

ПСИХОЛОГІЯ

Ґене́за поняття «ОСОБИСТІТЬ» в українській психологічній науці

Видавничий дім

С Л О В О

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА

ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ

Монографія

За редакцією В.В. Турбан

Київ 2020

УДК 159.923.01(09)(477)

Г34

*Рекомендовано до друку вченою радою Інституту психології
імені Г.С. Костюка НАПН України (протокол № 8 від 25 червня 2020 р.)*

Рецензенти:

Коваленко А.Б. – доктор психологічних наук, професор, завідувач кафедри соціальної психології факультету психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

Завгородня О.В. – доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, старший науковий співробітник лабораторії методології та теорії психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Г34 **Генеза поняття «особистість» в українській психологічній науці:** монографія / [В.В. Турбан, Л.З. Сердюк, В.В. Бушанський, В.В. Москаленко, Ж.М. Маценко та ін.]; за ред. В.В. Турбан. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2020. – 178 с.

ISBN 978-966-194-320-8

У монографії висвітлюються теоретико-методологічний підхід, актуальний для дослідження становлення та розвитку поняття «особистість» і персонологічних учень – історична герменевтика. Використання зазначеної теоретико-методологічної бази дослідження уможливорює аналіз парадигмальних витоків й історичної феноменології становлення поняття «особистість». Висвітлений аналітичний матеріал і розроблений науковий підхід розкриває структуру та зміст поняття «особистість», відображаючи еволюцію наукових поглядів на феномен особистості, зокрема вплив культурно-історичних факторів на концептуалізацію «особистості» в українській психологічній думці (ціннісно-сміслові уявлення, етико-моральні настанови та поведінкові практики). Завдяки аналізу першоджерел – філософських і психологічних праць, – виокремлено типи рамкових підходів до концептуалізації поняття «особистість», що відображені в корпусах текстів. Виявлено зміну домінуючих підходів до концептуалізації поняття «особистість», спричинену зміною теоретико-методологічної бази, яка використовувалася українськими авторами (філософами та психологами). Осмислено генезу поняття «особистість», концепції особистості та персонологічні вчення в українській психології.

Інноваційний характер викладених у роботі наукових результатів відкриває широкі перспективи до подальшого їх широкого впровадження з отриманням вираженого позитивного соціально значущого ефекту.

Монографія адресована викладачам ВНЗ, практичним психологам, науковцям-психологам, вчителям, студентам, керівникам установ та організацій, аспірантам.

УДК 159.923.01(09)(477)

Номер державної реєстрації НДР 0118U003092

ISBN 978-966-194-320-8

© Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2020

©Видавничий Дім «Слово», 2020

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні основи дослідження генези поняття «особистість» в українській психології	
1.1. Концепт «особистості» з погляду теорії історії понять	6
1.2. Соціокультурні основи становлення поняття «особистість»	12
<i>Висновки до першого розділу</i>	32
РОЗДІЛ 2. Поняття «особистість» у провідних психологічних теоріях і персонологічних ученнях кінця ХІХ – початку ХХ століть	
2.1. Становлення та розвиток уявлень про поняття «особистість» у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття в українській психології	34
2.2. Поняття про особистість у київській філософсько-психологічній школі ХІХ початку ХХ століття	47
<i>Висновки до другого розділу</i>	57
РОЗДІЛ 3. Вчення про «особистість» у ХХ–ХХІ століттях	
3.1. Вплив парадигмальних змін у психології ХХ–ХХІ століття на сучасні дослідження особистості в українській психологічній науці	58
3.2. Особливості концептуалізації особистості в українській психології ХХ–ХХІ століття	66
<i>Висновки до третього розділу</i>	80
РОЗДІЛ 4. Особистість, умови та чинники її становлення	
4.1. Особливості поглядів на середовище й «особистість» в українській психологічній науці	81
4.2. Соціальна матриця розвитку особистості (проблема соціалізації особистості в українській психологічній науці)	92
4.3. Історико-психологічні витоки тлумачення поняття «особистість духовна»	114
<i>Висновки до четвертого розділу</i>	125
РОЗДІЛ 5. Поняття «особистість» у психологічних теоріях і практиках: стан і перспективи розвитку	
5.1. Становлення та розвиток поняття «особистість» у практичній психології в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть	128
5.2. Основні тенденції розвитку поняття «особистість» у психології ХХІ століття ..	139
<i>Висновки до п'ятого розділу</i>	154
ВИСНОВКИ	156
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	160
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ	177

ВСТУП

Яким би не був об'єкт психологічних досліджень, його предметом, так чи інакше, в тій чи тій мірі, завжди є особистість. Психологія може звертатись до найрізноманітніших проявів психічної активності, досліджувати імовірні форми поведінки, витоки уявлень і переконань, однак усі ці та будь-які інші аспекти являють собою грані цілісності, якою є особистість. Аналітичний пафос психології, котрий, однак, притаманний також й іншим наукам, іноді веде до нівелювання головної мети психологічних досліджень – пізнання особистості як цілісності. «Особистість» є базовим поняттям психології. І, вочевидь, не в останню чергу зважаючи на це ключове значення поняття, воно набуває своєрідної невизначеності. Це поняття використовується науковцями, які представляють всі галузі та школи психологічної науки; відповідно й трактують поняття «особистість» із найрізноманітніших точок зору, виходячи іноді з вкрай відмінних методологічних позицій. У цій монографії ми ставимо за мету розкрити конотації поняття «особистість» і проаналізувати його становлення в українській психології. Завдяки такому опрідметненню проблеми, ми маємо надію розкрити поняття «особистість» не як нейтральний термін (до якого, на жаль, дуже часто зводиться це поняття), а як поняття «живе», котре має свою історію, в якій відображається історія психологічного пізнання.

У монографії ми виходимо з того, що поняття «особистість» є історичним. Тобто ми маємо на увазі, що саме це поняття виникає лише на певному етапі соціокультурного розвитку. Вдамося до наступної аналогії: у праці «Сутність Християнства» Людвіг Фейєрбах показав стадіальність релігійних уявлень і те, як вони відображають етапи соціокультурного розвитку. Аналогічним чином ми підходимо й до поняття «особистість». По-перше, це поняття не може виникнути в архаїчній культурі; це означає, що поняття «особистість» є актуальним тільки в культурі, що переживає модернізацію. По-друге, розвиток поняття, його соціокультурні конотації, відображає соціальні й, зокрема, соціально-психологічні процеси. По-третє, використання поняття в суто наукових текстах відбувається в загальному контексті розвитку релігійної, філософської й наукової думки. По-четверте, актуалізація того чи того сенсу поняття «особистість» має відбуватися з опосередкуванням тих автентичних значень, які первинно були притаманні цьому поняттю.

Таким чином, актуальність дослідження генези поняття «особистість», насамперед, зумовлюється неузгодженістю, а іноді й суперечливістю, трактування цього поняття в наукових текстах, що ґрунтуються на різних теоретико-методологічних основах. Відмінності конотацій поняття «особистість», а також суміжних понять, призводить до різночитань результатів досліджень. Поняття «особистість» є ключовим для психології. Розвиток психології нерозривно пов'язаний зі становленням та історією вжитку цього поняття. Відповідно дослідження генези поняття «особистість» у контексті розвитку психологічних теорій і шкіл є актуальним. Дослідження генези

поняття «особистість» актуалізується й особливим статусом психології в сучасній культурі. Саме психологія є тією галуззю знання, до якої представники всіх соціальних і вікових груп звертаються у пошуках підтримки в проблемних ситуаціях життєдіяльності. І завше, за великим рахунком, ідеться про становлення особистості. Тому очевидним є соціальний запит на знання про особистість, зокрема й на розуміння становлення та розвитку самого концепту «особистість», який нині є міцно вкорієним у нашій культурі. Відтак актуальність дослідження генези поняття «особистість» зумовлюється як доцільністю розвитку теоретико-методологічних основ психології, так і соціокультурними процесами. Основна ідея полягає у тому, що осмислення персонологічних учень і концепцій особистості в українській психології є основою для вибудовування генези поняття «особистість», що вплине на розширення наукових уявлень про розвиток психологічної думки в Україні. Це, у свою чергу, є підґрунтям для становлення цілісного уявлення про вітчизняну психологію загалом і становлення особистості, зокрема.

Відображене в монографії дослідження базується на єдиному теоретико-методологічному підході: становлення поняття «особистість» розглядається крізь призму теорії «історії понять» й історичної герменевтики. Зазначений теоретико-методологічний підхід уможлиблював розкриття становлення та розвитку поняття «особистість» у філософських текстах, персонологічних ученнях і психологічних працях. Використання зазначеної теоретико-методологічної бази дослідження уможлиблює аналіз парадигмальних витоків й історичної феноменології становлення поняття «особистість». Висвітлений аналітичний матеріал і розроблений науковий підхід розкриває структуру та зміст поняття «особистість», відображаючи еволюцію наукових поглядів на феномен особистості, зокрема вплив культурно-історичних факторів на концептуалізацію «особистості» в українській психологічній думці (ціннісно-сміслові уявлення, етико-моральні настанови та поведінкові практики).

Завдяки аналізу першоджерел – філософських і психологічних праць – виокремлено типи рамок підходів до концептуалізації поняття «особистість», що відображені в корпусах текстів. Виявлено зміну домінуючих підходів до концептуалізації поняття «особистість», спричинену зміною теоретико-методологічної бази, яка використовувалася українськими авторами (філософами та психологами). Осмислено генезу поняття «особистість», концепції особистості та персонологічні вчення в українській психології.

Результати наукових досліджень, які представлені в монографії, мають значення для подальшого вивчення історії психології, а також теорії та методології психологічної науки.

Монографію підготовлено науковим колективом лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Авторами окремих розділів та підрозділів є: В.В. Турбан (Вступ; Висновки; 1.1), Л.З. Сердюк (3.1), В.В. Бушанський (1.2), В.В. Москаленко (4.2), І.М. Поклад (2.1), О.А. Мельник (2.2), А.Д. Терешук (3.2), Л. Вернік (4.1), Ж.М. Маценко, Л.О. Скальська (4.3), С.Є. Солодчук (5.1), Н.М. Бугайова (5.2).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ГЕНЕЗИ ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ ПСИХОЛОГІЇ

1.1. Концепт «особистості» з погляду теорії історії понять

У процесі розвитку психологія виробила низку понять і категорій, котрі описують і витлумачують психологічні феномени. Галузі психології – соціальна, когнітивна, вікова та педагогічна психології та ін. – використовують ряд додаткових понять, які, проте, не суперечать базовим поняттям і категоріям. Одним із таких ключових понять психології є поняття «особистість».

Особистість як феномен і поняття

Розвиток філософської субдисципліни «історія понять» базується на очевидній тезі: будь-яке поняття є історичним. Це означає, що усяке поняття виникає на певному етапі розвитку науки і проходить, зазвичай, тривалий період становлення. Здобувши ж визнання наукової громадськості, поняття починає сприйматись як саме собою зрозуміле і використовується в наукових текстах без додаткових уточнень і пояснень. Водночас історія понять акцентує увагу на тому, що усталені поняття відображають дух епохи, в яку відбулося їх зародження, а подальші тлумачення потрапляють у залежність від додаткових конотацій, визначених науковим поступом.

Наступним важливим аспектом, якому приділяє увагу історія понять, є вплив культури на становлення поняття. Адже поняття відображає не лише певний етап розвитку науки, а й загальний культурний контекст. Саме культура веде до потрапляння певного феномена до наукового поля зору, тобто його постання як предмета наукового дослідження. Культура, акцентуючи увагу на феномені, робить його темою низки рефлексій – правової, релігійної, публіцистичної, мистецької тощо. Поряд із цими рефлексіями постають і наукові дослідження. І якщо мистецтво, скажімо література, освоює певний феномен, базуючись на притаманних йому методах, то наука так само його освоює, але вже шляхом використання наукових методів дослідження. Таким чином, історія понять ставить питання про дослідження поняття в загальному культурному контексті, розкриваючи взаємозв'язки наукових досліджень з іншими культурними та соціальними процесами. Показовий приклад: зрозуміти становлення біхевіоризму, зокрема притаманні йому поняття і дослідницькі підходи, абсолютно неможливо, якщо не брати до уваги загальний контекст розвитку масового суспільства і властиві йому риси. Біхевіоризм став відповіддю на виникнення феномена, який був повною мірою не оприявлений до початку ХХ століття. Так само загальний соціокультурний контекст простежується й у виникненні фройдизму, який був, по-перше, відповіддю на ускладнення внутрішнього світу людини, по-друге – аналізом нових соціальних практик, що набули поширення, знову ж таки, в кінці ХІХ – на початку ХХ століття. Таким чином можна бачити, що методологічний підхід, запропонований історією понять, вирізняється евристичністю і має важливе значення для історії психології.

Як ми вже зазначали, «особистість» є ключовим поняттям психології. У дослідженні ми ставимо за *мету* дослідити становлення цього поняття, базуючись на методологічному підході історії понять. Маючи *об'єктом* дослідження поняття «особистість», *предметом* виступатиме історичний контекст становлення цього поняття. Ми ставимо наступні завдання:

– дослідити уявлення про людину, які існували у філософії та науковій думці до постання поняття «особистість»;

– розкрити конотації поняття «особистість», які існують в культурі;

– виявити вплив останніх на розуміння і вжиток поняття «особистість».

Реалізація поставленої мети та завдань уможливить глибше розуміння становлення поняття «особистість» і конотації його вжитку.

Розвиток української психологічної думки і психологічної науки відбувався в загальному контексті європейської культури та науки. Філософські та богословські праці українських авторів доби середньовіччя відображають принципові запити про бутійний статус людини, природу душі та духовного життя. Вже праця Іларіона «Слово про закон і благодать» засвідчує, що предметом богословської думки Русі були найскладніші філософські та теологічні питання. Особливістю «Слова» є аналіз відмінності між двома релігійними традиціями, з якими була знайома Русь, – християнством і юдаїзмом. Культурний обмін з іншими європейськими країнами, насамперед з Візантією, та країнами Сходу, де утвердився іслам, і Хозарським каганатом, в якому панівною релігією був юдаїзм, зумовив живі контакти зі згаданими релігійними практиками. Полірелігійність Києва, в якому була велика юдейська громада, уможливила богословські дебати, гострота яких сумірна з полемічністю «Діянь апостолів», працями Августина Блаженного та Тертуліана. Іларіон звертається до принципового розрізнення між християнством і юдаїзмом – питання про статус закону, представленого у Ветхому Завіті, та благодаті, про яку йдеться в Новому Завіті. За цим аналізом постає питання про людину та її життєві практики. Перша теза Іларіона, яка має психологічне значення, є наступною: світ, в якому живе людина, є «гріховним». За цією тезою Іларіона постає бачення відносин «людина – природа» як конфлікту, в якому людина приречена на поразку. Друга теза Іларіона: гріховність світу є наслідком гріховності людини; причому остання є її несвідомим вибором. Ця теза відкриває простір для міркувань про детермінованість світу людською свідомістю (1) і про спроможності свідомості уможливлувати оптимальний для людини вибір (2). Як можна бачити, обидві теми набули розвитку тільки в ХІХ і ХХ століттях, коли постала трансцендентальна філософія, а Б. Кримським на основі аналізу здобутків квантової механіки були сув'язно досліджені гносеологічні й онтологічні питання. Третя теза Іларіона: закон постає як необхідний засіб життя людини в неадаптивних умовах. Таким чином, закон – сукупність суто культурних норм – постав як антитеза природі. Четверта теза Іларіона: благодать є засобом трансформації і людини, і природи за посередництва інтенцій, які мають більшу силу, аніж закони природи. П'ята теза: вічне життя, яке проголошується метою християнського вчення, ставить питання про готовність людини до його опанування. Бо ж очевидним є питання: а чи здатна людська душа, охоплена мирськими пристрастями, до буття у вічності? Показово, що всі ці питання, які так ра-

дикально поставлені Іларіоном, були повторно досліджені українськими філософами вже в ХХ столітті (М. Бердяєв, Л. Шестов).

У добу Відродження українські автори звертаються до гуманістичної традиції. Павло Русин із Кросно, базуючись на неоплатонічному вченні, знімає протиставлення природи та людини. За його міркуваннями, людина спроможна на гармонійне існування в природному середовищі. Задля цього вона має пізнати закони природи, узгоджуючи свою діяльність із її веліннями. У працях Станіслава Оріховського, зокрема в його «Повчаннях», ставиться низка соціальних питань. Головну увагу автор приділяє темі обов'язку соціальних еліт перед суспільством. За Оріховським, еліта зобов'язана опановувати найвищі гуманістичні цінності й керуватися ними, поширюючи в такий спосіб нові взірці соціальної поведінки. Дискурс Павла Русина з Кросно відповідає головним інтелектуальним здобуткам італійського Відродження. А головні ідеї Оріховського – ідеям представників Північного Відродження (Т. Мор, Еразм Роттердамський). У добу Бароко винятковий вплив на розвиток української інтелектуальної традиції справив Григорій Сковорода. Він висловлює низку ідей, суголосних Павлу Русину з Кросно. Зокрема, прагнув до синтезу античної та християнської світоглядної традиції. Гуманістичні ідеї Сковороди, які набули поширення, зумовили постання особливого українського інтелектуального руху – сковородинство. Головні ідеї сковородинства відображені в текстах М. Котляревського та М. Гоголя.

Осередком гуманістичних традицій була Києво-Могилянська академія. Визначальний вплив на весь подальший розвиток інтелектуальної традиції України та Росії справив Памфіл Юркевич, учнем якого став Володимир Соловйов. Саме праці В. Соловйова започаткували нову релігійну філософію. У текстах М. Бердяєва, Л. Шестова та Б. Кістяківського використовується поняття «особистість». Це поняття постає в онтологічному, етичному та соціальному сенсах. Наріжним каменем персоналізму М. Бердяєва є «виправдання творчості». За міркуваннями М. Бердяєва, творчість – це вирізнявальна риса людини. Відповідно, творчість постає покликанням і етичним обов'язком людини. На відміну від юдейської традиції, яка акцентує увагу на виконанні закону, християнство, наголошує М. Бердяєв, ставить людину перед необхідністю творчої самореалізації та перетворення світу. Як можна бачити, в персоналізмі М. Бердяєва набули нового розвитку ідеї, висловлені в «Слові» Іларіона. Персоналізм М. Бердяєва має принципове значення для психологічної теорії. Саме в персоналістичному вченні концепт творчості набуває онтологічного, етичного й естетичного обґрунтування. Беручи до уваги антропологічні висновки, які в ХХ столітті були зроблені з теорії Ж. Лакана, персоналізм М. Бердяєва постає антитезою, яка акцентує цілісність особистості та її покликання до творчості. Ситуація Постмодерну веде до радикальної акцентуації особистості в онтологічному сенсі, але водночас відкриває простір і для анігіляції особистості. Персоналістичне вчення М. Бердяєва постає обґрунтуванням творчої індивідуальності особистості, але й уможлиблює конструювання концепту цілісної особистості, який є актуальним у культурі Постмодерну.

У ХХ столітті концепт «особистості» набув не тільки філософського, а й суто наукового розвитку в рамках психології. У працях Г. Челпанова та С. Рубінштейна особистість аналізується в рамках неокантіанського підходу. Зокрема, Г. Челпанов запо-

чаткував експериментальні дослідження апріорності сприйняття. Важливе значення має досвід Г. Челпанова з популяризації психології. Його підручник з психології для ланки середньої освіти був покликаний зробити психологічні здобутки фактом соціальної свідомості. У працях С. Рубінштейна інтроспекція та рефлексія особистості обґрунтовуються як провідні психічні функції.

Позитивістський теоретико-методологічний підхід до вивчення особистості був реалізований українськими науковцями в рамках психології діяльності (Г. Балл, Г. Костюк, О. Леонтьєв, Є. Машбиць В. Семиченко та ін.); теоретико-методологічні положення генетичної психології (С. Максименко); теоретичні положення раціогуманістичної орієнтації в методології людинознавства (Г. Балл та ін.); концепції особистості (І. Бех, С. Максименко, Н. Чепелева та ін.); поняття цілісності психіки (М. Савчин, Е. Сайко, Т. Яценко та ін.); теоретичні положення цілісного підходу до вивчення особистості (І. Вітенко, Н. Завацька, А. Коваленко, В. Роменець, С. Рубінштейн та ін.); критерії розвитку суб'єктності (А. Борисюк, О. Осницький, Н. Пророк, О. Саннікова, Є. Сергієнко, Н. Чепелева, Г. Цукерман та ін.); поняття розвитку (В. Зінченко, Г. Костюк, Г. Ложкін, Н. Чупрікова та ін.); поняття організації і системи у контексті розвитку особистості (С. Гарькавець, Л. Карамушка та ін.); системно-структурний підхід до процесів розвитку особистості (І. Ващенко, О. Кононенко, Л. Сердюк, М. Холодна, О. Шевяков та ін.); особистісний аспект й цілісність буття (О. Єременко, М. Журба, Т. Титаренко та ін.), концептуальні положення самосвідомості особистості (М. Боришевський, Ж. Вірна, Л. Пілецька, П. Чамата та ін.); рефлексивно-психологічні аспекти самосвідомості (О. Бондаренко, В. Бочелюк, З. Ковальчук, Ю. Швалб та ін.). У працях В. Роменця обґрунтовано, що вирізнявальною характеристикою особистості є «вчинок». Показово, що основні конотації теорії вчинку дотичні до персоналістичної концепції М. Бердяєва. У ситуації Постмодерну актуальності набуває раціогуманістична парадигма особистості та соціально-психологічних процесів, обґрунтована Г. Баллом. За міркуваннями Г. Балла, подальший розвиток психології – базовою цінністю для якої є особистість – можливий лише на основі актуалізації гуманістичного світогляду.

Особливий інтерес становить аналіз поглядів Г.С. Костюка на генезу особистості.

У науковому спадку Г.С. Костюка особливе значення має поняття «внутрішні суперечності». Зокрема, Г.С. Костюк зазначає: «Внутрішні суперечності, що виникають в житті кожної людини, спонукають її до активності, спрямованої на їх подолання. Одні суперечності долаються, натомість виникають нові, що ведуть до нових дій. Вони виступають як внутрішні спонукання до вдосконалення діяльності особистості» (Костюк, 1967; с. 90–91).

Зокрема, виокремлюються:

1. Суперечності, зумовлені закономірностями внутрішнього розвитку особистості: «Мотиваційна сторона розвитку особистості випереджає його операційну і змістову сторони».

1. Суперечність між «попереднім досвідом» і вимогами «нової ситуації» – тобто, як наслідок процесу пристосування.

2. Суперечність соціально-психологічного характеру – «між досягнутим рівнем розвитку індивіда та способом його життя, місцем, яке він посідає в системі суспільних відносин».

3. Суперечливість протилежних емоцій (Костюк, 1967; с. 91–93).

Тлумачення внутрішніх суперечностей містить характеристичні ознаки невизначеності та конфлікту. Через те зняття суперечності відбувається найчастіше або шляхом витіснення однієї з конфліктних сторін (чи всього конфлікту взагалі) або внаслідок компромісу – часткового поєднання в одній системі конфліктних мотивів. Одним із критеріїв аналізу феномена внутрішніх суперечностей може бути ступінь розгортання мотивів. Дискурс невизначеності передбачає їх якомога повніше, безперешкодне виявлення; відтак система являє собою не часткове поєднання суперечливих мотивів (що зумовлено компромісом), а має «мозаїчний» характер, тобто кожен із елементів системи є самодостатнім, дієвим і збагачується іншими.

Наразі можна відзначити дві концепції мозаїчного поєднання. Розглянемо кожен із них. Одна з концепцій належить А. Молю. Він наголошує, що явище мозаїчності органічно властиве сучасності. І характеризується наявністю багатоманіття окремих непов'язаних, незалежних одне від одного «шматочків», між якими встановлюються випадкові зв'язки. Але ці зіткнення не ведуть до появи жорстких, впорядкованих конструкцій, а скоріше, навпаки, нагадують хаотичні нашарування. Як зазначає А. Моль, усе «складається із розрізнених обривків, пов'язаних простими, суто випадковими відносинами. Ці «обривки» не утворюють структури, вони володіють силою зчіплювання, яка не гірше старих логічних зв'язків надає екрану знань певної щільності, компактності» (Моль, 1973; с. 37–38).

Інша концепція належить Н.Т. Абрамовій. Суть її зводиться до виведення дієвості, доцільності як системотворчості (що покликана створити узгоджений мозаїчний образ). Цей стрижневий елемент розглядається Н.Т. Абрамовою як сторонній, зовнішній щодо поєднаних систем. Теза про «зовнішність» узгоджувального елемента запозичена автором з концепції данського фізика Н. Бора та теорії ергономіки (Абрамова, 1986; с. 102–112).

Процес генези особистості актуалізує потребу у певності соціальних установок і орієнтацій. Це може набуватися шляхом ігнорування неприйнятних цінностей і соціальних вимог. Зіткнення вербальних систем породжує конфлікт. Відбувається не поєднання, а боротьба за домінантність, кожна з культур намагається витіснити іншу, домагається пріоритетності, визначальності. Це ускладнює процес самопізнання, формування особистості, породжує психологічну роздвоєність. Неможливість створення адекватного Я-образу обертається внутрішньою агресивністю. Втечею від якої стає агресивність соціальна по відношенню до неприйнятих цінностей, мови, культури. Але витіснена деструктивність повертається впливом соціально-психологічної атмосфери: трансцендентне знову стає іманентним.

Самоусвідомлення руйнує будь-яку визначеність зовнішніх умов. Соціальний світ і потреба у пізнанні змушують особистість адаптуватися до соціально-культурної ніші. Існування людини є постійним намаганням узгодити суб'єктивне самосприйняття (Я-образ) із сприйняттям оточуючого, є пошуком власного відображення, ролі у соціокультурних умовах. Досвід успішного впливу й адаптації до зовнішніх умов дають змогу людині перейти від пристосування власного світосприйняття до конструювання оточуючого на основі власних уявлень.

Здатність до піднесеності над світом, здатність до автономності існує як передумова існування особистості. Навіть у процесі адаптації до зовнішніх впливів людина залишається над визначеністю. Вона залежить від успішності пристосування, але завжди, завдячуючи власному самоусвідомленню, залишається споглядачем. Натомість, завдяки саморефлексії, є здатною на вчинок не за примусами зовнішньої вимоги, а за покликом своєї причетності до загальнолюдської цінності свободи самореалізації.

Особистість – ідентичність – Постмодерн

Нині розвиток поняття «особистість» найтіснішим чином пов'язаний із культурою Постмодерну. Гра, роль, ідентичність – це концептуальні метафори, які автентично відображають культуру Постмодерну. Як ключові слова наукової мови, ці метафори визначають і трактування дійсності. Згадані метафори мають онтологічні, аксіологічні та етичні конотації. Теорія і практики трансгуманізму узгоджуються з концептуальними метафорами Постмодерну. Постмодерн автентично розкривається через призму феномена трансгуманізму. Аналіз феномена уможлиблює розуміння найновіших тенденцій нашої культури й показує, як ці тенденції позначаються на науковій мові, а також – як наукова мова легітиміє культурні трансформації. Поняття «ідентичність» невимушено вписалося до нашого політологічного дискурсу. Як і інші концептуальні метафори – «гра», «роль», – поняття «ідентичність» використовуються з довільністю, яка і дивує, і жахає водночас. «Гра», «роль», «ідентичність» – це постструктуралістські метафори, які мають використовуватися тільки в рамках, звісно, постструктуралістської деконструкції. Однак, дуже часто ми натрапляємо на ці поняття і тоді, коли провадиться елементарний структурний аналіз. Звісно, ідеться не про приголомшливий ступінь теоретико-методологічного здичавіння. Аж ніяк. Ідеться про те, що постмодерністська термінологія, шляхом моделювання мови, остаточно і безповоротно визначила мисленнєві рамки. Поняття і метод – це не лише інструмент, яким володіє дослідник, а й сприйнятева рамка, яку дослідник приймає до власної свідомості, ставлячи рамки і власному пізнанню, і власній самосвідомості. Мова – не лише засіб відображення свідомості, а й спосіб конструювання свідомості. Переможна хода постмодерністської мови – це і є перемога постмодернізму (Бушанський, 2018).

Феномени трансцендентальної медитації, трансгуманізм (тощо) автентично свідчать про трансформацію образу людини в ситуації Постмодерну. Людина піддається анігіляції. Ця ситуація актуалізує проблему антропологічних досліджень. Постмодерна ситуація радикально вступає в протиріччя з культурними феноменами Модерну – єдина нація, єдина мова, єдина громадянська ідентичність тощо. Всі ці феномени піддаються анігіляції (Бушанський, 2017).

Сучасна наука переживає теоретико-методологічну кризу, пов'язану, по-перше, з істотною зміною реальності, а по-друге, з лінгвістичним поворотом у гуманітарних науках. Дослідження, шляхом використання методів «історії понять» свідчить про актуалізацію низки нових понять: дискурс, гра, ідентичність. Показано, що класичні соціальні науки базуються на концепті «приналежності» (етнічної, релігійної, мовної, статевої тощо). Натомість, в умовах Постмодерну, концепт «приналежності» змінюється концептом «ідентичності». Концептам «роль», «гра» й «ідентичність» властива сутнісна довільність. Кожен з концептів відображає вільну орієнтацію на прийняття

гри, ролі та ідентичності. Така ситуація Постмодерну знімає традиційні соціальні протиріччя. Однак політика ідентичності опиняється залежною від дискурсивних впливів. Водночас, ідентичності, котрі базовані на ситуативній грі, – нестабільні. Кризові умови неминуче призводитимуть до регресу ідентичностей.

На особливу увагу заслуговує концепт «плинної ідентичності», що був запропонований американським філософом Джудіт Батлер. «Плинна ідентичність» є не запереченням, а навпаки – радикальним поглибленням концепту ідентичності. Згідно з міркуваннями Батлер, ідентифікація суб'єкта відбувається не на есенціальній, а суто ситуативній основі. (Як можна бачити, в логіці Батлер помітним є істотний вплив необіхевіористської методології.) Скажімо, Батлер висловлює таку максиму: «немає жодної гендерної ідентичності за межами проявів гендера», тобто – стать є «позбавленою онтологічного статусу», якщо відсутні акти, за посередництва яких вона маніфестує власну реальність (Butler, 1990). Есенціальний підхід у політиці ідентичності, доводить Батлер, призводить до формування квазіесенціальних ідентичностей, що примножує культурний нонсенс і дискредитує саму таку політику. Суть концепції, яку запропонувала Батлер, полягає у відмові од есенціального підходу; базою для маніфестації ідентичності має стати тільки ситуація, яка спричиняє певні прояви статевої поведінки, і саме ці прояви далі мають набувати дискурсивного представлення. Цілком очевидно, що ситуації завжди змінюються, а отже – змінюється і поведінка. Відповідно, мова про сталі ідентичності втрачає будь-який сенс; залишається тільки «калейдоскоп» ситуативної поведінки та самоусвідомлень суб'єкта в мінливих ситуаціях. Фактично, Батлер провадить мову про «безґрунтовність обґрунтування», висувуючи в підсумку концепт «квір-ідентичності» (від англ. Queer – дивний, чудний, чудернацький). Безперечно, філософія Батлер має достеменно постмодерністський характер. Якщо прийняти квір-ідентичність за основу нової політики ідентичності, то ймовірним є зняття базових протиріч, які породжуються есенціально визначеними ідентичностями, адже будь-яка ідентичність стає «чужою», плинною і тимчасовою.

За великим рахунком, входження до культури тимчасових ідентичностей є еквівалентним поверненню до поняття «лояльність», за посередництва якого медієвісти описують і витлумачують поведінку людини Середньовіччя. Та в будь-якому разі, набуде політика ідентичності нового теоретичного базису, чи концепція квір-ідентичності так і залишиться суто теоретичною вправою, найважливішим чинником процесу ідентифікації – етнічної, релігійної, гендерної тощо – залишається дискурсивний чинник, що є достатньою підставою нагадати про визначальну роль культурного виробництва в постмодерну добу.

Таким чином, проаналізувавши низку постмодерних концептів – гра, роль, уявленна спільнота, винайдена традиція, ідентичність – ми маємо право дійти висновку, що сучасна наука цілком полишила теоретичні класичні основи. Та культурна реальність, яку аналізує й витлумачує сучасна психологія, має вельми мало спільного з реаліями кінця ХІХ – початку ХХ століть. Ми ввійшли в добу Постмодерну з її калейдоскопічною мінливістю культурних проявів. Тож і виклики ХХІ століття є рація аналізувати, витлумачувати й прогнозувати саме з урахуванням ситуації Постмодерну.

Таким чином, по-перше, поняття «особистість» є історичним. Тобто воно виникає на певному етапі культурного розвитку і відображає відповідні соціокультурні

тенденції. По-друге, головні конотації, які нині пов'язані з поняттям «особистість», простежуються в греко-римській культурі, середньовічній і просвітницькій філософії. По-третє, виникнення поняття «особистість» безпосередньо пов'язане з постання психологічного дискурсу. Однак у нім відображено ідеальне уявлення про «особистість» як воно сформувалося у XVIII–XIX століттях. По-четверте, в психології Ж. Лакана та постмодерній філософії Ж. Дельоза, Ф. Гваттарі та Ж. Бодріяра спостерігається критика традиційних уявлень про особистість, на основі яких формується уявлення про людину в ситуації Постмодерну.

Становлення концепту «особистість» простежується в античній філософії. Зокрема мають місце дві загальні тенденції. Перша – трактування людини як прояву мікрокосмосу. У працях Платона й Арістотеля конструюються образи ідеальної людини та соціальних відносин. База цього ідеального образу – уявлення про Космос як цілісність, якій людина має відповідати і тілесно, і духовно; так само й соціальні відносини мають бути організовані за взірцем «вічних ідей». Однак в тій-таки античній думці намічається й друга тенденція трактування людини – її протиставлення Природі (остання мислилась як парадигма). Ця тенденція, у свою чергу, також набуває двоїстості. Перший варіант протиставлення Природі – архаїчний концепт Героя (людини, котрій властива людська та божественна природа). Концепт Героя набуває розвитку в образі Едіпа, пережиті страждання котрого стали основою його прозрінь, рівних за масштабом божественним. Ця тенденція набула подальшого розвитку в ідеях християнського гностицизму. Друга тенденція протиставлення людини Природі – стоїцизм. Людина проголошується невіддільною від волі природи. Однак проголошується й етичний обов'язок людини слідувати соціальним нормам. Ця тенденція, відображена в працях Аврелія Августина, Сенеки й Епіктета, набула подальшого розвитку в кальвінізмі й інших протестантських ученнях, а в XX столітті – в екзистенціалізмі А. Камю.

У середньовічній і ренесансній думці, окрім згаданих гностичних й етикоригористичних тенденцій, набули розвитку й гуманістичні вчення (Т. Мор, Еразм Роттердамський, Ш. Монтень та ін.). Базуючись на платонізмі, гуманізм, у той же час, акцентує увагу на інтелектуальних і емоційних складниках людини. У розвиткові останніх гуманізм вбачає сенс соціальної організації суспільства.

Концепт «особистості», як він відображений у науковому психологічному дискурсі, є здобутком просвітницької культури. Просвітництво повною мірою продовжило гуманістичні традиції ренесансної думки. Особливістю Просвітництва, яка й стала основою концепту «особистість», є вичленовування людини з усіх соціальних груп – визволення людини від обмежень, які накладались приналежністю до певної верстви, релігійної чи етнічної групи. Людина проголошувалася «осібною», тобто самодостатньою цінністю. За міркуваннями просвітників, особистість має мислитись без огляду на будь-які соціальні стереотипи. XIX і XX століття пройшли під впливом просвітницької філософії. Розвиток психології – секуляризованого вчення про душу – повною мірою відобразив головні ідеї Просвітництва. Концепт особистості пройшов розвиток у рамках психології. Спершу особистість мислилась вельми абстрактно, як єдність душі та тіла (Р. Декарт). Згодом, під впливом механістичної парадигми, людина розглядалась як механізм. Цей-таки погляд на особистість повною мірою відобразився в

концепції паралелізму: емоційні та когнітивні прояви розглядались як наслідок фізіологічних процесів. І тільки фройдизм здійснює справжній переворот уявлення про психічне: тілесні прояви та поведінка почали розглядатись як результат когнітивних стимулів і травматичних переживань.

Дискурсивні дослідження та соціально-психологічні феномени ХХ – ХХІ століття

Як конструюються психологічні наративи? В який спосіб вони поширюються, тобто як формується дискурс!? Як утверджується масове уявлення, за яким певне судження є нормативним, тобто вважається очевидним і загальнозрозумілим, а інше трактується як маргінальне («божевільне», за термінологією М. Фуко)? Ці питання зі сфери дискурс-теорій – надзвичайно важливі, оскільки відповідь на них сприяє пізнанню ціннісних пріоритетів і смислів, які панують у суспільстві. А у нашому випадку допомагають ліпше зрозуміти поняття «особистість».

Згідно з методологічними принципами дискурс-теорій, цінності та ціннісні орієнтації, символи та смисли, які формують саму онтологію культури, а отже й мотиви та практики – це представлені в наративах і поширені у вигляді дискурсів конструкти. Тож як застосування дискурс-теорій і методів дискурс-аналізу впливає на пізнання психологічних феноменів, пов'язаних з історичною пам'яттю? Ці питання становлять безперечний інтерес для теорії та історії психологічної науки.

Уже сама постановка питання про існування «історичної пам'яті» є симптоматичною. Бо що ми прочитуємо в цій понятті – є історія і є пам'ятання історії. А це означає, що історія і пам'ять – далеко не тотожні феномени. Вже в цій понятті пам'ять проступає своєрідним засобом унаочнення, актуалізації історії, переведення її на рівень свідомості: завдяки пам'яті історія стає складником ідентичності особи. Відповідним чином до снаги простежити й зворотний взаємозв'язок: не-пам'ятання – спосіб маргіналізації історії, її витіснення на периферію культури, витіснення зі свідомості, а отже й постання іншої ідентичності. Відтак: пам'ять є чинником конструювання ідентичності (зокрема і психологічної), а отже й чинником конструювання психологічної свідомості, котра й визначає здатності людини до, наприклад, психологічної діяльності (чи бездіяльності). Конструюючи історичну пам'ять, ми в такий спосіб конструюємо суб'єкта діяльності. Цілком зрозуміло, що в цій сенсі історична пам'ять є одним із найважливіших чинників формування людини-діяльнісної.

Отже, ми маємо два основних поняття-феномени – історія та пам'ять. І тут потрібно розуміти, що обидва ці феномени – це не чисті феномени. Тобто й історія, й пам'ять – це явлення, за якими присутня інша реальність. Відтак наше завдання – проникнути за ці явлення й виокремити структури, складники та механізми функціонування. Задля цього ми міркуватимемо в рамках парадигми структуралізму. А це означає, що до певного моменту *ігноруватимемо чинник свідомості* як творчої інстанції, а розглядатимемо свідомість як інстанцію, що лише відтворює ситуацію, є частиною ситуації, не піддає її сумніву. Треба одразу сказати, що, як на наш погляд, такий структуралістський підхід має обмежену евристичність. Однак наразі є рація залишатись у рамках його методологічної умовності.

За будь-якою історією є певна подія. (Питання про те, чи насправді певна подія мала місце – залишимо за дужками.) Але подія як така – це не історія. Умовно кажу-

чи, подія – це фабула, потрібна для розвитку розповіді (нарративу). Подія (справжня чи вигадана, цілком вигадана чи вигадана лише частково) – це тема для розповіді. Саме з розповіді й розпочинається історія. Історія – це розказана подія. Утім, не всяка розказана подія є історією. Про одну й ту саму подію можна розповісти по-різному: різні ракурси, різні погляди та критерії, зрештою – різні уміння розповісти цікаво. І коли ми мовимо про історію, то маємо на увазі не розмаїття розповідей (скажімо, пригадувань події), а одну єдину розповідь – розповідь канонічну. Саме ця канонічна розповідь і є власне історією в тім сенсі, який ми вкладаємо в поняття «історія», коли згадуємо про підручник, колективну працю науковців, будь-яке офіційне трактування події (тощо).

Як із розмаїття розповідей виокремлюється розповідь канонічна? Як одна із розповідей набуває статусу канонічної? Хто, за якими критеріями і в який спосіб перетворює одну із розповідей на розповідь єдино прийнятну – справжню, істинну, правдиву – а всі інші – проголошує апокрифічними, брехливими, суб'єктивними, не підтвердженими фактами, інспірованими ворогами (і т. ін.)? І тут ми вступаємо до царини вироблення історії й утвердження історичної свідомості.

Отже, ми маємо такі основні складники: 1) подія (справжня або ж уявна); 2) розповіді про подію (як «розповіді про подію» варто розглядати й таке поняття, як «факти» – це можуть бути як свідчення, документи, так і матеріальні рештки); 3) вибір і канонізація однієї з розповідей; 4) відкидання альтернативних (іноді – конкурентних) розповідей про подію; 5) поширення за посередництва засобів комунікації (освіта, мистецтво, ритуали тощо) канонічної історії; 6) утвердження в такий спосіб історичної свідомості як елементу ідентичності. Оскільки подія може бути як справжньою, так і уявною (вигаданою), то значущість події як такої не варто переоцінювати. Подія – це завше минуле. І в цім сенсі подія – це річ, яка і для історика, і для особи, котра засвоює історію, – завше в минулому, а отже, фактично не існує.

Є рація зіставити становлення історичної свідомості та психологічних механізмів. Такому соціально-історичному феномену, як подія відповідатиме такий психологічний феномен, як досвід; розповіді – пригадування; вибору розповіді, як відповідної ціннісним критеріям, – соціальна й особистісна рефлексія; відтворенню усталеного канону історії – особистісна (вона ж – соціальна) картина світу; історичній свідомості – соціально-політична ідентичність.

Завваження психологічних механізмів, котрі уможливають становлення історичної свідомості, підводить нас до виокремлення суто соціальних і дискурсивних механізмів становлення тієї-таки історичної свідомості. Тобто саме завдяки психології ми отримуємо можливість перейти від структуралістських міркувань до міркувань постструктуралістських.

У теорії З. Фрейда поняття «пам'ять» відіграє надзвичайно важливу роль. Завдяки функції пам'ятання-забування людина або актуалізує травматичний досвід, або блокує його. Зазначимо також, що травматичний характер історичної пам'яті відзначає й Т. Адорно: «проробка минулого» таїть у собі небезпеку «ресентимента» (Адорно, 2005). Травматичний досвід – це переживання нереалізованості актуальної потреби. Тож, у феноменології історичної пам'яті простежуються захисні механізми, які виокремив З. Фрейд. Цілісно вони проявляються в колоніальному дискурсі. Не вельми й склад-

но віднайти в українській «котляревщині», як називає таку літературу Т. Гундорова (Гундорова, 2008).

Звернімося до ще одного питання зі сфери психологічного дискурс-аналізу. Дослідник Л. Фішман ставить питання про особливості світосприйняття з «позиції периферійної імперії». Одне слово, його цікавить питання про дискурс-конструкцію відношення «Ми – Світ» з маргінальної позиції. За цією конструкцією простежується традиційне протиставлення «Ми – Інші». Відмінність лише в тім, що рефлексивний процес наразі розгортається в умовах, коли «Світ» (себто – «Інші») – це «цивілізований світ», а «Ми» – його периферія. Л. Фішман пише: є рація «припустити, що перебування на периферії світосистеми породжує в суб'єктів, які рефлектують над долею країни, відчуття, що процеси навколо відбуваються якимось таємничим чином, вони не виходять із внутрішніх потреб суспільства, а визначаються якимись іншими силами, ззовні. На індивідуальному рівні – це відчуття того, що ти «не господар власного життя», а на рівні країни – «ми не визначаємо власну історію». Умовно це можна назвати переживанням «неповної суб'єктності». З цієї екзистенціальної ситуації впливає специфіка вітчизняних політичних дискурсів, яким практично завжди можна знайти аналоги на Заході, але які від них відрізняються настільки ж, наскільки західні економічні та політичні інститути і практики відрізняються від вітчизняних» (Фішман, 2006; с. 213).

Метод психологічної деконструкції може мати щонайширше застосування. Як приклад такої спроби деконструкції наведемо міркування українського дослідника В. Бушанського щодо феномена маніпуляції свідомістю. Із усією очевидністю, зазначає дослідник, постає така структура маніпуляції свідомістю: 1) мета – результат, який можна досягнути лише завдяки активності мас; 2) фрустрування майбутніх учасників соціальної активності; 3) провокація – спосіб актуалізації активності шляхом створення ситуації з вимушеним вибором; 4) заміщення Я – створення нової соціальної ідентичності. «Парадоксально, але маніпуляція свідомістю пробуджує в людях здатність на моральний учинок. Дає їй можливість трансформувати власний страх у героїзм, а злостивість у жертвність. Інша річ, що героїзм і жертвність – моральність і краса вчинку – так і залишаються єдиними її, суто індивідуальними здобутками. Бо на політичній шахівниці маніпульована людина – лише пішак» (Бушанський, 2011; с. 86).

До цього таки методу (в рамках використання лаканівської парадигми) вдаються українські дослідники О. Шевченко й А. Маклаков: монографія «Непристойна насолода: досвід радикального мислення». Зокрема, в книзі ключовим є поняття «нарцисизм»; становлять інтерес й інші публікації О. Шевченка, присвячені цьому питанню (Шевченко, 2011). Але якщо психологи, приміром, Ж. Піаже, розглядають нарцисизм як певну об'єктивну стадію особистісного розвитку дитини, «зависання» на якій зумовлює психічне відхилення, то постмодерністи – Бодрійяр, Жижек, зокрема й автори згаданої праці, трактують його як «соціальну технологію продукування жадання» (Маклаков, Шевченко, 2010; с. 10). Головна мета цього продукування полягає у спрямуванні соціальної активності людини на споживання й опанування статусних фетишів. Як зазначають автори книги, є слушність у погляді, що саме соціальний нарцисизм визначив таку карколомну експансію європейської цивілізації.

Автори розкривають модель нарцисичної активності в низці «концептів». Передусім це поняття, яке характеризує рефлексивне переживання нарцисичної свідомості. У російському тексті книги це переживання позначається поняттям «нехватка», яке можна перекласти, як «брак». Рефлексивне переживання «браку» (певної незадоволеності) неминуче породжує, як показують автори, «нарцисичну потребу». А та, з огляду на акцентуованість особистості, постає «надмірною мотивацією». Зокрема, автори пишуть: «Нарцисична потреба проявляється в багатьох формах: то як ненаситна жага вшанування з боку оточення, то як садизм, то як мазохізм, то як одержимість споживанням або ж безмежна зажерливість. Нарцисична потреба не властива традиційному суб'єкту. Вона – характерна риса і визначальна ознака нарцисично зміненого суб'єкта» (Маклаков, Шевченко, 2010; с. 12).

Автори зазначають, що нарцисична потреба у самозвеличенні неминуче зумовлює викривлення спілкування. Так виникає «технологія перетворення іншої людини або у піднесений об'єкт – з отриманням (...) прибавочної насолоди, або ж у занижений об'єкт – з отриманням непристойної насолоди» (Маклаков, Шевченко, 2010; с. 11). Аналізуючи концепцію О. Шевченка й А. Маклакова, В. Бушанський пише: «Прибавочна насолода породжує культ поклоніння символам-фетишам, оволодіння якими підносить людину над сірою. Коли ж символами-фетишами оволодіти не вдається, то сам нарцисичний суб'єкт перетворюється на занижений об'єкт, приміром, опиняється серед фанів поп-зірок, або переживає напади чиношанування. Суть проте в тім, що нарцисичний суб'єкт завше перебуває в подвійній позиції: він і володар символічних відзнак, і – ніщо» (Вальцер, 2005; с. 148).

Ми ставили питання: чи можуть бути подолані негативні прояви символічності? Реалістична відповідь – ні. Відповідь оптимістична – можливо. Але для цього потрібні заходи з розвитку психологічної освіти.

Психологія в культурі XXI століття

Кінець XX – початок XXI століття став періодом акцентування соціально-психологічних факторів життєдіяльності особистості. У психології Ж. Лакана концептуалізується поняття «бажання». Бажання не генерується особистістю, як, скажімо, лібідо за З. Фройдом; бажання генерується культурою, а потім інтеріоризується особистістю. Таким чином, психічне життя зводиться до відображення культурних стимулів. Ці міркування Ж. Лакана повною мірою поділяються когнітивною психологією. Однак напрямок когнітивної психології не робить на основі таких міркувань антропологічних висновків. Послідовники Ж. Лакана – Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі – показують, що концепт соціального за походженням бажання веде до анігіляції традиційного уявлення про особистість. Відтак згадані дослідники вводять наступні антропологічні концепти: «тіло без органів», «номадний суб'єкт», «машина бажання». Сучасна особистість, за міркуванням Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, – це є «машина бажання, здатна до автоматичної рецепції соціально сконструйованих бажань та їх наступної і негайної реалізації. «Номадність» (чи «ризомність») особистості цілковито звільняє людину від впливів «мікрофашизму» (тобто родини), етносу чи будь-яких інших визначених соціальних впливів. «Тіло без органів» знімає статеві розрізнення та позбавляє людину від тиранії плоті. Ці концепти Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі фактично завершу-

ють еволюцію розвитку концепту «особистість». Подальші уявлення про особистість розвиватимуться на основі аналізу тенденцій, які окреслені згаданими дослідниками; справлятимуть вплив також концепції трансгуманізму.

Наративна стратегія, до якої вдаються Ж. Дельоз і Ф. Гваттарі, – умисний радикалізм. За цією формою висловлювання помітна спроба викликати сприйняттєвий шок, змусивши суспільство до антропологічної й етичної рефлексії. Фактично, дослідники намагаються відвернути виявлені ними тенденції. Аналогічну критику постмодерної ситуації можна бачити в текстах Ж. Бодріяра, який відзначає тотальну симуляцію соціокультурного життя, волю до конформності та відкидання сенсу.

Реалізацію концептів, представлених Ж. Дельозом і Ф. Гваттарі, до снаги бачити, насамперед, у теоріях ідентичності (Дж. Батлер, Ш. Муфф, С. Гекман та ін.). Дослідниці, а також Ж. Бодріяр, відзначають, по-перше, соціальне інспірування конфліктів ідентичностей. «Політика ідентичності», яка йде під гаслом визволення тих чи тих соціальних груп, повсякчас завершується конструюванням ідентичностей і виникненням нових соціальних конфліктів. Відтак Дж. Батлер вводить поняття квір-ідентичності, характеристики якої – безосновність, принципова мінливість, ситуативність і тимчасовість.

Таким чином, мають місце наступні етапи концептуалізації «особистості» в історії філософії та психології: перший етап – становлення. Цей етап охоплює античну та середньовічну думку. На цьому етапі конкретизовані протиставлення між людиною та Природою і вироблено концепти, які розривають форми цього протиставлення. Другий етап – концептуалізація та розвиток у рамках психології. На цьому етапі, база якого – філософія Просвітництва та позитивізм – створюється поняття «особистість» і провідні психологічні теорії, які описують когнітивні, афективні та поведінкові прояви особистості. Третій етап – анігіляція поняття «особистість» у психології та філософії Постмодерну.

Сама психологія є феноменом, котрий виник на основі філософії Просвітництва, загалом, і позитивізму, зокрема. Від початку психологія базувалася на образі людини, створеному просвітниками: вільна особистість, орієнтована на раціональну поведінку. Основа раціональності вбачалося в Розумі – концепті, який являв собою парафраз античного поняття Природа. Розум розглядався як сукупність законів природи, які поширюються і на людину. Однак за Розумом передбачалась й інтенція на добро – утвердження максимуму благ для людини. Такі уявлення мають основою неоплатонізм, метафізику Арістотеля та християнську теологію.

Подальший розвиток психології призвів до постання низки спеціальних досліджень, які мали прикладний характер і були, загалом, нейтральними щодо етичних основ філософії Просвітництва. Глобальні катастрофи ХХ століття засвідчили хибність явлення, ніби людство може розвиватися без етичного базису. ХХІ століття відображає уникання конфліктів (політика толерантності), однак і не ставить питання про етичні й антропологічні основи культури, що й піддавалось критиці Ж. Бодріяром. Ця ситуація актуалізує дискурс гуманістичної психології – дослідження В. Франкла, Р. Мея, І. Ялома, Г. Балла та ін. авторів. Правомірним є твердження: без гуманістичної парадигми психологія неспроможна запобігти анігіляції образу особистості й загалом людини.

Таким чином, є рація вдатися до наступних **висновків**: аналіз становлення та розвитку концепту «особистість» засвідчує, що його витoki – праця Іларіона «Слово про закон і благодать». Уявлення про людину, які ми знаходимо в Іларіона, суголосні базовим концептам тогочасної європейської філософії та теології. Наступний етап концептуалізації «особистості» пов'язаний із актуалізацією в текстах українських авторів філософії гуманізму – провідної течії європейської культури. У феномені сковородинства має місце перетворення гуманізму на самобутній прояв української народної культури. Філософія «Нової релігійної свідомості» та персоналізму відобразили в поняттях філософії ХХ століття питomi уявлення про особистість. Психологія діяльності і, зокрема, концепт «учинку» сформували базові характеристики розуміння «особистості» в українській психології. Раціогуманістичний підхід закладає основи для подальшого розвитку поняття «особистість».

Завдяки застосуванню структуралістських і постструктуралістських методів дискурс-аналізу з метою дослідження феномену історичної пам'яті, показано, що розвиток будь-якого поняття істотним чином залежить від актуалізованого уявлення про час – уявлення про історію, сьогодення та майбутнє. Історія – той образ минулого, який ми маємо і яким керуємося, – є не власне минулим, а сконструйованою картиною минулого. І в цьому процесі конструювання головну роль відіграють інтереси соціуму. Отже, очевидним є, що візія минулого істотним чином залежить від сучасності – насамперед інтересів, ідентичностей (етнічної, національної, релігійної, психологічної, соціальної) та когнітивних структур, якими користуються суб'єкти в процесі соціокультурного цілевизначення.

Концепт історичної пам'яті уможлиблює дискурсивну легітимацію саме українських етнічних міфологем – місць пам'яті, звичаїв і традицій, котрі іноді піддавалися пригніченню. Здійснення переартикуляції історії, з огляду на перебування України в загальноєвропейському комунікативному полі, не може відбуватися без врахування наукових, політичних, культурних і мистецьких тенденцій, які простежуються в Європі та світі загалом. Тож у цьому контексті концепт історичної пам'яті (насамперед із психологічного погляду) є вельми продуктивним, оскільки не суперечить згаданим тенденціям.

1.2 Соціокультурні основи становлення поняття «особистість»

Особистість – базове поняття психології. Однак науковці стикаються з чималими труднощами, коли намагаються дати дефініцію «особистості». І тому в авторському словникові Артура Ребера відзначається, що за дослідженнями Гордона Оллпорта є понад п'ятдесят визначень «особистості» (Ребер, 2001; с. 412). Є рація припустити, що, насправді, їх набагато більше. Як несумнівним є й те, що Оллпорт лише змарнував час, вишукуючи дефініції «особистості». Бо вони мають або вельми загальний характер, або ж відображають певний теоретичний підхід до вивчення особистості, конкретизуючи, по суті, специфічний теоретико-методологічний погляд на предмет дослідження.

Як приклад загального, але при цьому досить коректного трактування «особистості» наведемо дефініцію, яку запропонував філософ Володимир Соловйов у статті, котра була вміщена до енциклопедії Брокгауза-Ефрона. Зокрема, Соловйов пише: «Особистість – внутрішнє визначення одиночної особи в її самостійності, як такої, що володіє розумом, волею і своєрідним характером при єдності самосвідомості» (Соловьёв, 1896; с. 868). Як можна бачити, це є вельми загальне визначення. Водночас звернімо увагу на прикметну обставину: автор не відволікається на етимологію російського поняття «личность», яке, як відомо, походить від слова «личина» – маска, і в цьому сенсі являє собою кальку з латинського поняття *personalitas*. Дефініція, яку дав Соловйов, акцентує увагу на самовизначенні особи; і в цьому сенсі коректно відображає саме українське поняття «особистість», яке однокореневе зі словами «особливість» та «осібність». Тож, якщо російське поняття відсилає нас до образу «маски», то українське – до образу «відособлення», тобто «окремішності».

На нашу думку, обидва образи – і український образ «осібності», і російський образ «маски», запозичений із латинської термінології, – доволі евристичні. Розберімо спершу образ «маски». В енциклопедичній статті Ігоря Кона відзначається, що «особистість» («личность») – має, по-перше, «загальножиттєвий» і, по-друге, суто науковий (психологічний) сенс. У науковому сенсі, «особистість» – це «стійка система соціально-значущих рис, яка характеризує індивіда як представника того чи того суспільства чи спільноти». Водночас Кон зазначає, що російське поняття не відображає значущого розрізнення: латинське поняття *persona* вказує на «цілісність людини», а поняття *personalitas* – на соціальну та психологічну саморепрезентацію (Кон, 1973; с. 578). Зазначимо, що Кон напряду про це не пише, а лише підводить до висновку: російське поняття «личность» є калькою не з латинського *persona*, яке коректно перекладається як «лицо» російською й «особа» українською, а з латинського *personalitas*, що, власне, й означає «маска».

Є рація поставити питання: чому взагалі виникла потреба в поняттях *persona* і *personalitas*, «особа» й «особистість»? Знайомство з античною літературою і, зокрема, філософією не залишає сумніву, що людина мислилась, як певна цілісність. Однак перед авторами стояло завдання відобразити певні прояви людини; саме тому й виникли обидва згадані поняття. Цілком логічним є припущення, що людина репрезентує себе в соціальній комунікації, вдаючись до певного образу. Як будь-яку річ ми бачимо не в її формальній цілісності, а лише в певному ракурсі, так само й людину ми сприймаємо в тім чи тім образі; і лише подальше спілкування дає нам можливість відкрити для себе й інші сторони людської особистості, а іноді й зазирнути за *personalitas*. Тобто в комунікації, соціальних відносинах, ми бачимо не людину, а її певну грань, той чи той бік, або, якщо завгодно, «маску». Античні автори використали театральний термін, розкриваючи соціальну саморепрезентацію особистості. Так само, як на сцені один і той самий актор може з'являтися в різних образах, під різними масками, так само й у соціальних відносинах одна й та сама людина демонструє різні «маски»; нині ми сказали б, що вона виконує ті чи ті «соціальні ролі».

Звернімо увагу й на наступний значущий аспект: «ролі» або ж «маски» існують до початку саморепрезентації; людина лише, свідомо чи несвідомо, обирає ту чи ту

«роль» або ж «маску». І в цім сенсі «роль-маска» передує людині й диктує їй форми саморепрезентації. У соціокультурному сенсі латинське поняття *personalitas* відображає наявність жорсткої соціальної структури, яка детермінує форми соціальної саморепрезентації, або, якщо використати поняття гуманістичної психології, – самоактуалізації.

Прикметним є й саме звернення до театрального терміну. Особливість театральних масок – їхня гіперболізованість. Драма – винахід модерної культури. Антична ж естетика знала тільки комедію і трагедію – прояви комічного і трагічного, героїчного і нищого, високого і низького – в їхніх абсолютних формах. Ця обставина вказує на те, що, нав'язуючи ті чи ті «маски», соціум вимагав абсолютної реалізації ролі. Взавши на себе роль героя – треба було бути героєм в абсолюті; не впоравшись із роллю, людина опинялась під нищою маскою і, при цьому, також в абсолюті. Таке уявлення про саморепрезентацію цілком корелює зі стоїчною філософією. Марк Аврелій зазначав, що людина зобов'язана самозречено слідувати своєму обов'язку, не залежно від того, який це обов'язок. При цьому Марк Аврелій наголошував, що обов'язок людини – це її доля. І тут потрібно наголосити, що для стоїцизму «доля» – не метафора і не певний узагальнений погляд на життєвий шлях, а об'єктивна, заздалегідь визначена реальність.

У цьому контексті звернімо увагу і на етимологічні особливості українського поняття «обов'язок». Українське поняття відсилає нас до того, з чим «пов'язана» людина – родина, країна, релігійні погляди. Російське – до «заборгованості», необхідності повернути те, що вже надане людині. Латинське ж поняття *officium* – обов'язок – означає «виготовлення, виконання роботи». Прикметно, що українське поняття «обов'язок» корелює зі словами Марка Аврелія: людина прив'язана до долі, мов пес до воза; пес може й не хотіти бігти за возом, але віз все одно його поволоче. Звісно, наше поняття «обов'язок» вказує на вільну прив'язку; але й передбачає, що в разі, якщо людина взяла на себе певні обов'язки, то мусить їх виконувати.

Наразі ми торкнулися тільки найзагальніших конотацій поняття «особистість»: його філософського сенсу, відображеного в статті Соловйова, і сенсу соціально-психологічного, представленого в дефініції Кона; привернули увагу й до етимології українського, російського та латинського понять. Далі ж є рація звернутися до соціокультурних детермінант становлення поняття «особистість».

Міф про Едіпа – концептуалізація особистості

Ми вже зазначали, що поняття *personalitas* пов'язане з театральною культурою Античності. Акцентували увагу й на тому, що театральність проявів передбачала певну гіперболізованість саморепрезентацій. Продовжуючи тему, зазначимо, що в античних виставах, окрім дійових осіб, на сцені завжди був хор. Його функція – сповіщення долі, або волі богів. Завдяки хорovým монологам, створювалася ситуація, за якої глядачі завжди були більш поінформовані, аніж дійові особи. Виведений на сцені герой діє в ситуації, яка є для нього або цілком, або частково незрозумілою. Глядачі ж завжди усвідомлюють, умовно кажучи, метафізичний контекст сценічної дії. Окрім комедій Аристофана, пронизаних сьогочасними і буденними колізіями, античні трагедії завжди торкаються однієї й тієї самої проблеми – зіткнення героя з долею. Повною мірою це протиставлення «доля – герой» проявилось у трагедіях Софокла. За визначенням, вважалось, що герой або не знає власної долі, або сумнівається в її присуді,

або ж повстає проти неї. Зіставляючи філософську й естетичну думку Античності, до снаги завважити: філософія (насамперед стоїцизм) закликає героїчно слідувати визначеності, яка задається долею; естетика ж, натомість, – оспівує поразку героя в зіткненні з долею. За великим рахунком, усі класичні сюжети з трагічним фіналом так чи так, а повторюють цей канон: герой стикається з нездоланими перепонами і зазнає поразки.

Завдяки Зигмунду Фройдю, всім психологам відомий міф про Едіпа. Цей міф, відображений у трагедії Софокла, важливий тим, що в нім головний герой – звичайна людина. За еллінськими уявленнями, всі люди діляться на пересічних осіб і героїв. Герой – це людина, яка, через своїх батьків, несе в собі частку божественного. Скажімо, той-таки Платон вважав, що його родовід іде від Афродіти. Герой, приходячи в земне життя, обдарований божественними здатностями (Ахілл, наприклад, наділений, завдяки походженню, невразливістю). А по смерті герої опиняються на Єлісейських полях. Посмертна ж доля всіх смертних – Аїд. За великим рахунком, звичайна людина, тобто та, яка не має божественного походження, обділена в цьому світі уміннями й талантами, а посмертні її «перспективи», так би мовити, ще сумніші. По суті, релігійні уявлення давніх еллінів вкрай похмурі. Є життя з його простими радощами та печалями; і є Аїд, в якому вже не буде й радощів.

І в цій культурі з'являється міф про Едіпа – звичайну людину, яка, завдяки своїй мужності, стає фіванським царем. Міф розпочинається з того, що батько Едіпа – цар Лай – намагається уникнути присуду долі: за пророкуванням, Лай має загинути від руки свого ж таки сина. Лай прирікає Едіпа на смерть, але той виживає і по роках, не знаючи того, вбиває Лая. Не відаючи того, Едіп одружується з матір'ю – Іокастою – і стає царем Фів. З погляду драматургії – хеппі-енд, позначений, однак, похмурими передчуттями. Ми бачимо дивовижний порятунок приреченого немовляти, його змужніння і перетворення на улюбленця народу (вбитий Едіпом цар Лай відзначався захланністю і жорстокістю). Бачимо злет звичайного пастуха до статусу царя. Бачимо його щасливе подружнє життя з Іокастою і народження дітей, синів – Етеокла і Полініка, а також доньок – Антігони й Ісмени. Проте далі в міфі відбувається драматичний поворот: Фіви вражає пошесть. І саме цей міфічний епізод стає початком трагедії, яку пише Софокл. Едіп чує пророкування: причина пошесті – гнів Аполлона, викликаний вбивством Лая. Едіп проводить дізнання: хто і за яких обставин убив Лая? І йому відкривається правда: він і є вбивця, він – син Лая, він – одружений з матір'ю. Едіпу відкривається правда і він сам карає себе за свої ж таки провини – виколує собі очі. Завіса. І, як далі розповідає нам міф, сліпий Едіп блукає Елладаю і тільки його донька, Антігона, піклується про нього.

Знайомство з похмурою еллінською міфологією відкриває нам причини перемоги Християнства. Бо, по-перше, християнство вводить поняття посмертного воздаяння; по-друге, знімає визначеність долі. Християнство акцентує увагу на свободі людини. А також вводить положення, за яким безпосереднє звернення до Бога уможливорює благодать (історія Йови). Критично ставлячись до язичництва, християнська культура все ж бачила в історії Едіпа прообраз мучеництва.

Для античної культури міф про Едіпа важливий тим, що в нім звичайна людина була прирівняна до героя, який до того мусив мати частку божественного походження.

Причому, важливим є той аспект, що героїзм Едіпа полягав не у здійсненні подвигів (як це робив Геракл), а, по-перше, в мужності самопізнання та, по-друге, страждань, перенести які здатен тільки герой. Коли Софокл виводить на сцену Едіпа, то ми бачимо його в zenіті слави. Але це той Едіп, котрий не знає, хто він і не бачить усіх обставин свого життя. Коли ж Едіп іде зі сцени – то це вже геть інша людина. Ситуація, в якій він перебуває, – ганьба. Іокаста мертва (покінчила життя самогубством), а він – сліпий. Але він знає, хто він і на що здатен. Самоосліплення Едіпа – складний вчинок. У нім і самопокарання за колишню сліпоту-незнання, і спроба повернутися до колишньої сліпоты-незнання, і ставлення до прозрінь, які він отримав: перед Едіпом він сам і світ без жодних масок. Едіп не хоче бачити ані себе, ані світ. Самоосліплення Едіпа – це і моральний присуд долі, який робить розгнівана людина. Боги гнівалися на Едіпа за його провини; Едіп, дізнавшись про свої провини, виніс вирок і собі, і долі.

У міфі про Едіпа еллінська культура переступає своє традиційне уявлення про людину. По суті, вона вперше конструює образ особистості. Еллінська культура визнавала за людьми суто людські пристрасті. (Чималий їх перелік ми бачимо в «Іліаді» й «Одіссеї».) Але тільки в міфі про Едіпа спостерігаємо трансформацію людини. Адже, звернімо увагу, дізнавшись про всі обставини своєї біографії, Едіп їх не приховує, не вимолює прощення в богів, не втікає з Фів. Едіп не здійснюється вище суто людських пристрастей, які йдуть від слабкостей, а приймає реальність такою, якою вона є. І водночас своїм учинком він здійснюється вище і суто людських нахилів, і долі, визначеної Всесвітом. Моральна правота, зрештою, опиняється не на боці Всесвіту, а звичайної людини.

Міф про Едіпа вводить етико-естетичний канон особистості. По суті, саме з цього образу починаються уявлення про особистість як певну якість – етико-естетичний ідеал. І те, що образ особистості ми вперше зустрічаємо не у філософських трактатах, а на театральній сцені, напевно, говорить нам дещо важливе про зв'язок між особистістю і мистецтвом.

Поняття «особистість» з погляду діалектики

Сучасна психологія говорить про особистість, як певну даність; виокремлює риси, як це робив Оллпорт, пропонує теорії генези особистості. Але евристичність такого загального поняття «особистість» прямує до нуля. І причина дуже проста. Суть її в діалектиці. Адже відомо, що діалектика пізнає поняття через його протилежність. Відтак, згідно з діалектикою, якщо є поняття «особистість», то має існувати й протилежне поняття, умовно кажучи, – «не-особистість». І тільки зіставлення цих понять уможлиблює визначення меж кожного з них, а отже і їх пізнання. Показово, що в сучасній психології ми цього не спостерігаємо. Психологія ігнорує діалектику. Але гірше від цього тільки психології. І як прояв кризи психологічного розуміння поняття «особистість» – та ж таки цитата зі словника Ребера про існування, по суті, незчисленної кількості дефініцій «особистості».

З погляду діалектики, будь-яке поняття перебуває в становленні, тобто зароджується, розвивається і занепадає. Згідно з гегельянством, буття відображає становлення понять. Це є відома концепція ідеалістичної філософії. Відмінність гегельянства від платонізму полягає тільки в тім, що, за Платоном, поняття (Ідеї) статичні, за Гегелем – перебувають у становленні. Водночас, як вважав Платон (і в нього на те було чимало

причин), цей світ – лише бліда копія Світу Ідей. Гегель, натомість, сприймав нашу реальність більш оптимістично: соціокультурні й політичні процеси – відображення становлення понять.

Водночас кажучи про діалектичний підхід до поняття «особистість», потрібно наголосити, що ідеться не тільки про відображення в понятті становлення речі, а саме про її простеження в антагоністичних поняттях. Ми акцентуємо увагу на тому, що діалектика мовить не про взаємодію між речами, а відношення між поняттями. І тому одна й та сама річ має відображатись у декількох, зокрема й діалектично протиставлених поняттях. Таким чином, коли на цих сторінках ми ставимо питання про доцільність впровадження поняття «не-особистість», то йдеться не про означування речі, а лише про виокремлення характеристик, якісна сукупність яких могла б кваліфікуватися як «не-особистість». Ми, звісно, не наполягаємо на використанні саме цього поняття – «не-особистість». (Це суто робочий термін.) Йдеться тільки про те, що будь-якій людині (і навіть автору цих рядків) притаманні риси, якісна сукупність яких може визначатись як «особистість», і ті риси, котрі відображатимуть якісну протилежність – «не-особистість».

Діалектичний підхід підводить нас і до актуалізації категорії «форма». Адже, згідно з діалектикою, кожен річ характеризують категорії – «кількість», «якість» і «форма». Звернімо увагу й на те, що в психології має місце широке використання кількісних характеристик. Зокрема, поширеним є виокремлення рис особистості, що є кількісним параметром. Виокремлюються й типи особистості – якісний підхід. Однак категорія «форма» залишається поза увагою дослідників. І для цього є очевидне пояснення: «форма» найадекватніше розкривається завдяки естетичному підходу. Відтак зробимо ще одне застереження: коли йдеться про «форму», то ми в жодному разі не маємо на увазі структурно-функціональний підхід, який, зазвичай, також іменують «формальним». Кажучи про «форму», як вимір особистості, ми говоримо саме про естетичне судження. Приклад застосування такого судження ми вже продемонстрували, характеризуючи міф про Едіпа: звичайна людина оцінюється як герой саме за посередництва етико-естетичної оцінки.

Відтак ми підходимо до обґрунтування наступної гіпотези, яка розкриває опредметнення етико-естетичного судження в оцінці особистості. Розпочнімо із запитання: чи є Едіп героєм? На думку Софокла, так. Відповідно, якщо ми висловимо припущення, що, з естетичного погляду, Едіп – це особистість, оскільки заважився на особистісний (неповторний) і високий учинок, протиставивши себе Всесвіту, – то є рація припустити, що й Софокл, який побачив і оцінив масштаб цього вчинку, є особистістю. Софокл, який розуміє особистісність вчинку Едіпа, і сам проявляє особистісні риси, завдяки етико-естетичному переживанню. Однак питання: чи всі свідки вчинку Едіпа, простіше кажучи, чи всі глядачі, які спостерігали за перебігом п'єси «Цар Едіп», пережили, кажучи мовою Аристотеля, катарсис? Чи всі вони зрозуміли масштаб вчинку? Чи всі зрозуміли етичну й естетичну красу вчинку? Гадаю, слушно припустити, що були й ті, котрі визнали вчинок Едіпа «не прагматичним», «занадто емоційним» і загалом «позбавленим сенсу». Виколоти собі очі, бо ти не можеш дивитися на себе і світ, залишитися калікою, бо вважаєш, що світ несправедливий, – це, з суто раціонального погляду, вчинок, позбавлений не тільки вигоди, а й здорового глузду.

У комедіях Аристофана є чимало персонажів, які міркують з такої, суто житейської позиції. Ці персонажі глузують з виведеного на сцену Сократа, який розкидається перед аудиторією софізмами; і це доволі кумедно, бо софізми не мають жодного стосунку до практичного життя. А один із таких персонажів – Хитрий Ковбасник – дав назву п'єсі: її герой приторговував своїм крамом під час війни між Аттикою та Спартою. Бо війна війною (не він її розпочинав), а бізнес робити треба. Чомусь мені здається, що Хитрий Ковбасник, дивлячись на сцену, де розігрується трагедія Едіпа, не пережив катарсису. Поготів, він навіть засмутився за героя трагедії. І взагалі, вирішив, що Едіп – поганий приклад для наслідування. І от, по один бік, ми бачимо Едіпа та Софокла, які сперечаються з Усесвітом; а по другий – персонажів Аристофана, які намагаються ні з ким не сперечатися, а тихо і з вигодою прожити життя. Відповідно гіпотеза: чи не є рація припустити, що, за етико-естетичним критерієм, умовні персонажі Аристофана, які не розуміють ані Едіпа, ані Софокла – не-особистості?

У своїй «Поетиці» Аристотель пише, що «Цар Едіп» – найвидатніша трагедія, а Софокл – найвидатніший трагік. Однак, вочевидь, так думали не всі. «Цар Едіп» був поставлений в Афінах у V ст. до н. е., приблизно між 429–425 роками. Афінська культура була пронизана духом демократії та змагальності. Змагались атлети, змагались поети, судовий процес – змагання, політика – публічне змагання, театр – те ж таки змагання. А судді хто? Судді – народ. Театральні вистави ставились на честь бога Діоніса. І глядачі визначали переможця – автора найкращої трагедії. Софокл програв. Так, Аристотель вважав, що «Цар Едіп» – найвидатніша трагедія. Але демократична більшість розсудила інакше.

Таким чином, «не-особистість» – це є ставлення до прекрасного як потворного. «Прекрасне» й «потворне» – базові категорії естетики, які розмежовують високе й низьке, велике і мале, святе і профанне, унікальне й вульгарне (тощо). Особистість, за якісного підходу, здатна бачити, переживати, а отже й відтворювати у своєму житті прекрасні естетичні феномени; «не-особистість» – бачить і поширює довкола себе – тільки потворне.

Особистість і соціум

Усі дефініції «особистості» акцентують історичний і соціокультурний аспекти її буття. Особистість залежна від соціуму, але й перебуває щодо нього в певній опозиції. Двоїстість відношення «особистість – соціум» найточніше відображено в дефініції, запропонованій Тетяною Титаренко: «особистість – цілісність, яка самовизначається і формується у відношеннях щодо оточуючого світу, інших людей і самої себе; найвища інстанція, котра координує всю психічну діяльність, поведінкову активність; соціальне обличчя людини, Я для інших. *Особистість виникає як засіб, інструмент для набуття людиною власної сутності* (тут і далі вид. – В. Б.). Особистість повсякчас планує і спрямовує складний і такий, що немає аналогів у живій природі, процес самотворення, творення себе в життєвому просторі. *Особистість завжди залежить од соціуму, посідаючи в нім певне місце, виконуючи ті чи ті ролі. Однак вона не просто пристосовується до середовища, а виокремлює себе з оточення, щоб згодом, дуже усвідомлено і вибірково, пов'язати себе з ним*» (Титаренко, 2001; с. 67).

Соціум – це простір буття особистості. Однак особистість не була б особистістю, якби водночас, за формулюванням Титаренко, не виокремлювала себе з соціального

і природного середовища. І тому, як ми зазначали, особистість завжди в опозиції до соціуму. Соціальні вимоги і норми завжди сприймаються особистістю критично. За великим рахунком, без такої критичності немає й особистості. У монографії Вікторії Турбан, як і в низці філософських праць, проводиться чітке розрізнення понять «мораль» і «етика». На основі цього розрізнення дослідницею конкретизується феномен «етичної свідомості». Тобто увага акцентується на тому, що засвоївши моральні норми, які являють собою норми соціальні, особа на певному етапі розвитку здатна ставити ці норми під сумнів, доходячи зрештою здатності конструювати власні етичні судження і керуватися саме ними (Турбан, 2012). Людина, котрій притаманна саме «етична свідомість», вступає в конфлікт із соціумом, але це свідомий конфлікт. Беручи за основу логіку згаданого дослідження, слушно припустити, що після засвоєння естетичних норм, може настати й етап конструювання власних естетичних суджень, котрі забезпечують не аналітичне, а цілісне сприйняття соціокультурних феноменів і відображаються в особистісній рефлексії.

Усі антиутопії включають уявлення про світ, в якому людина позбавлена не тільки загальнолюдських, соціальних і політичних прав, а й втрачає здатність із долею скепсису сприймати соціальну ситуацію і власну роль. Ця тема є в четвертій частині «Мандрів Гуллівера» Джонатана Свіфта; в романі «Ми» Євгенія Замятіна; в «1984» Джорджа Орвелла і «Прекрасному новому світі» Олдоса Гакслі. Згадані романи трагічні. Бо, повставши проти соціального пресингу, головні герої або втрачають себе (гинуть, як особистості), або ж гинуть фізично. І ще невідомо, що гірше.

Світ антиутопій гіперболізований. Але це є ті гіперболи, які базуються на нашій «об'єктивній реальності». Адже будь-який соціум тяжіє до цілковитого підпорядкування своїх членів. Що менше в суспільстві осіб, котрі сприймають його з іронічною посмішкою (не кажучи вже про неприховану ворожість), тим краще для суспільства. Будь-яке суспільство пишається особами, котрих іменує «видатними особистостями». Але при цьому сама суспільна система працює на пригнічення особистостей. Суспільство апіорі негативно ставиться до особистостей. Суспільна система – це машина, спрямована на недопущення існування особистостей. Що менше особистостей – тим краще для суспільства. Що більше сіроми – то краще для суспільної системи. Те, що таке суспільство тотальної й жорсткої соціалізації рано чи пізно деградує, – це вже є інша тема для соціологічних, політологічних і філософських розмислів. Наразі ж важлива сама тенденція – соціальний пресинг, котрий не толерує становлення особистості.

Показово також, що всі утопії, створені найвидатнішими умами, включаючи тексти Платона, Томаса Мора та Жан-Жака Руссо, які стали основою комуністичного проекту, не передбачали існування особистостей. Утім, звернімо увагу, в міфі про печеру Платон пише про особистість, яка відкриває для себе Світ Ідей і повертається до печери, аби й усім іншим розповісти про своє відкриття, врятувавши людей од їх затхлого життя. Однак далі, описуючи ідеальний поліс, Платон забуває про доцільність існування людей, котрі можуть ставити під сумнів суспільний статус-кво. В «Утопії» Мора ми бачимо впорядкований світ сибаритства. Однак досвід життя самого Мора відкриває нам людину, для якої переконання стоять вище, аніж саме її життя. У руссоїстичній утопії людина існує під тотальним пресингом групи. Утім, читаючи «Спо-

відь» Руссо, нам відкривається справжня особистість, здатна послідовно обстоювати свої погляди та життєвий простір.

Звісно, в текстах Бенедикта Спінози, Томаса Гоббса, Іммануїла Канта (та ін.) нам відкривається геть інший соціальний конструкт. Бо річ у тім, що ані Спіноза, ані Гоббс, ані Кант не пишуть про «ідеальне» суспільство. Предмет їхніх інтересів – соціальна реальність. І тому в їхніх текстах акцентується увага на свободі й самодостатності людини, тобто йдеться, по суті, про необхідність існування особистості.

Таким чином, ми маємо своєрідний парадокс. Платон, викладаючи міф про печеру, фактично, описує власну місію – особистість, яка відкриває громаді Світ Ідей. Кожен із авторів, який описує соціальну реальність, доходить висновку про необхідність існування особистостей. Та щойно перо філософа порушує тему ідеального суспільства – особистість стає зайвою. Ця обставина підводить нас до висновку про апріорну неприйнятність концепту особистості. І, що важливо, ця неприйнятність проникає до соціальних практик. Бо особливість і міфу про печеру, і текстів Спінози, і Гоббса, і Канта полягає в тім, що вони написані особистостями, котрі вкрай критично сприймають і оцінюють соціальну дійсність. Їхні тексти революційні. Їхня предметна й особистісна рефлексія відображається в текстах. Однак вона, як правило, сходиться нанівець, коли мова заходить про нові й досконалі форми суспільної організації. Відтак питання: чи може про значущість особистості – по суті, «бунтівної людини», за формулюванням Альбера Камю, – замислюватися особа, котрій не притаманні революційні інтенції на рівні рефлексії?

Висновок, якого ми вимушені дійти, полягає в наступному: особистість розпочинається з рефлексії. Сам факт існування Я – усвідомлення власної окремішності – уможливорює становлення особистості. Однак становлення це є лише потенційним. Бо Я піддається соціальному пресингу, котрий полягає у формуванні не особистості, а «конформної особистості», вдаючись до поняття Еріха Фромма. Відповідно наступним і необхідним кроком у становленні особистості є бунт людини проти соціальної, природної та метафізичної реальності. Це той бунт, який ми бачимо у фіналі міфу про Едіпа. Таким чином, *особистість формується завдяки бунту.*

Людина в метафізичній вертикалі

Наша секуляризована культура з великою недовірою ставиться до слова «Бог». Однак на осі часу секуляризована доба займає мізерний відрізок. Люди минулих епох самовизначалися не лише в соціальній горизонталі, а й у метафізичній вертикалі. Відповідь на питання «Що є людина?» віднаходилася не тільки у зіставленні з тваринним світом, а й у відношенні «людина – Бог». Тобто людина пізнавала себе не лише щодо нижчого стосовно себе, а й у відношенні до вищого – вічного, не враженого хворобами та смертю. І таке зіставлення було не на користь людини.

Антична міфологія милується героями – людьми, котрі наділені часткою божественного. Такі особи – недосяжний ідеал. І, що показово, цей погляд на ідеальну особу нині активно відроджується завдяки Голлівуду, який продукує фільми про супер-героїв – осіб, наділених надзвичайними здібностями (людина-павук, жінка-кішка тощо). Є рація припустити, що популярність фільмів про супер-героїв відображає кризу уявлення про людину. Простіше кажучи, невіру пересічної особи в те, що «Лю-

дина – звучить гордо»; невіру в те, що втім, аби бути людиною, є бодай якийсь сенс. Пересічна особа нашої сучасності тужить за чудом – втручанням у її життя потойбічної реальності, яка їй здатна перетворити людину на супер-героя – щось значуще. Бо сама по собі людина ні на що не здатна. Супер-сила може прийти тільки «згори», від сил, які більші за людину. Супер-сила – це дарунок, який варіює в діапазоні від уміння стрибати дахами до володіння унікальними пристроями (що ми бачимо, наприклад, у перших фільмах про Джеймса Бонда – казках для чоловіків). І в цьому сенсі наша культура, яка лише милується супер-героями, перебуває на рівні архаїчної епохи, котра породила «Іліаду» й «Одіссею». Однак вона не здійснюється до рівня міфу про Едіпа, в якому звичайна людина спромоглася на вчинок, який до снаги тільки герою.

Зіставляючи язичницьку й християнську культури, ми бачимо два альтернативні погляди. У першому випадку йдеться про естетичне замилювання красою божественного, яка, однак, являє собою ідеалізацію й абсолютизацію людських пристрастей. Боги Олімпу, у своїх жаданнях і мотиваціях, подібні до людей. Спершу людина Античності тягнеться до цього «ідеалу». Однак на цьому шляху з'являються міфи про Едіпа й Антігону, в яких ідеалізуються вже людські вчинки, які йдуть врозріз із суто людськими слабкостями. І таким учинкам надається статус рівних божественним. У цих міфах людина здійснюється над власними страхами та пристрастями. По суті, долає в собі «суто людське». І тільки в такий спосіб зрівнюється з богами, залишаючись, однак, людиною. Ці міфи проводять вертикаль: нижня точка – страх, прагматизм і меркантильність; верхня точка – самозречення, віра у власну правоту і конфлікт з Усесвітом. Заперечивши долю і волю Всесвіту, людина стає врівень з Усесвітом. У цих міфах людина відкриває сама себе. І сама собі показує свій онтологічний статус – опозицію до несправедливості долі і відданість обов'язку (міф про Антігону). В цих міфах людина здобуває самоповагу й естетичний ідеал, який уже жодним чином не пов'язаний з олімпійськими пристрастями. Так, світ несправедливий, а доля невблаганна. Така ситуація людського буття. Але не втрачати гідності, по суті, бути особистістю – це і є ідеальна життєва стратегія, на яку лише спроможна людина.

Уся доба Античності – це сходження людини на Олімп; людина богоуподібнюється. Спершу жартівливо, як у міфах про Геракла; потім трагічно – міфи про Едіпа й Антігону; а далі фарсово – практики обожнення римських імператорів.

Бог спостерігав за всіма цими альпіністськими спробами і зрештою, мабуть, засмутився. Бо сам вимушений був зійти в цей гріховний світ і стати людиною. Він пройшов свій земний шлях і в новий спосіб довів теорему Едіпа: здійснитись на рівень Бога можна, тільки прийнявши всю трагічність людського життя.

Джон Леннон – учасник групи «Бітлз» – полюбляв на дозвіллі малювати. Йому належить вартій уваги шарж: Голгофа, хрест, розп'ятий Ісус, під хрестом – м'які пантофлі. Шарж Леннона може видатися антихристиянським. Але незалежно від того, який сенс вкладав у нього сам автор, малюнок є не антихристиянським, а антидогматичним; при чому йдеться не про християнські догмати, а догматизм у тривіальному сенсі – некритичне сприйняття. Бо історія Ісуса і справді перетворюється на фарс, якщо відкинути свободу вибору і здатність людини переступати визначеність, детерміновану долею. Вибір був в Ісуса, вибір був у Петра, вибір був у Понтія Пілата і в

Каяфи також був вибір. Іронія в тім, що і Пілат, і фарисеї, і сивочолі представники Синедріону, і навіть натовп біля будинку Пілата – законслухняні особи. (Лише Ісус поводитьсь, мов трикстер.) Усі ці законслухняні особи, – пригадуючи вже згадане поняття Фромма, «конформні особистості». Вони не бачать далі власного носа; а на носі в них – звід правил. Напевно, я помиляюся (так, я одразу згоден з усіма критиками і визнаю: помиляюся), але мені здається, що історія Ісуса – це про нонконформізм особистості. Але який нонконформізм?

Нонконформізм особистості не має витоків нігілізм. Навпаки, його витоків, якщо так можна висловитися, – ідеалізм. Тобто орієнтація на Ідею й Ідеал. Коли Володимир Маяковський пише: «На всем, что сделано, я ставлю nihil», то це досвід заперечення модерніста. Це творчий нігілізм, мета якого – нове мистецтво. І тому ми доходимо першої максими: нонконформізм особистості – це творчий нонконформізм. Самовизначення – центральна характеристика в усіх дефініціях «особистості». І тому доходимо другої максими: конформна особистість самовизначається в горизонталі; особистість самовизначається у вертикалі.

У дефініції «особистості», яку дав Кон, і в дуже вдаль дефініції, сформульованій Титаренко, акцентуються соціально-психологічні аспекти. Автори наголошують, що особистість самовизначається в соціальному та природному просторах і являє собою – Я-для-інших, і, вочевидь, варто було б додати, – Я-для-себе. Однак, базуючись на попередніх міркуваннях, вважаємо за доцільне наголосити, що дефініція «особистості» має відображати не тільки самовизначення особистості в соціальному та природному просторі («в горизонталі», за термінологією, яку ми використовували), а й метафізичному просторі – «вертикалі», за нашою термінологією. І коли ми кажемо про метафізичне самовизначення, то маємо на увазі світ Абсолютних Цінностей; для платоніків – це Світ Ідей, для релігійних осіб – цінності, пов'язані з уявленням про Бога (утім, є різні релігії, а отже й різні уявлення), для людей секуляризованої доби – загальнолюдські цінності.

Запропоноване уточнення, звісно, не спрощує поняття «особистість», а тільки ускладнює його. Бо відсилає нас до незчисленних питань: що є цінності, що є загальнолюдські цінності, які цінності відносні, а які абсолютні? Тощо. Однак відкинути всі ці відсилки до питань, бо вони занадто «філософські», – означало б лише спростити, примітивізувати і спотворити об'єкт рефлексії, що, як здається, було б помилкою.

Лицар і святий – взірці особистості

Середньовічна доба залишила нам два образи – лицаря та святого, – які набули статусу культурних взірців. По суті, вони являють собою архетипи, котрі (як і всякі архетипи) дуже далекі від реального життя. І лише вчинки окремих осіб дають нам підстави думати, що ці образи можуть бути реалізовані. Книга «Прогулянки з Пушкіним» Андрія Синявського пройнята іронічною інтонацією. Це – книга-провокація: Пушкін став «наше всё» тільки тому, що загинув на дуелі. Життя і смерть поета, пише критик, – найвидатніший твір Олександра Пушкіна. Прочитавши книжку, громадськість обурилась. Річ лише в тім, що Синявський написав її саме для того, щоб викликати обурення, а заодно і рефлексію: а чому, власне, фігура Пушкіна посідає в російській культурі настільки унікальне місце? Справа, напевно, в тім, що в образі Пушкіна зі-

йшлися два архетипи – лицаря і святого. «Пока не требует поэта / К священной лире Аполлон» – ми пам'ятаємо ці рядки: поет – звичайна людина, яка живе в просторі «суєтного света»; «И меж детей ничтожных мира / Быть может, всех ничтожней он». Однак певної миті все змінюється. І поет вже не належить сам собі. З ним відбуваються трансформації:

Тоскует он в забавах мира,
Людской чуждается молвы,
К ногам народного кумира
Не клонит гордой головы.

Як би ми описали ці трансформації з погляду психології? Як би ми охарактеризували таку особу?

Святий – це не лише аскеза. І, між іншим, аскеза не є метою. Аскеза – це завжди тільки засіб. Мета геть інша: побачити те, що лежить за межами «суєтного света»; побачити ту вертикаль, од споглядання якої нас відволікає щоденна метушня.

У «Категоріях середньовічної культури» Арона Гуревича є варті уваги спостереження про те, що в дохристиянський період функції поета і служителя культу поєднувались. Існувало й чітке розуміння: лицарські подвиги нічого не варті, якщо вони не оспівані поетом. Зрештою, про це писав іще Гомер: мета моєї поеми – оспівати й увічнити безсмертні подвиги греків і троянців. З приходом християнства, роль служителів культу, загалом, не змінилася: зберігати й поширювати слово, яке варте вічності.

Беручи до рук перо і пістолет, Пушкін сягав абсолютного втілення архетипів святого і лицаря. Проблема російської культури в тім, що більшість її представників знають: Пушкін – культова фігура; однак не розуміють чому.

Серед літературокритичної спадщини Пушкіна є рецензія на опубліковану в США книгу «Записки Джона Теннера». Автор «Записок» дитиною був викрадений індіанцями. Жив у племені. А по роках написав книгу – історію своїх пригод, давши докладний опис індіанської культури. В рецензії Пушкін жахається «природним звичаям», які в його добу оспівувалися європейськими романтиками. Звитягою і справою честі в цих «дітей природи» вважаються обман, підступи й убивства. Реакція Пушкіна на «Записки» висвітлює шлях, який пройшла європейська культура, і є прикладом ставлення особистості до «природної людини», котра намагається реалізувати свої «природні нахили».

«Загальножиттєве» і наукове уявлення про особистість завжди відсилають нас до цих двох дотичних архетипів – лицаря та святого. Попри іронію, яка так яскраво проявилась уже в «Дон Кіхоті» Сервантеса, ці архетипи все одно залишаються актуальними. В Юрія Левітанського є рядок: «Ирония – она служит ему щитом». Напевно, тому ми й іронізуємо, що занадто гостро переживаємо ці взірці.

Лейтмотив модерної доби – поширення на загал тих ціннісних і поведінкових взірців, які були вироблені аристократією. По суті, *Модерн – це екстенсивне засвоєння аристократичної культури*. Як ми уявляємо собі аристократа? – горда людина, яка не потерпить зневаги і не дозволить собі, принаймні відкрито, зневажливо ставитися до інших; знає собі ціну і пам'ятає про обов'язки та покликання.

Вузький прошарок – аристократія – виробила цей взірець. І він виявився настільки високим і принадним, що всі інші прошарки заходилися його переймати; а за потреби,

вдаватися й до революцій, аби відстояти своє «загальнолюдське» право жити за цим взірцем.

Утім, напевно, я висловився неточно: перш ніж загал заходився засвоювати ці взірці, з'явилися просвітники, які поклали своє життя на те, аби довести: права та свободи мають не лише аристократія та шляхта, а й усі інші люди. Їхня місія завершилась успіхом; а короною, що увінчала їхні діяння, – стала Велика Французька буржуазна революція. Тож, по суті, саме аристократія не лише сформувала взірець повноправної та незалежної особистості, а й довела необхідність його загального поширення й доклала всіх зусиль, щоб на практиці реалізувати свої ідеї.

Коли психологія мовить про «особистість», то йдеться, насправді, про аристократичний ідеал; по суті, використовуючи терміни та поняття, вдаючись до аналітики та синтезу, психологія лише перекладає власною мовою легенди про короля Артура, Трістана й Ізольду та поезії прованських трубадурів.

Ми живемо в демократичну добу. По суті, якщо не відволікатися на календар, – за вікном Афіни доби Перікла. Демократична доба продукує демократичну культуру. Тому Голлівуд і знімає фільми про супер-героїв, а не сумні історії про те, як політики самі себе карають. Демократична культура – це коли повноправні громадяни доходять висновку: «Цар Едіп» – не цікаво і не актуально; хоча Аристотель вважав інакше. Це коли більшість виносить вирок: Сократ – заслуговує на смерть; хоча Платон вважав інакше.

І от нині варто спитати: на чиєму боці освітня та наукова громадськість – демократичної більшості чи все ж Сократа, Платона й Аристотеля? І коли в нормативно-правових актах і наукових текстах натрапляєш на поняття «освітні послуги», то закрадається підозра, що вибір зроблено на користь демократичної більшості. І, напевно, на те є причини.

Якщо говорити про «особистість» як поняття, наповнене етико-естетичним сенсом, а не як про загальний термін ні про що, то з усією очевидністю ми доходимо трьох висновків: перший з них: особа – це є потенційна особистість, однак, аби стати особистістю, вона має пройти тривалий, складний і болісний період розвитку; другий висновок: особа не прагне бути особистістю, бо етико-естетична рефлексія неминуче ставить її в опозицію до соціального середовища і буття як такого; і третій висновок: без стороннього впливу, конкретизованого в освітній і культурній системах, пройти шлях від особи до особистості – майже неможливо.

Висновки. Антична доба залишила нам розрізнення понять – *persona* і *personalitas*, «особа» й «особистість». Оскільки, згідно з формальними правилами діалектики, визначення меж і сенсу поняття можливе лише шляхом його зіставлення з протилежним, то уточнення поняття «особистість» вимагає конкретизації саме такого – протилежного поняття. Ґрунтуючись на спадщині античної культури, таким протилежним поняттям може бути *persona*, тобто «особа». Таким чином, має проводитись розрізнення понять «особа» й «особистість». У працях представників франкфуртської школи розкрито поняття «конформна особистість». Це поняття цілком може використовуватись як таке, що відображає альтернативні якості особи щодо, власне, особистості. Утім, на нашу думку, поняття «конформна особистість» не є достатньо точним, оскільки не вказує на принципову відмінність у розвитку між особою й особистістю. Від-

повідно, подальші дослідження поняття «особистість» мають йти в напрямкові його звуження, а отже й конкретизації. По суті, психологія має відійти од невизначеного трактування поняття «особистість». Завдання полягає в наступному: конкретизувати й розмежувати поняття «особа» – «особистість».

Найвищою і найскладнішою формою світосприйняття є світосприйняття етико-естетичне. Саме тому центральною рисою, за якою має проводитись розрізнення між «особою» й «особистістю», є здатність чи нездатність людини до етико-естетичної рефлексії. Особа засвоює моральні норми й естетичні взірці, а відтак і відтворює їх у життєдіяльності. Особистість, засвоївши моральні норми й естетичні взірці, здатна ставити їх під сумнів і діяти, відповідно до власних етичних переконань, надаючи учинкам естетичного оформлення.

Більшість дефініцій, які мають місце в психології діяльності, відображають сутнісні риси не «особистості», а «особи». Бо акцент на «цілісності» – характеризує будь-яку людину, акцент на самовизначенні та соціальній саморепрезентації завдяки діяльності – так само характеризує лише людину, яка живе в суспільстві. Однак такі дефініції жодним чином не торкаються сутнісних рис саме «особистості».

Таким чином, ми доходимо наступної *дефініції*: *особистість – найвищий етап у розвиткові особи. На відміну від особи, котра самовизначається в соціальному та природному середовищі, на основі засвоєних соціальних норм, особистість сприймає соціальні норми критично і самовизначається у своїй діяльності, базуючись на власних етичних переконаннях і керуючись власними естетичними судженнями.*

Висновки до першого розділу

Особистість – історичний феномен. Це означає, що тільки на певному етапі розвитку соціуму наукова думка й культура загалом починають виокремлювати, по суті, бачити «особистість», проводячи розрізнення особистість – не-особистість. Приклад такого принципового розрізнення – латинські поняття *persona* і *personalitas*, «особа» й «особистість». Нині у психології таке розрізнення не проводиться. Відтак поняття «особистість» набуває вельми загального змісту.

Історичний характер феномена і поняття «особистість» актуалізує теоретико-методологічні підходи, котрі уможливають розкриття їх становлення та функціонування в культурі й науковому дискурсі. Передусім є рація акцентувати увагу на теорії та методах, вироблених у рамках наукових досліджень, котрі набули назви «історія понять», та герменевтиці. Ці два теоретико-методологічні підходи (попри певні відмінності) корелюють. Історія понять і герменевтика наголошують на історичності будь-якого поняття: воно виникає на певному етапі розвитку, набуває тих чи тих конотацій, однак надалі трансформується, отримуючи нові сенси. Відповідно, послуговування тим чи тим поняттям вимагає розуміння не тільки формального сенсу поняття, який існує на цей час, а й історичного сенсу, тобто того, як те чи те поняття трактувалося науковцями в минулому. Скажімо, поняття «особистість», яке ми знаходимо в текстах античних авторів і Томи Аквінського, відображає тільки тогочасні уявлення про «особистість» і позбавлені суто наукового змісту. Водночас згідно з герменевтичним

підходом, виокремлення суто історичного сенсу понять сприяє не лише його історичному розумінню, а й розумінню епохи, що є необхідним з погляду історії психології.

Поняття «особистість» широко використовується в побутовому й науковому мовленні. Причому цим поняттям оперують усі соціогуманітарні та поведінкові науки. Функціонування поняття в мовленні, зокрема його структурні відношення з іншими поняттями та термінами, а також цілі, які ставляться мовниками, розкриваються за допомогою методів дискурс-аналізу. Використання дискурс-теорій і методів дискурс-аналізу показує культурний статус поняття, наукові практики його використання та стратегії, які мають місце під час вжитку поняття.

Характеризуючи соціокультурні чинники становлення поняття «особистість», зазначимо, що воно вбирає низку конотацій, вироблених культурою. Виникнення поняття відображає доцільність, яка постала перед культурою, розрізняти поняття *persona* і *personalitas*, «особа» й «особистість». Подальше становлення поняття відбувалося під загальним впливом культури Просвітництва та Романтизму. Відтак у своєму загальнокультурному вжитку поняття «особистість» відображає ідеалізовані уявлення про людину – її інтелектуальні й етико-естетичні характеристики. Вхідження поняття до наукового дискурсу визначило превалювання аналітичних методів у трактуванні особистості, що й відображають поняття. Беручи до уваги, що наукове пізнання не зводиться тільки до аналітики, а й передбачає якісний синтез, слушною є теза про те, що подальше уточнення поняття «особистість» має базуватися на виокремленні якісних параметрів особистості – її формальної цілісності.

РОЗДІЛ 2. ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІСТЬ» У ПРОВІДНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ І ПЕРСОНОЛОГІЧНИХ УЧЕННЯХ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

2.1. Становлення та розвиток уявлень про поняття «особистість» у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття в українській психології

Поступ у розвитку будь-якої науки великою мірою зумовлюється врахуванням найвизначніших досягнень у минулому, які є тією необхідною базою, котра забезпечує можливість такого поступу, слугує запорукою успішного осмислення досліджуваних явищ у новому, постійно мінливому контексті. Саме завдяки цьому можливо буде досягти гармонійного поєднання спадкоємності та інновацій в науці (Боришевський, 2002).

Сучасний стан розвитку психологічної думки відрізняється зверненням до традицій гуманістичних підходів у психології, в яких стрижневим напрямком визначилася проблема людини та її сутності. Внесок наукової та практичної психології в розробку таких понять, як «індивід», «особистість», «індивідуальність» досить значні, а тому мають бути залучені до розуміння проблем реальної людини, а не імітувати собою знання про неї.

Важливу роль у цьому покликана відіграти й історико-психологічна наука, основним завданням якої є відтворення об'єктивної картини становлення і розвитку психологічних знань, встановлення дійсного місця і значення вчень і традицій, що існували в історії психології. Не менш важливим завданням історико-психологічного пізнання є також розкриття творчого потенціалу досліджуваних концепцій і систем, спрямоване на вирішення теоретичних і методологічних проблем сучасної психології.

Актуальним, у цьому зв'язку, стає звернення до історії вітчизняної психологічної думки кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя, яка, відрізняючись широтою й розмаїтістю підходів до свого предмета, володіє водночас потужним і майже зовсім ще не розкритим потенціалом для розв'язання проблемних питань сучасного етапу розвитку психологічної науки. Насамперед це стосується метафізичного напрямку у вітчизняній психології, який, будучи сутнісним чином пов'язаним із персонологічною проблематикою, зреалізував дійсно гуманістичні підходи до вивчення й тлумачення особистості. Опинившись через ідеологічні міркування на довгі роки усунутим із розгляду, напрям метафізичної психології залишається сьогодні майже зовсім невивченим. Недослідженими залишаються також і персонологічні концепції кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя, які існували в рамках цього напрямку.

З огляду на сказане, нам уявляється важливим і необхідним у ході дослідження детальне з'ясування зв'язків фундаментальної філософської проблематики з проблемним колом теоретико-методологічних питань психології, які дискутувалися у цей період. Аналіз цих зв'язків має мету експлікувати ті первісні інтенції, які стали вихідни-

ми для складання теоретико-методологічної бази психології і які неминуче закладали у неї те чи інше вирішення проблеми особистості.

Серед останніх наукових робіт (Актуальні проблеми психології, 2018), присвячених зазначеній темі, можна виокремити ті, що спрямовані на аналіз теоретико-методологічних засад психологічної науки та висвітленню їх розвитку в історичному ракурсі (В.В. Турбан, В.В. Бушанський), вивчення історичних передумов формування та розвитку київської академічної психології (Ю.Т. Рождественський, О.А. Мельник), дослідження проблеми середовища в розвитку особистості (О.Л. Вернік), розгляду культуротвірної функції психологічної науки та виникненню нових аспектів у даній царині, що зумовлено як розвитком самої психологічної науки, так і певними суттєвими змінами соціально-політичної ситуації в Україні (Г.О. Балл, С.Д. Максименко).

Дослідження з історії психології, здійснені у межах радянської історико-психологічної науки, на жаль, не дають об'єктивної картини становлення і розвитку провідних психологічних напрямків, вчень і концепцій кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя. Як зазначав В.А. Роменець (1998), домінування ідеологічного схематизму у підході до історико-психологічних фактів і сциєнтистського раціоналізму в оцінці їх значущості, що існували в радянській історіографії, призвели до серйозних викривлень та диспропорцій як у розумінні історико-психологічного процесу, так і в оцінках його результатів.

Наслідком вищезазначених підходів для історичного дослідження проблематики особистості став відрив пізнішого, природно-наукового етапу розробки теми особистості, від періоду «донаукових» обґрунтувань особистісної реальності, а також усунення з розгляду цілої низки персонологічних вчень та концепцій, які не відповідали тогочасній ідеологічній кон'юктурі. На догоду згаданому схематизмові поява самої «ідеї особистості» у вітчизняній психології датувалася кінцем ХІХ – початком ХХ сторіччя, натомість попередній період розглядався лише, як час «формування передумов» (Летцев, 2015). Так, Ю.Т. Рождественський вважав, що психологічне знання про особистість обмежувалося, таким чином, рамками сциєнтистського, позитивістськи-емпіричного її бачення, й, одночасно, з розгляду усувалася ціла низка особистісних концепцій, що існували в складі метафізичних, релігійно-філософських систем, а також у рамках духовно-академічної психології ХІХ сторіччя (Рождественський, 2008). З огляду на це, подібна вибірковість, що є абсолютно неприйнятною для науки, штучно відривала емпірико-експериментальний етап вивчення особистості від періоду первинних метафізичних обґрунтувань особистої реальності.

Безперечно, обмеження, які накладалися дослідниками в зв'язку із «способом існування» ідеї особистості, позначалися не тільки на зсуві часу виникнення цієї ідеї, але і, що закономірно, на виборі персоналій, які репрезентують ті чи інші підходи до особистості. У історико-психологічних роботах, які торкаються проблеми особистості у позначений нами період, відсутнє навіть згадування про таких вітчизняних мислителів, як І. Вишенський, С.С. Гоготський, В.М. Сорока-Росинський та інших, що мають безпосереднє відношення до персонологічного напрямку у філософії і психології кінця ХІХ сторіччя. Внаслідок цього за рамками вивчення залишився цілий ряд визначних імен і ґрунтовних концепцій вітчизняних мислителів, що не вписувалися в існуючу традицію.

Зміна погляду на теоретичну значущість та роль психологічних вчень, які розроблялися вітчизняними мислителями ХІХ сторіччя, що мала місце в деяких публікаціях останніх років (Історико-психологічна реконструкція..., 2012), не знайшла, однак, відповідної реалізації у спеціальних дослідженнях з історії психології особистості. Більшість особистісних концепцій кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя, що становлять безсумнівну теоретичну цінність для сучасної психологічної науки, все ще залишаються невивченими. Особливо цінною, у цьому зв'язку, є філософсько-психологічна спадщина так званої «Київської школи» – представниками якої виступають такі постаті, як С.С. Гоготський, В.В. Зеньковський, О.О. Козлов, Г.І. Челпанов, П.Д. Юркевич та інші, про яку з впевненістю можна сказати, що вона була в цілому персонологічно орієнтована, а за глибиною та універсальністю підходів до особистості значно перевершувала західні психологічні вчення та концепції, що так активно засвоюються сьогодні (Летцев, 2015).

Звернення до вищеназваної спадщини має на меті розширити часовий діапазон історичних розвідок, пов'язаних із проблемою особистості, а також подолати теоретико-методологічний підхід, який підводив під одну природно-наукову «норму» чи критерій усе різноманіття психологічних поглядів, що існували в ХІХ сторіччі. Як доводять сучасні українські вчені (В.М. Летцев, 2012; С.О. Мусатов, 2015), такий історико-психологічний розгляд і системний аналіз персонологічних концепцій вітчизняних мислителів кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя, можливо, зміг би встановити іншу «точку відліку» для генези ідеї особистості у вітчизняній традиції, а також стати першим кроком на шляху до всебічного дослідження метафізичного напрямку в українській психології.

З огляду на історичні реалії минулого століття, ми вважаємо, що говорити про вітчизняну психологію доцільно в широкому розуміння цього поняття. Адже враховуючи те, що психологія, як і інші гуманітарні та природничі науки розвивалась в єдиному багатонаціональному просторі світової науки, виділити суто національні українські нароби зі, скажімо, російсько-українського, німецько-українського або американсько-українського тощо контексту доволі важко (В.В. Рибалка). Тому ми, дотримуючись наукових положень вченого (Рибалка, 2006), «зараховуємо до низки вітчизняних психологів передусім тих, хто народився, вчився і працював на психологічних теренах України та зробив величезний внесок не тільки в українську, а й у світову персонологію».

Отже, вітчизняні науковці вважають (Горський, 1996), що починаючи з V сторіччя, українська психологія пройшла три періоди становлення, що характеризувалися різними розуміннями психологічних фактів. До прийняття християнства розуміння психологічного визначав принцип трійці; у X–XVII сторіччі таке розуміння перебувало під впливом та відображало християнські традиції у трактування сутності душі; з XVIII століття і до нинішнього часу розуміння психічного стає все більш секуляритивним: психологія починає спиратися на засади методології та методи природничих наук.

Кожний із названих періодів має певні зразки пояснення сутності психічного, які вважалися єдиноможливими, а несумісні з ними факти ігнорувалися або «підлаштовувалися» до прийнятого канону. Особливо відрізнялися перші два періоди (які можна характеризувати поняттями теологічність, символізм, синтетичність) від третього,

якому притаманні матеріалістичність, раціоналізм, аналітичність, еволюціонізм, сцієнтизм (Губко, 1993).

Враховуючи все вищесказане, можна попередньо констатувати, що кожен із виділених загальних періодів розвитку вітчизняної психології, розвиваючись загалом у рамках секуляритивної методології, мав наступні спрямування: інтроспективна психологія, природно-гуманітарна та гуманістична психологія.

Найвидатнішим представником інтроспективного напрямку в психології був Г.І. Челпанов (Поклад, 2012). Його ідеї та наукові погляди його однодумців можна викласти таким чином: автономність людської душі стосовно тілесного субстрату; принцип емпіричної взаємодії душі і тіла; зумовленість тілесної активності психічного; формування тілесної активності психічного; формування тілесності внаслідок психічної активності (І.О. Сікорський) (Губко, 1993); застосування до психології закону збереження енергії (М.Я. Грот) (Роменець, Маноха, 1998).

Як свідчить історія, наприкінці ХІХ – початку ХХ століття інтроспективна психологія внаслідок панівного становища методології сцієнтизму та прагматизму вже не могла розвиватися. Відтак вона поступається місцем природно-науковій психології. Цей напрямок, в основному, був представлений послідовниками вчення І.Павлова та його школи про умовні рефлекси, рефлексологією, гормонорефлексологією та напрямками, що пов'язували психічне з конституцією тіла, інстинктами тощо. Основні ідеї природно-наукової психології були такі: зведення психічного до фізіологічного; побудова психологічного дослідження за природно-науковою методологією на експериментальному матеріалі.

Однак недоліки природно-наукової психології (абсолютизація зовнішньої детермінації психічного, заперечення самодостатності особистості та її суб'єктивності, епіфеноменологізм) стимулювали появу в цей же час культурно-гуманістичної психології, яка особливу увагу звертала на суб'єктивність, індивідуальність, неповторність, самодостатність психічного, на психічну причинність. Представники цього спрямування в психології – В.В. Зеньковський (до висилки його у 1922 році за межі країни), С.Л. Рубінштейн (до переїзду в Росію), Г.С. Костюк – притримувалися наступних ідей: принципу психофізичної взаємодії (В.В. Зеньковський), принципу творчої самодіяльності особистості як умови її самодостатності (С.Л. Рубінштейн), принципу спонтанної активності як рушійної сили розвитку особистості (Г.С. Костюк).

Вивчення літературних джерел вчених кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя (Губко, 1993; Зеньковський, 1991), які торкалися проблем особистості, ясно вказує на безпосередній зв'язок між шляхами вирішення фундаментальних онтологічних і гносеологічних питань філософії, що поставали перед дослідниками і науковцями у цей період, і тим чи іншим розумінням ними особистісної реальності. Те чи інше вирішення фундаментальних філософських питань накладало відбиток на сприйняття і розуміння особистої реальності, а останнє, у свою чергу, вело чи до концептуалізації особистості, чи до повного заперечення її реального існування. У цьому контексті формувалася й відповідна теоретико-методологічна база «нової» психології.

Раніш ніж перейти до безпосереднього аналізу персонологічних концепцій названого періоду, зупинимося на розгляді та відтворенні загальної картини світоглядних орієнтацій вітчизняної філософії та психології кінця ХІХ – середини ХХ сторіччя.

У зв'язку з цим, звернемося до робіт вчених, які досліджували цю історичну добу. Так, В.М. Летцев (Історико-психологічна реконструкція..., 2012) доводить, що в кінці XIX сторіччя в імперській російській науці та філософії (до складу якої входила і Україна) позначилися два основних, світоглядно та методично різних, багато в чому полярних, напрямки у вивченні та розумінні людини. Перший був пов'язаний із природно-науковим підходом до людини (І.М. Сеченов, М.Г. Чернишевський та ін.). Другий – розвивався в руслі ідеалістичних та релігійно-філософських традицій (М.Я. Грот, К.Д. Кавелін, В.С. Соловйов, Л.М. Лопатін та ін.). До нього, на думку вченого, приєднувався або йшов поруч з ним самостійний напрямок, пов'язаний із духовно-академічною традицією (С.С. Гоготський, П.Д. Юркевич та ін.).

Вчений пояснює, що перший напрямок спирається на матеріалістичні погляди та відкидає всяку метафізику, тобто бачить в людині лише «згусток природних сил та елементів». Другий напрямок переважно був пов'язаний з ідеалістичною традицією філософствування і розробляв метафізичну проблематику особистості, утверджуючи самостійність духовної сутності людини і нередуційованість її до фізичного початку.

Стосовно духовно-академічного напрямку, можна констатувати, що він потрактував особистість у традиціях християнської антропології, розглядаючи взаємодію духовного та фізичного начал у людині до її ієрархічної конструкції (Історико-психологічна реконструкція..., 2012; с. 180–181).

Відповідно до цього можна зробити деякі попередні висновки. Досліджуючи світоглядні орієнтації вітчизняної філософії та психології кінця XIX сторіччя, можна виділити дві теоретико-методологічні настанови по відношенню до особистісної реальності, що були заявлені у цей історичний час – природно-наукову та духовно-академічну. Проаналізувати ці два провідні напрямки філософсько-психологічної думки можна через розгляд поглядів мислителів, які уособлюють собою два протилежні світогляди і відповідно дві ключові лінії розвитку уявлень про особистість – І.М. Сеченова та П.Д. Юркевича. Аналіз цих уявлень показує, що заперечення самодетермінації психічного (особливої психічної причинності) та заміна психічної цілісності у розумінні людини рефлекторно-поведінковими «відповідями» (за І.М. Сеченовим), призводить до усунення «особистості» як виток (джерела) та основи такої цілісності. Найбільш аргументовано це доводив у своїх працях П.Д. Юркевич (Юркевич, 1990). Так, заперечуючи атомарно-абстрактне і механічно-зовнішнє розуміння особистості у сучасній йому науковій традиції, вчений підходив до «особистості» з внутрішнього її боку, наголошуючи, що основою цілісного, дійсного і справжнім «Я» людини є прихована у серці «доглибинна особистість».

Все сказане дає змогу перейти до репрезентації персонологічних концепцій вітчизняної психології кінця XIX сторіччя, що виходили з метафізичного розуміння сутності людини, з самостійності її духовного ества й розробляли метафізичну проблематику особистості. Такими є концепції мислителів С.С. Гоготського, М.Я. Грота, В.В. Зеньковського, Г.І. Челпанова, П.Д. Юркевича.

Одним з найяскравіших представників «української школи» думки, носієм вітчизняної духовно-академічної та університетської традицій освіти і філософствування був С.С. Гоготський (1813–1889) – доктор філософії, психолог, педагог, богослов (ви-

кладацька діяльність якого тривала понад 45 років). Випускник і багаторічний викладач Київської духовної академії, магістр богослов'я (1837); доктор філософії та стародавньої філології (1850), професор кафедри педагогіки (1851), а потім кафедри філософії Університету Св. Володимира (1869); автор цілої низки ґрунтовних історико-філософських та історико-педагогічних досліджень, психологічних і філософських статей (Роджественський, 2008).

Питанням психології і особливо вікової психології вчений присвятив декілька праць (Гоготський, 1853). Якщо стисло схарактеризувати загальний погляд вченого на цілі та завдання психології як науки, то можна констатувати наступне. Психологія, як пояснює вчений, досліджує «прояви» душевного життя («які більше або менше входять в нашу свідомість») і на підставі цього робить висновок про душу та її властивості, які самі не можуть бути предметом безпосереднього спостереження. «Психологія повинна займати вагоме місце тому, що лише за її допомогою стає можливим приведення прагнучого до доступного розуміння ідеї початку духовного життя і його відношення до тілесної сутності організму, що виступає знаряддям проявів вищого», – писав С.С. Гоготський (1867). Відповідно до цього психологія розглядає послідовність проявів душевного життя – відчуттів, почуттів, волі, розуму. Зокрема, усвідомлення людиною існуючих верховних, божественних законів, «...что запечатлены в его же собственной мысли...» (Гоготський, 1853; с. 315), здійснюється за допомогою однієї із здібностей духу, – мислення, що відрізняє людину від нижчих істот, і лише в гармонії мислення з вищими законами складається істина. Тобто розвиток психіки («внутрішнє зростання її») встановлює закономірності («загальні начала») цього розвитку і пояснює «походження, зміст та взаємне відношення головних напрямків і форм душевної діяльності». Згідно з психологічними поглядами вченого, до основних видів такої діяльності належать: художня, наукова, практична та релігійна.

Отже, С.С. Гоготський пояснює, що психологія займається як вивченням закономірностей психічного розвитку, так і розкриттям витоків психіки, щоб мати «поняття про саме начало душевного життя». Очевидно, що поняття про «саме начало» – є досвідом самості, досвідом суб'єкта, що опосередковує всі психічні процеси.

Ще одним з визначних представників духовно-академічного напрямку в психології ХІХ сторіччя була постать філософа, психолога, педагога П.Д. Юркевича (1826–1874). Він закінчив Київську духовну академію (1851) та як «надзвичайно обдарована людина» був залишений у ній викладати історію філософії і німецьку мову. Згодом був переведений у Московський університет, де працював до кінця свого життя. Хоча за 48 років свого життя вчений написав порівняно небагато праць (Горський, 1996), але такі його роботи, як «Ідея» (1859), «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого» (1860), «Розум за вченням Платона і досвід за вченням Канта» (1866) за оцінкою В.В. Зеньковського «дуже значні» (Зеньковский, 1991; с. 117).

Особливе методологічне значення для сучасної психології має його стаття «Серце та його значення в духовному житті людини, згідно з ученням Слова Божого», спрямована на пізнання ролі серця у психологічній діяльності, у якій він, по-перше, вдало висвітлив обмеженість західноєвропейського раціоналізму, що пов'язував психічну діяльність виключно з роботою мозку; по-друге, продовжив лінію специфічно націо-

нального українського розуміння сутності психіки, заснованого на принципах кардіоцентризму (українська патристика, Г.С. Сковорода, П.Д. Юркевич, М.В. Гоголь, М.Я. Грот та ін.). Узагальнюючи філософські і психологічно значущі обґрунтування особистісної реальності у роботах вченого, потрібно підкреслити наступне. Відкидаючи атомарно-абстрактне і механічно-зовнішнє розуміння особистості в сучасній йому науковій традиції, П.Д. Юркевич підходив до особистості із внутрішнього її боку, уводячи вимір глибини в «площинне» її буття. Вчений показував, що жива, дійсно існуюча людина не може бути сприйнятою через перелік – хоча б і найдосконаліший – її загальних родових рис, бо все справжнє дійсно народжується не із загальної родової сутності людини, а є проявом глибинно-особистісного підґрунтя психіки, її душевного осереддя (Горський, 1996).

Інший визначний вчений, філософ і психолог М.Я. Грот (1852–1899) у своїй творчості яскраво окреслив шлях розвитку філософії та психології від позитивізму до метафізики, від фізіологічної психології до визнання субстанції душі, її позачасової природи. За його переконанням, людська особистість є носієм всесвітніх начал, одним з її втілень (Роменець, Маноха, 1998).

Одним із найвідоміших дослідників психіки в період розвитку вітчизняної психології був визначний психолог київської школи, психіатр, невролог, педагог І.О. Сікорський (1842–1919). Практично все життя (за винятком порівняно незначного часу (1873–1885), коли він працював у клініці душевних хвороб Імператорської Військово-медичної академії у Петербурзі) вчений жив у Києві, працюючи на посаді професора Київського університету Св. Володимира майже 34 роки. Він автор кількох сотень наукових праць з проблем психології, педагогіки, психіатрії та неврології. Коло його наукових інтересів було дуже широким. Вчений прагнув зібрати воедино всі дані наук про людину, намагався створити цілісне уявлення про хід розвитку дитини і функціонування людської психіки залежно від діяльності нервової системи; показати взаємодію емоційної, інтелектуальної та вольової сфер, обґрунтувати необхідність поєднання розумового, морального та естетичного виховання (Губко, 1993).

Основним питанням психології, на думку І.О. Сікорського, було питання про зв'язок і співвідношення явищ тілесного і душевного порядку. Відповідно до цього основного питання ним була висунута гіпотеза про те, що між психічними функціями, які він відносив до явищ тілесного порядку, і психічними властивостями, які він відносив до душевного порядку, не існує якісної різниці, а існує різниця тільки кількісна. Вчений вважав, що основним способом розвитку психіки є трансформація нижчих нервових властивостей у вищі психічні якості. Умовою, яка забезпечує успішність цих процесів, є нормальна спадковість, що розуміється як готовність нервової системи, або, як називає її І.О. Сікорський, «психічного субстрату» до сприйняття і переробки вражень, одержаних із оточуючого зовнішнього світу (Рождественський, 2008).

Суб'єктно-субстанційний підхід до особистості відстоював також професор Київського університету Св. Володимира (1891–1907), психолог, філософ, логік та блискучий педагог Г.І. Челпанов (1862–1936) (Поклад, 2012). Насамперед, розкриваючи поняття суб'єкта, як субстанціального початку психіки, він однозначно критично ставився як до асоціаністичних теорій суб'єкта, які трактують «Я» як сукупність

або суму уявлень, так і до різноманітних елементаристських і механічних побудов, які гранично спрощують проблему «Я», заперечуючи тим самим, усяку змістовність суб'єктного начала. Г.І. Челпанов вважав, що відмова від поняття «суб'єкта-субстанції», що домінувала у сучасній йому психології, веде до редукціоністських, таких що фізіологізують основу психіки побудов і, зрештою, до втрати справжнього предмета психології. До того ж стверджуючи реальність психічного суб'єкта, його субстанціальну природу, вчений доводив, що визнання такого суб'єкта повинно бути вихідним пунктом у психологічних побудовах.

Найґрунтовніше та найпослідовніше розробляв особистісну проблематику філософ, психолог, теолог, професор Київського університету Св. Володимира В.В. Зеньковський (1881–1947). Історично так склалося, що саме в київський період його творчості спостерігалось поширення редукціонізму в науці, психологія як окрема галузь знань стала перед загрозою зникнення, оскільки набирало ваги заперечення психічного детермінізму та твердження про те, що розвиток психічних явищ повністю визначається соціальними, біологічними та фізичними причинами (Роменець, Маноха, 1998). Тобто для власне психологічних причин розвитку не лишалося місця в науці. На противагу таким тенденціям вченим була підготовлена праця про психічну причинність, у якій він відстоював теорію психофізичної взаємодії, визначальним у якій є психічне, що спрямовує еволюцію тіла. На жаль, враховуючи історично-політичні обставини (революція, еміграція та ін.), робота над працею «Проблемы психической причинности» була не закінчена.

В той же час, на думку вітчизняного психолога В.М. Летцева (Летцев, 2015; с. 25–27), дослідника життя та творчого шляху вченого, найбільш опрацьованою у науковому доробку В.В. Зеньковського була концепція особистості. Так, він обґрунтовує, що у своїх роботах В.В. Зеньковський встановив, що особистість не є і не може бути ані системою координації нижчих нервово-психічних процесів, ані «сумою» якихось якостей, також вона не виводиться зі змісту своїх переживань чи соціального досвіду. Відповідно до цього особистість є непохідним началом в людині, яке не тільки не може бути виведене ні з чого поза особистісного чи без особистісного, а, навпаки, визначає всі особливості психічного і тілесного життя людини. Таким чином, єдність особистості не виникає, а сама є вихідним пунктом змін у душі, основою її розвитку.

У зв'язку з викладеним вище, звертаючись до історії становлення української науки (Естественный эксперимент., 1998; с. 349–336), можна стверджувати, що вітчизняні вчені давно і плідно розробляли проблему сутності, розвитку та функціонування особистості (В.М. Бехтерев, І.О. Сікорський, В.В. Зеньковський, О.Ф. Лазурський, М.М. Ланге, Л.С. Виготський, А.С. Макаренко, С.Л. Рубінштейн, Г.С. Костюк, П.Р. Чамата, В.А. Роменець та ін.). В аспекті розгляду ключових колізій та проблем, що постали перед вітчизняною наукою, видаються цікавими, корисними та актуальними погляди Олександра Федоровича Лазурського (1874–1917 рр.), наукова спадщина якого репрезентує психологію кінця ХІХ – початку ХХ століття та відображає плідні пошуки в з'ясуванні розуміння особистості та її психологічного складу (Ярошевський, 1985).

Дитинство майбутнього вченого пройшло в місті Переяславі Полтавської губернії (нині – Переяслав-Хмельницький Київської області), а отрочество – у місті Лубни, куди

він переїхав, коли вступив до чоловічої гімназії. Закінчивши середній навчальний заклад з відзнакою (золотою медаллю), сімнадцятирічний юнак вирішує присвятити своє життя діяльності в галузі природознавства. Щоб отримати природничо-наукову освіту, О.Ф. Лазурський переїздить у 1891 році до Петербурга, де чудово склавши іспити, поступає до Петербурзької військово-медичної академії. Крім медицини, його надзвичайно цікавили проблеми психології. У період дворічного наукового відрядження його інтереси реалізуються в Берліні, Лейпцизі, Гедельбурзі, Празі, Парижі. Як студент, він бере участь також у практичних заняттях, що проводять В. Вундт, Е. Крепелін та ін. Знайомство з видатним вченим того часу В.М. Бехтеревим, під керівництвом якого в очолюваній ним анатоμο-фізіологічній лабораторії при клініці душевних і нервових хвороб О.Ф. Лазурський проводив експериментальні роботи з анатомії і фізіології мозку та з психології, безпосередньо вплинуло на подальшу наукову долю та формування світогляду вітчизняного дослідника (Смирнов, 1998).

Критично аналізуючи поширені на той час психологічні теорії вюрцбурзької школи (Канта, Герберта, Вундта, Рібо, Джеймса й ін.) та наукові погляди Галля, Ломброзо, Шопенгауера, Введенського, Лосського й інших (Садчикова, 1955), О.Ф. Лазурський з перших кроків своєї науково-психологічної діяльності боровся за побудову психології тісно пов'язаної з природничими науками (зокрема з фізіологією), з методами їх дослідження, тобто, за відокремлення психології від ідеалістичної філософії, за створення наукової психології. Подальший розвиток психології як науки можливий, на думку вченого, тільки в тому разі, коли вона відокремиться від філософії і стане на шлях конкретних досліджень, а головне, коли від міркувань перейде до вивчення фактів, що характеризують психічні процеси і властивості (Лазурський, 1917).

Водночас О.Ф. Лазурський не відривав психологію від філософії, допускав зв'язок психології з науковою філософією, яка, за його словами, може «пояснити нам дійсність» (Лазурський, 1924; с. 28).

Досліджуючи зв'язки психології з природничими науками, зокрема з фізіологією, вчений не розчиняв її в фізіології. Він наголошував, що «психологія є цілком самостійною галуззю знання; вона має своє певне коло явищ, які вивчає тільки вона одна» (там же, с. 29). Критикуючи описову психологію, яка була поширена в той час у поглядах деяких науковців (Психология личности, 1982; Ярошевский, 1985), вчений стверджував, що психологія не може обмежуватись описом явищ психічного життя людини. Головне завдання її він вбачав у пояснення цих явищ, у розкритті законів, яким вони підпорядковані.

«Мені здавалось, дуже важливим показати ..., що психологія, і саме наукова психологія, до створення й розробки якої ми зараз прагнемо, не є цілком абстрактне, придатне тільки для виправдання або спростування тих чи інших філософських теорій, а, навпаки, є насущним життєвим знанням, необхідним для кращого орієнтування в наших щоденних спостереженнях як над собою, так і над іншими людьми», – наголошував вчений (Лазурський, 1917; с. 36). Як бачимо, виступаючи проти абстрактної психології, відірваної від фізіології і практики виховання, вчений намагався наблизити психологію до життя, зробити її практично корисною наукою, за допомогою якої можна було б вивчати і виховувати людину.

Таким чином, беручи до уваги зазначені вище твердження, можна з впевненістю констатувати, що екстраполюючись у різних методологічних парадигмах протягом усієї генези психології як науки, особистість, у психологічній системі наукових понять, має особливий статус. Ретроспективний аналіз доробку О.Ф. Лазурського показує, що в його наукових розробках проблема психології особистості посідає центральне місце. Цей розділ психології вчений називав характерологією, або індивідуальною психологією та присвятив їй основні свої праці (Лазурский, 1997).

У наукових роботах О.Ф. Лазурського людина з усіма її анатомічними та психофізичними властивостями виступає, насамперед, природною істотою, вінцем еволюції. Автор доводить, що людина не народжується з готовою свідомістю, поняття про своє «Я» виникає у неї на певному ступені психічного розвитку і є результатом розвитку мозкових процесів та впливу навколишнього середовища. Особистість вчений розумів як злитну єдність психічних процесів та властивостей людини, а наша психічна організація дана нам як щось ціле, як зв'язана організована єдність.

Водночас треба зазначити, що будучи психологом і одночасно психіатром, терапевтом, анатомом та фізіологом, О.Ф. Лазурський приділяв особливу увагу фізіологічній стороні психічних властивостей особистості. Він вважав, що ті або інші нахили характеру, риси темпераменту, обдарованість мають свою фізіологічну сторону, виявлену в індивідуальних особливостях нервової системи. Розвиваючи свою думку стосовно анатомо-фізіологічних сторін особистості, вчений підкреслював, що цим зверненням він прагне надати індивідуальній психології наукового характеру і тим самим поставити її в ряд природничих наук, які визначаються своєю точністю та об'єктивністю. Наука про особистість матиме можливість розвиватись тільки тоді, коли «нам будуть відомі, хоча б приблизно, фізіологічні процеси, якими супроводяться різні прояви душевної діяльності» – писав він (Лазурский, 1917; с. 71).

О.Ф. Лазурський вважав, щоб вивчити особистість, потрібно вивчати всі її прояви. Доводячи у своїх працях думку, що індивідуальність особистості залежить не тільки від природних її особливостей, а й від виховання і соціального середовища, науковець великого значення надавав розкриттю саме цих питань, розробивши методику природного експерименту, що сприяла розвитку педагогічної психології. Привертаючи увагу до зазначених проблем становлення особистості, він констатував, що мета виховання полягає у тому, щоб забезпечити «повний, якомога інтенсивніший розвиток особистості відповідно до її індивідуальних задатків, здібностей, але цей розвиток може здійснюватись лише в суспільстві і через суспільство; правильно поставлене соціальне виховання неминуче приведе до повного розквіту особистості» (Естественный эксперимент..., 1918; с. 182–183).

Непересічна заслуга О.Ф. Лазурського полягає у розробці побудови всеосяжної класифікації типів особистості. В основу запропонованої ним «психологічної та психосоціальної в широкому розумінні» класифікації був покладений принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, який містить не тільки речі, природу, людей і людські стосунки, а й ідеї, духовні блага, естетичні, моральні цінності тощо (Лазурский, 1924; с. 46).

З огляду на величезну біологічну та філософську важливість запропонованого принципу, вчений вважав, що розуміння особистості має будуватися на аналізі та по-

рівнянні між собою двох великих, різноманітних за змістом та ступенем складності груп виявів її психічних елементів – внутрішніх (вроджених, ендопсихічних) і зовнішніх (набутих, екзопсихічних).

За О.Ф. Лазурським, ендопсихічні вияви «виражають внутрішню взаємозалежність психічних елементів і функцій, так би мовити, внутрішній механізм людської особистості» (Лазурский, 1924; с. 49). Відповідно до цього вчений виділяє так звану ендопсихіку, що характеризується наявністю у людини психологічних (психофізіологічних) елементів особистості, до яких належать темперамент, характер, розумова обдарованість тощо. До ендопсихіки, на думку вченого, має бути включена «вся сукупність психічних функцій та здібностей, таких як сприйнятливність, пам'ять, увага, комбінаційна діяльність (мислення та уява), афективна збуджуваність, здатність до вольового зусилля, імпульсивність або обміркованість вольових актів, швидкість, сила та багатство рухів тощо» (там же, с. 50).

О.Ф. Лазурський ототожнює ендопсихіку з «нервово-психічною або біологічною організацією людини», розглядаючи останню як складний, організований, неперервний, двохсторонній психофізіологічний процес. При цьому окремі психічні функції утворюють складові цього процесу. Будучи тісно пов'язаними між собою, вони водночас виступають відносно незалежними у своїй діяльності. Далі вчений пише: «Ендопсихіка становить, безсумнівно, ядро людської особистості, головну її основу, відбиваючись значною мірою (хоч і не завжди однаково сильно) також і на екзопсихічних її виявах» (там же).

Стосовно другої, екзопсихічної групи життєвих проявів людини, вчений включає до її змісту ставлення особистості до зовнішніх об'єктів, до середовища в широкому сенсі. О.Ф. Лазурський пояснює сутність цього поняття середовища таким, що «охоплює всю сферу того, що протистоїть особистості і до чого особистість може тим чи іншим чином ставитися: сюди входять і природа, і матеріальні речі, й інші люди, і соціальні групи, і духовні блага – наука, мистецтво – і навіть душевне життя самої людини, оскільки останнє також може бути об'єктом свідомого ставлення з боку особистості» (Лазурский, 1924; с. 50). До речі, таке розмежування між ендопсихікою та екзопсихікою науковець вважав дуже важливим для характерології – психологічної концепції індивідуальних відмінностей, фундатором якої він був.

На переконання О.Ф. Лазурського, індивідуальність, а фактично неповторність людини, визначається не тільки своєрідністю її ендопсихічних рис – особливостей пам'яті, уяви тощо, – а й її екзопсихічними виявами, тобто її ставленням до оточуючих явищ, тим, як кожна людина реагує на різноманітні об'єкти, що вона любить, чим цікавиться або до чого байдужа тощо. Відповідно до цього питання вчений роз'яснює, що ендопсихічні вияви відображають внутрішні механізми особистості, індивідуальні особливості організації людини, тобто суб'єктивні співвідношення між окремими психічними елементами особистості. Також вони тісно пов'язані з індивідуальними особливостями центральної нервової системи індивідуума й утворюють таким чином певний ендоконкомплекс – сполучення декількох тісно пов'язаних між собою основних психологічних функцій. Він (ендоконкомплекс) виступає як нерозривне ціле та визначає схильність людини до певних занять (Лазурский, 1924; с. 51).

Пояснюючи екзокомплекс людини, вчений відмічає, що він відображає певним чином зовнішні, оточуючі її умови, обставини, у яких вона живе та діє. Причому характерний для даної людини екзокомплекс передбачає підсилення притаманних їй елементарних психічних властивостей, сполучення і розвиток яких визначається не стільки їх внутрішнім, органічним зв'язком, а й сторонніми зовнішніми умовами. Водночас з тим екзопсихічна сторона особистості не є чимось зовнішнім, поверховим, минулим, значущою лише для даного моменту подією.

Також О.Ф. Лазурський припускає, що між внутрішніми властивостями особистості та оточуючого зовнішнього середовища, тобто між його ендопсихікою та екзопсихікою, може бути різний ступінь відповідності або невідповідності. В одних випадках, коли середовище сприяє розвитку внутрішніх нахилів та задатків, людина розвиває всі свої можливості до найвищого рівня. У випадках, коли цієї гармонії не відбувається, виникає конфлікт між середовищем та людиною, і це призводить до «збочення» особистості різного ступеня складності (злочинів, психічних розладів або різного роду неврозів).

Пояснюючи свої наукові переконання, вчений вводить поняття психічних рівнів розвитку елементів ендокомплексу та екзокомплексу, в яких визначає відношення між особистістю та навколишнім середовищем, що змінюють, зокрема, відношення між ендопсихічними та екзопсихічними елементами особистості. Таким чином, резюмуючи, можна побачити, що в основу своєї класифікації типів особистості О.Ф. Лазурський поклав принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, «оскільки питання про взаємовідношення особистості та середовища, про гармонію та дисгармонію цих відношень, про збочених та чистих типів відносяться до найголовніших у всій його теорії», – вважав М.Я. Басов (цит. за Лазурський, 1924; с. 33).

«Будь-яка людина у своєму фізичному та духовному розвитку проходить послідовно низку ступенів, де кожному наступному ступеню властиві більше багатство та інтенсивність душевного життя порівняно з попереднім», – писав О.Ф. Лазурський (Лазурський, 1924; с. 52). Цей процес «психічного росту», або «психічного розвитку», відбувається найбільш стрімко у перші роки життя дитини, а також у підлітковому і частково у юнацькому віці. З наближенням до 25-30 років він поступово уповільнюється і, нарешті, зовсім припиняється. Але головне, вважав вчений, основне ядро особистості остаточно вже визначене та психічний рівень людини більш-менш сформований. У подальшому особистості «доведеться, можливо, ще розвинути вкрай інтенсивну й різнобічну діяльність, – але це буде лише виявлення вже сталої особистості, що зводяться переважно до її екзовиявів, тоді як сукупність властивих їй основних психічних функцій (ендопсихіка) залишається у подальшому більш або менш незмінною» (там же, с. 53).

За О.Ф. Лазурським, процес психічного росту в різних людей вирізняється саме рівнем психічного розвитку. Його висота, або «найвища межа», залежить, «з одного боку, від «ступеня обдарованості» людини, тобто від багатства й інтенсивності її вроджених здібностей, а з іншого – від впливу зовнішніх умов (передусім виховання та освіти), які сприяють або, навпаки, заважають розвиткові природних обдарувань» (Лазурський, 1924; с. 53).

Зростання психічного рівня розвитку особистості характеризується низкою ознак, серед яких вчений як головні виділяє чотири (там же, с. 55–61). На першому місті стоїть, стверджує О.Ф. Лазурський, багатство особистості, тобто загальна кількість психічної продукції, що може виявлятися зовні кількістю, розмаїттям та складністю або навпаки – бідністю, одноманітням і примітивністю окремих психічних виявів. Другою суттєвою ознакою підвищення психічного рівня розвитку особистості науковець визнає силу та інтенсивність окремих психічних виявів (здібностей). Третьою ознакою є свідомість та ідейність психічних виявів особистості. Четвертою вчений вважає зростаючу координацію психічних елементів, які у своїй сукупності складають людську особистість.

Суттєвим принципом розподілу типів особистості «за психічним рівнем та її психічним змістом», тобто за «переважанням у кожному окремому випадку якої-небудь однієї групи тісно пов'язаних між собою основних психічних функцій, що накладають на весь характер даного індивідуума своєрідний відбиток» (Лазурський, 1924; с. 65), вчений вважав навіть другим за значущістю у своїй класифікації особистостей. Також він зазначав, що класифікація особистостей має бути не лише психологічною, а й психосоціальною, тобто «проводитися не лише на основі переважання у них певної групи взаємопов'язаних основних психічних функцій (ендопсихіка), а й на основі соціального положення людей, їхньої професії, спрямованості інтересів тощо (екзопсихіка). При цьому у правильно побудованій класифікації енто – і екзопсихічні вияви окремих типів повинні або перебувати між собою у відомій відповідності, або ж там, де такої відповідності не існує, триваючі між ними боротьба і взаємодія повинні бути заздалегідь враховані класифікатором, сприяючи виділенню таких типів у особливі, сповна визначені групи (...). Оскільки ядро особистості складає ентопсихіка, то і при групуванні типів більш суттєву роль відіграє, зрештою, переважання у людини тих чи інших основних психічних функцій (...); утім, і екзопсихічна сторона особистості здається надзвичайно вадливою для класифікації, оскільки саме вона дає нам зовнішній, більш або менш сформований вияв того чи іншого типу, надаючи самому типові відому рельєфність, визначеність і завершеність» (там же, с. 66–67).

Для реалізації означених задач, О.Ф. Лазурський наводить неперевершену, яскраво проілюстровану прикладами з історії, художньої літератури, наукового та світського життя докладну характеристику типів особистості, використовуючи той самий спосіб поетапної конкретизації кожного типу, що і при побудові програми дослідження особистості.

На закінчення зазначимо, що концептуальні погляди на особистість О.Ф. Лазурського справили величезний вплив на розгортання подальших психологічних досліджень особистості, що були продовжені його учнями, послідовниками та прихильниками, такими як М.Я. Басов, В.М. Мясіщев, К.К. Платонов, В.Ф. Моргун, В.В. Рибалка та інші.

Отже, проведене дослідження дає можливість сформулювати такі висновки: наукова спадщина вітчизняних учених криє у собі досить вагоме джерело, добутки та знання якого з метою його оптимального використання повинні стати суттєвим доповненням сучасної психологічної думки.

Сьогодні, на нашу думку, реконструкція окремих психологічних вчень та концепцій повинна відбуватися за умови орієнтації історико-психологічних досліджень на

нові світоглядні напрямки, на пошук та розгортання нових парадигм, розробки нових загальних теоретико-методологічних підходів. Тому спираючись на сучасні філософські розробки питань психології, введення у науковий обіг імен, наукових шкіл, психологічних вчень та концепцій, які ще залишилися за межами усталених підходів, усунення наявних в історії психології «перекручень та диспропорцій», що базувалися на ідеологічній чи суспільно-політичній кон'юнктурі, розгляд під новим кутом зору психологічної класики, і особливо вітчизняної психології, є найактуальнішими питаннями для історії української психології на сучасному етапі її розвитку.

2.2. Поняття про особистість у київській філософсько-психологічній школі XIX початку XX століття

Проблема особистості та її формування на сучасному етапі розвитку українського суспільства набуває особливої актуальності і великого значення. Втрата багатьох цінностей культурної спадщини попередніх поколінь відбулася в силу порушення наступності в духовній сфері на різних етапах розвитку українського суспільства. Тому звернення до минулого є надзвичайно важливим і необхідним, як для суспільства і науки в цілому, так і для вітчизняної психології зокрема.

Зростаючий інтерес до витоків наукової думки, прагнення відтворити історично достовірну картину становлення і розробки проблеми психології особистості у вітчизняному психологічному знанні кінця XIX – початку XX століть детермінується в сучасних умовах також практичними завданнями вдосконалення системи освіти і виховання особистості. На сьогодні серед пріоритетних напрямків розвитку психолого-педагогічних досліджень виступає проблема розвитку людини як особистості, умов і можливостей цілеспрямованого впливу на цей процес, пошук нових резервів становлення особистості і можливостей оптимізації виховних впливів різних соціальних інститутів. При цьому особливо підкреслюється необхідність протистояння деструктивним впливам.

Необхідність історико-психологічного дослідження проблеми психології особистості диктується потребами розвитку сучасної психологічної теорії, яка будується на основі акумулювання, осмислення і узагальнення досвіду психологічного пізнання людини на всіх етапах історичного розвитку психологічної думки на теренах України.

Історико-психологічне дослідження відкриває можливість виявлення найбільш важливих і суттєвих аспектів у пізнанні психічної реальності, розкриття загальних закономірностей в становленні і розвитку української психологічної науки. Автор переконаний, що будучи формою історичної рефлексії, самосвідомості і самоконтролю науки, історія психології створює фундамент для продуктивного розвитку всієї системи сучасного психологічного знання.

Українська психологічна думка кінця XIX – поч. XX ст. являє собою багатющий пласт оригінальних підходів та ідей у галузі людинознавства, нерозривно пов'язаних з філософськими течіями, що сформувались у контексті української культури і її духовних традицій. Особливість її реконструкції полягає в тому, що низка продуктивних ідей, що були висунені і розроблені українським вченими в цей період, виявилися у подальшому втраченими, або знехтуваними з ідеологічних міркувань. Це створює

об'єктивні труднощі в дослідженні цієї сторінки історії вітчизняної психології. Проте завдання адекватного розуміння сучасної психологічної науки і формування орієнтирів її перспективного розвитку вимагають відтворення повної і достовірної картини стану психологічної думки на всіх етапах її історичного становлення.

Перед сучасною історіографією, як вважає В.О. Кольцова, стоїть завдання переосмислення традиційних уявлень про моделі історичної науки і принципах її вивчення, що зумовлено кардинальними перетвореннями в науці в цілому, відмовою від нометодологічного підходу і затвердженням її розуміння як складно організованого поліструктурного утворення, позбавленням від догматизованих й історично не виправданих положень. В історії психології це проявляється у визнанні самоцінності кожного етапу в системі вітчизняного психологічного знання. У зв'язку з цим з'являється можливість об'єктивного, точного, неупередженого і всебічного розгляду та реконструкції унікального досвіду розробки проблем особистості, шляхів її формування, накопиченого у вітчизняній психологічній думці в кінці XIX – поч. XX ст.

Наукові ідеї, що представлені вченими в київській школі філософської психології кінця XIX – поч. XX ст., є достатньо ґрунтовними, глибокими і сутнісними та включають серйозні досягнення в пізнанні проблеми психології особистості, її унікальності і неповторності. У зв'язку з цим при розробці концепції дослідження в якості опорних точок виступали положення про необхідність відродження наступності в розвитку української психології, осмислення і розкриття ключових положень на основі сучасного виділення проблеми психології особистості. Отже, накопичений представниками київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст. значний науковий матеріал повинен бути осмислений як частина цілісної системи – української психологічної науки.

Значний інтерес до проблем особистості характеризує дослідницьке поле представників київської школи філософської психології кінця XIX – початку XX століття. Саме на цей час припадає найбільш плідний період у творчості професора Київського університету св. Володимира Григорія Івановича Челпанова.

Великий внесок у розробку проблем, пов'язаних з розумінням і вивченням особистості, вніс своїми роботами Г.І. Челпанов, показавши, з одного боку, мінливість особистості, а з іншого – що об'єднує основу особистості – її духовну субстанцію, яка залишається незмінною: «Тотожності особистості немає, тому, що моє «я» в різні моменти життя є різним. У різні моменти мого життя я сприймаю моє «я» різним, хоча й мають місце і пункти подібності. Можна говорити про відносно постійне «я» (Челпанов, 2012; с. 35). Продовжуючи свою думку, представник київської школи філософської психології зауважує, що розвиток «я» йде безперервно та відбувається поступово, і ця обставина є причиною того, що уможливорює вважати «я» тотожним, незважаючи на ті зміни, яким воно піддається. Єдність особистості допомагає зберегти душу як «духовна субстанція, єдина неподільна, нематеріальна і неруйнуюча», що об'єднує «духовні стани в щось ціле» (Челпанов, 2012; с. 37).

Розробляючи проблеми психології особистості, Г.І. Челпанов виділив наступні стадії її розвитку:

– *проектну стадію* (що починається з другого місяця життя), коли особистість являє собою певну суму переживань, вкрай непостійну за своїм значенням; дитина

починає сприймати відмінність оточуючих особистостей, починає розуміти якості, характерні для інших особистостей;

– *активну стадію*, яка уможлиблюється завдяки функції наслідування; зростаючий організм дитини, розширюючи сферу своєї активності за допомогою нових пристосувань, перестає задовольнятися проектами, спогляданням і починає наслідувати.

Г.І. Челпанов наголошує на необхідності соціального оточення, відносин з іншими людьми для розвитку особистості, причому, на думку професора, поняття «я» і «інший» виникають спільно, «неможливо відокремити думку людини про саму себе і сказати, що думаючи про себе, вона, по суті, не думає також про іншого. Те, що вона тепер називає своїм «я», являє собою значною мірою втілення таких елементів, які на більш ранній стадії мислення про особу вона відносить до будь-кого іншого» (там само).

Представник київської школи філософської психології на рубежі XIX–XX ст. виступив за впровадження доступності освіти для всіх верств населення незалежно від майнових статків. З точки зору Г.І. Челпанова освічені люди є запорукою успішного розвитку держави. Наполягає професор й на необхідності щодо розвитку особистості конструктивної організації психологічної допомоги.

В.В. Зеньковський як найталановитіший учень Г.І. Челпанова є найяскравішим представником і творцем вітчизняної персоналістичної концепції. У своїх працях він надає загальне уявлення про хід розвитку особистості, про особливості, що є типовими для дітей шкільного віку, ставить питання про спільне навчання хлопчиків і дівчаток, розглядає чинники формування і розвитку особистості дитини, виділяє психологічні особливості особистості і дає практичні рекомендації у формуванні характеру, розвитку здібностей, виховання волі учнів.

Інтерес до раннього онтогенезу і становлення дитячої психології як самостійної галузі психологічної науки характерні для кінця XIX століття. Причини пізнього виникнення інтересу до наукового дослідження психіки дитини дуже різноманітні. Як на це вказує В.В. Зеньковський, прагнення в суспільстві до вивчення дитинства виникло одним з останніх тому, що тільки з поступовим розвитком культури люди вчаться передбачати і думати про майбутні покоління. Вивчення дитинства як основи науково поставленого виховання почалося досить пізно, тому що аж до XIX століття в теорії пізнання панувала концепція вроджених ідей, висунута і обґрунтована Декартом і Лейбніцем. Згідно з ученням про вроджені ідеї, в дитині вже в зародковому стані заключено все те, чим володіє дорослий. З точки зору прихильників цієї концепції, різниця між дитиною і дорослим часто кількісна, і тому судити про психіку дитини можна за аналогією, вивчивши психіку дорослого. Все це, цілком природньо, особливо не сприяло вивченню психології дітей.

За твердженням В.В. Зеньковського, людський індивід народжується на світ зі своєрідною нервовою системою, властивості якої опосередковують розвиток психіки людини (Зеньковський, 1934). Діти успадковують психофізіологічні особливості своїх батьків, і кожен людський індивід несе в собі наслідування і багатьох поколінь людського роду.

Крім спадковості, на розвиток психіки дитини здійснює вплив навколишнє середовище. Під навколишнім середовищем представник київської школи філософської пси-

хології розуміє вплив усього того, що оточує дитину і хто її доглядає. Між впливами спадковості і навколишнього середовища є взаємодія, адже природні задатки здатні розвиватись завдяки зовнішнім впливам, внаслідок чого утворюються різні інтереси, нахили тощо. Спадковість обумовлює багато, але не все, тому В.В. Зеньковський вважав середовище активним чинником впливу на психічний розвиток особистості.

В.В. Зеньковський вважав, що особистість є результат психічного розвитку людини, а сам процес становлення особистості пов'язував з утворенням самосвідомості. Професор виділяв два рівня самосвідомості: поява індивідуального усвідомлення в онтогенезі – виділення дітьми свого тіла і усвідомлення зрілою людиною себе як особистості.

Ми вважаємо, що в розробці питань теорії особистості В.В. Зеньковський близько підійшов до структури особистості, зокрема, вважав ядром особистості її інтереси, схильності, спрямованість, особливість емоційних проявів і переживань різного роду почуттів. Неодноразово він підкреслював, що під особистістю слід розуміти взаємозв'язок і усталеність психічного життя. Особистість людини, згідно В.В. Зеньковському, розкривається в скоєних нею діях.

У філософсько-психологічних положеннях кінця XIX – поч. XX ст. особистість визнається результатом психічного розвитку. На початковій стадії розвиток уможлиблюється завдяки активності дитини. Ця активність проявляється в прагненні до зміни навколишнього світу у відповідності до своїх потреб. Для тих, хто доглядає за дитиною, необхідно ретельно спостерігати за її психічним розвитком, забезпечувати отримання різного роду подразників, але уникаючи перенавантаження. В подальшому зростанні й розвитку особистості ключового значення набуває процес виховання з обов'язковим зверненням уваги та врахуванні індивідуальних особливостей дитини. Основне завдання виховання вбачається в створенні міцної і цілісної особистості. Самовихованню надається також важливе значення у становленні особистості, особливо у її зростанні і досконалості.

Розвиток особистості з філософсько-психологічних позицій представниками київської школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст. розглядається також в рамках досягнутого морального і духовного рівнів. У сучасний період психологічна наука в цілому, і історія психології зокрема, збагачується духовно-моральною проблематикою; робить спроби осмислення основ духовної сутності людини, шляхів розкриття духовно-морального потенціалу особистості. Проблемам духовної психології як особливої форми психологічного знання про становлення індивідуального духу людини в межах його життя в сучасній психології присвячені роботи М. Боришевського, В. Летцева, В. Рибалки, Ю. Рождественського та ін.

Важливість цього аспекту вивчення людини визначається відсутністю в сучасному суспільстві чітких моральних орієнтирів і цінностей, що робить необхідним усвідомлення минулого і возз'єднання людей на основі духовного вдосконалення особистості. Всебічне вивчення особистості і практичне вирішення завдань розвитку, корекції і виховання передбачає включення в понятійну систему психології категорій душі й духу і глибоке розуміння цих феноменів. Видається справедливим твердження В. Франкла про те, що людина – це більше, ніж тільки тілесне і душевне; вона також істота духовна. В.І. Слободчиков вказує, що для успішної реалізації професійної діяльності

практичному психологу необхідна теорія, що утримує повноту духовного життя людини. Психолог потребує понятійного апарату, котрий схоплює специфіку складних феноменів духовно-душевного неблагополуччя, дозволяє їх фіксувати, «прочитувати» і проектувати ефективні контрзаходи (Слободчиков, 1994).

Таким чином, необхідність цілісного і всебічного розуміння особистості, розкриття її внутрішнього світу визначає важливість вивчення релігійно-духовного, метафізичного досвіду, представленого духовно-моральним напрямом школи філософської психології кінця XIX – поч. XX ст.

У великому масиві ще не освоєного психологічною наукою матеріалу виділяється особливий духовно-релігійний напрямок психології, який репрезентує духовно-моральну традицію, що склалася в багатовікову історію вітчизняної культури. Його дослідження і освоєння сучасною психологією розпочало своє продовження, яке було перервано після 1917 року, зокрема, вивчення особливостей релігійної свідомості і закономірностей морального вдосконалення особистості.

На початку XX століття В.І. Вернадський, розмірковуючи про науковий світогляд, підкреслював, що джерела найбільш важливих сторін наукового світогляду виникли поза цариною наукового мислення, проникли ззовні. Певні властивості наукового мислення виникли і розвивалися «під впливом ідей і уявлень, далеких від наукової думки» (Вернадский, 1988; с. 49). Причому науковий світогляд, за словами вченого, не визначається тільки науковим методом шукання істини, а й іншими положеннями, які здобуті людиною іншим шляхом і мають свою особливу історію. Більш того, науковий світогляд розвивався і розвивається в тісній взаємодії з іншими сторонами духовного життя людства. Виокремлення науки від результатів одночасно або раніше пізнавальної діяльності людини, що відбувалась у галузі релігії, філософії, суспільного життя або мистецтва неможливе, оскільки всі прояви людського життя, відповідно до В.І. Вернадського, тісно сплетені між собою. Тому зрозуміти динаміку і напрямки розвитку науки можливо лише за умови звернення до всіх проявів духовного життя людства (там само, с. 50). Конкретизуючи свою думку, В.І. Вернадський стверджує, що науковий світогляд не може розвиватися сам по собі, окрім участі ідей і понять, «розлитих в духовному середовищі», створеної іншим шляхом; воно ними харчується. Звідси робиться висновок, що розширення границь наукового світобачення є одним з найбільш характерних і найбільш важливих симптомів наукового прогресу.

Зростання науки з неминучістю викликає розширення меж філософсько-релігійної свідомості людського духу, яке, сприйнявши досягнутий науковим світоглядом досвід, все далі проникає в глибинні тайники людської свідомості. Водночас під впливом науки змінюється розуміння християнства, яке «починає приймати нові форми, і релігія підіймається до таких висот і спускається в такі глибини душі, куди наука не може за нею слідувати» (там само, с. 51–52).

Звертаючись до історії філософсько-психологічної думки України на рубежі XIX–XX ст., слід мати на увазі її складність та ідейну багатоваріантність, у просторі якої філософсько-духовні і релігійні вчення про людину становили значний і національно своєрідний культурний пласт, одну зі складових того фундаменту, на якому формувалась і визрівала вітчизняна філософська психологія.

Духовно-моральний напрям у вітчизняній психології, який стверджує існування вищих трансцендентних начал і цінностей, виник як антитеза утилітаристського політичним і соціальним явищам та ідеям, як своєрідний феномен української культури. Цей напрямок, який включає описання понять «свободи», «творчості», «гуманізму», «людяності», був у хронологічному плані історично найбільш давньою течією психологічної думки, коріння котрої йдуть у глибокі прошарки української історії і культури.

Представники духовно-морального напрямку вітчизняної філософсько-психологічної думки висловлювали інтереси різних соціальних груп України, що визначило різноманіття трактувань конкретних питань духовного буття людини. Однак інваріантною основою їх об'єднання в рамках одного психологічного напрямку виступали основоположні ідеї української богословської думки і загальне для них розуміння психології як науки про душу. Походження людини, її місце в світотворенні, ставлення до Бога, доля і сенс людського існування – ці і багато інших питань займали центральне місце в роботах представників цього напрямку і відображали антропологічну орієнтацію їх концепцій.

Усередині даного напрямку можна виділити дві течії. З одного боку, духовно-моральний напрям представляли викладачі вищих і середніх духовних навчальних закладів, а також богослови та релігійні діячі, що спиралися в своїх психологічних побудовах на канонічні положення християнської антропології. З іншого боку, – це релігійні філософи, професора і викладачі світських університетів, теоретико-методологічні позиції котрих поєднували окремі філософські системи європейських мислителів (Гегеля, Канта, Лейбніца і ін.) з оригінальними вітчизняними релігійними ученнями.

У руслі духовно-морального спрямування вітчизняної філософської психології кінця XIX – початку XX ст. склався оригінальний підхід до дослідження особистості. Розкриття історії розвитку духовно-моральної релігійної філософсько-психологічної думки передбачає врахування загального стану і особливостей вітчизняного філософського мислення кінця XIX – початку XX ст. На тлі лібералізації суспільної думки починається швидкий розвиток всіх напрямків української філософії, включаючи і релігійну філософію, найбільш яскравим представником якої стає в цей час люблений в Україні Володимир Соловйов. Складність соціальної ситуації, зростання протиріч і невизначеність перспектив розвитку суспільства породжували пошук духовних опор життєустрою. Саме цим визначався зазначений М.О. Лосським зростаючий інтерес значної частини вітчизняної інтелігенції до релігії, метафізичного і етичного ідеалізму, ідеї нації і іншим духовним цінностям (Лосский, 1991).

Дискусії з світоглядних питань, які проходили в кінці XIX – поч. XX ст., привертати увагу думаючої спільноти не тільки в Україні, але і у всьому світі. Це були роздуми про соціальну дійсність і суспільний прогрес, про сенс життя, про моральність, релігію, про закони розвитку світу, про свободу і необхідність, про істину й обман і багатьох інших проблемах, що хвилювали людей на рубежі XIX–XX ст., і не втратили на сьогодні своєї актуальності.

Проблематика психології особистості в руслі духовного спрямування вітчизняної психології в кінці XIX – поч. XX ст. була зумовлена особливостями історичного розвитку Української держави і, перш за все, положенням православної церкви, її впли-

вом на громадську думку України. Проблема людини, її розвитку та виховання була для України кінця XIX століття чимось новим і невідомим. Вона була глибинно вписана в її філософський тезаурус, у філософську проблематику і спиралася на основоположні постулати християнського догматизму.

Християнське вчення глибоко антропологічне за своїм духом. Людина як носій Божественної душі виступає в ньому не як похідне від якоїсь зовнішньої об'єктивної причинності, а, будучи спочатку творінням Бога, створеним за його образом і подобою, займає пріоритетне вище місце серед всіх явищ створеного Богом світу, розглядається як своєрідна святиня, абсолют. Відповідно світ у християнстві сприймається під знаком суб'єкта, причому суб'єкта воління.

Термін «особистість» у богословському розумінні необхідним чином співвідноситься з терміном «природа» і не може бути зрозумілий поза такого співвіднесення; як самостійне духовне начало, оригінальна, неповторна і єдина у всьому світі духовна структура.

Згідно з ідеями християнства, людина поєднує в собі як створене, так і Божественне начало, «прекрасно влаштоване з розумної душі і тіла», що тілесність в ідеалі повинна бути співвіднесена з духовністю, зливатися з нею. Їй пропонується культивувати в собі не тільки розум, але і творити особистісне багатство і унікальність. Треба спеціально підкреслити, що на відміну від язичництва й атеїстичного світогляду, котрі розчиняють індивідуальність у будь-якій соціальній спільності, в християнському розумінні людини, навпаки, акцентується її індивідуальне начало.

У руслі християнської традиції людина розглядається як активна діяльна істота. Діяльність людини, з *одного боку*, являє собою низку дій, що спрямовуються людиною на підтримку свого існування, і в цьому відношенні людина стоїть в однаковому положенні з будь-яким іншим живим організмом. З *іншого боку*, діяльність людини суттєвим чином відрізняється від діяльності тварин. Ця відмінність полягає не лише в усвідомленні людиною впливів оточуючої дійсності, але й у різноманітному пізнанні властивостей речей і їх постійних відношеннях задля перетворення в інтересах її існування, що надає підґрунтя стверджувати про таку характеристику людини як активність.

Досить тривалий час, не одне століття, трактування й подальше тлумачення богословських текстів, а особливо Біблії, було здебільшого одностороннім. Проте в разі неупередженого знайомства з текстами Святого Письма розумна людина не може не побачити те, що людина розуміється і описується в Письмі як духовно-розумна особистість, яка може творити зміст свого життя, обирати, завдяки наявній у неї свободи волі, жити своїм життям й усвідомлювати цю можливість. Неодноразово у Письмі говориться про людину як творчу особистість, яка творить сама себе і свої бажання, вчиняє з власної волі, а *психічні явища супроводжуються їх усвідомленням причинного відношення до власного людського «я»*. Кожна людина усвідомлює себе єдиною причиною і метою власних дій і діє тільки за умови такого усвідомлення.

Допустивши, що людина є «духовно-розумна особистість», стає очевидним безумовне значення істинного життя людини, що є життям особистості, тобто людина повинна проявляти себе в діяльності як «вільний діяч і самоціль» (Християнское воспи-

тание детей, 1905). Визнання цієї істини про себе і її обов'язків для себе і має керувати людиною, з християнських позицій в житті, і виражати зміст її моральної свідомості (там само).

Говорячи про морфологічну будову людини, християнство відходить від ідеї двох складових людини («тіло-душа», «організм-психіка») і вводить третій вищий її вимір – «духовне», якому відводиться центральне місце в релігійній картині людини. Завдяки цьому проблема духовності вноситься в філософську думку, перетворюється в центр її наукових шукань, розглядається в якості домінанти людської особистості, що дозволяє «в глибині баченого світу» побачити ту ідеальну основу, яка пов'язує «світ в єдине ціле, невичерпне у своїй творчій силі» (Зеньковський, 1934). Це призводить до «софійності розуміння світу», до утвердження неповторного і абсолютного одиничного життєвого шляху, на якому може розкритися і реалізуватися духовне життя кожної людини.

Явище духовності багатомірне, що визначає різноманітність підходів до його розуміння, що визначаються контекстом його розгляду. Так, у соціальній сфері духовність виражається в безкорисливій діяльності на благо людства; в сфері моралі вона проявляється в моральних якостях; у релігії – в здійсненні вищих Божественних принципів; у науці – в прагненні до істини, в мистецтві – в гармонії і красі. Згідно з буденним, ментальним розумінням, духовність зводиться до наявності в людській душі піднесених ідеальних устремлінь, моральних ідеалів, інтелектуальних зусиль тощо, що забезпечують переважання в особистості ідеального начала над фізіологічними потребами і матеріальними інтересами. З категорією духовності часто також пов'язують потребу в пізнанні світу і самої себе, свого життєвого призначення, пошуку сенсу життя. Людина розглядається як духовна особистість, якщо вона ставить і вирішує екзистенційні проблеми, проявляє любов до інших людей, піклується про загальне благо, стверджує своєю поведінкою ідеали добра. У вітчизняній філософській психології кінця ХІХ – поч. ХХ ст. під духовністю розуміється ідеальна потреба пізнання.

Розгляд вищевказаних визначень духовності призводить до висновку, що, будучи вищою інтегральною характеристикою людського буття, з якою пов'язані всі екзистенційні проблеми, духовність не піддається суто раціональному трактуванню засобами понятійно-концептуального аналізу, а тому залишає за рамками її головну сутнісну характеристику – прилучення до вищого трансцендентального початку.

Конкретне розуміння духовності задає структуру духовної реальності в системі людської життєдіяльності і зумовлює співмірність з нею людської особистості. Людська суб'єктивність повинна бути структурована таким чином, щоб людина могла стати частиною ідеального світу і усвідомити себе в цій якості, Завдяки пропорційності людської душі і духу забезпечується осмисленість людського існування. Як підкреслював М.О. Бердяєв, «буття особистості в повному розумінні слова тільки й можливе при розкритті в ній духовних начал» (Бердяєв, 1993; с. 30).

Цікавим є розуміння духовності як чинника структурування різних рівнів суб'єктивності – від індивіда до суспільства, як явище не нормативне, що не зводиться до набору параметрів, що визначають рух суб'єкта в напрямку «досягнення духовності». Безумовно, кожна особистість характеризується власним, тільки їй властивим «полем

духовності», виробляє свій спосіб причетності духовної реальності, і від цього залежить характер її індивідуального внутрішнього світу.

Головною атрибутивною характеристикою духу є активність, що проявляється в здатності впливати на зовнішній світ, на іншу людину і саму себе, протистояти деструктивним впливам ззовні.

З трактування сутності духу і його співвідношення з душею людини виходить і відповідне розуміння проблеми духовного розвитку особистості. При обмеженні духовної реальності соціокультурними рамками і межами реального світу, що зводить сферу духу до культурно-історичних та індивідуальних проявів, *духовний розвиток людини* виводиться зі змісту її буття в системі цінностей людської культури і особистих душевних досконалостей людини. У цьому ключі в сучасній психології В.І. Слободчиковим формулюється розуміння напрямку духовного розвитку людини як «родове визначення людського способу життя, що пов'язане з відкриттям самоцінного, очевидного і необхідного сенсу власного існування» (Слободчиков, 2001; с. 93).

На відміну від цього, православна традиція в якості носія духовності визнає тільки душу, котра рухається Божественним духом. Звідси виходить і відповідне трактування духовного розвитку та вдосконалення особистості – не як іманентного розвитку «душевних якостей» людини, а як результату «привходження» в душу людини Божественного духу.

Без визнання Абсолютного Духу духовне життя особистості збіднюється. Людина спрямовується до духу як надіндивідуальної реальності, ідеального початку, яке, будучи загальним і об'єктивним, в той же час не існує поза людиною. Тому сама собою духовна діяльність (пізнання, допомога, створення культурних цінностей), як і духовне життя суспільства, ще не гарантують зростання духовності, складаючи лише основу духовності, але не саму духовність.

В якості найважливішого показника розвитку людини християнська антропологія визнає внутрішній досвід і віру – здатність духовно сприймати християнські істини і факти, що необхідні мисленню і пізнанню для переробки і подальшого засвоєння. Підкреслюється, що віра не залишається незмінною, постійною величиною, а потребує оновлення в процесі життєдіяльності людини.

Особлива увага надається моральній сфері особистості. Християнська особистість досконала з моральної точки зору тоді, коли їй притаманне християнське благочестя як моральне благочестя. Моральні приписи або правила дають можливість людині побудувати своє життя так, щоб прожити його достойно і продуктивно. Ідея морального добра необхідна для розвитку особистості, оскільки добро, моральна ідея, будучи сприйнята мисленням, робить знання людини моральним знанням. Моральне добро мислиться як абсолютно цінне, на протигагу всьому існуючому, і в цьому виражається його виняткове священне величчя. Здійснення добра в християнському сенсі неможливо без мудрості, яка є його елементом.

Моральні якості регулюються волею, на яку моральне спрямоване з самого початку. У цьому контексті совість визначається як моральне прагнення, тим самим моральне взаємопов'язане з волею. З волею пов'язується і чуттєва сфера, яка стає морально забарвленою, лише спираючись на волю і мислення. Самосвідомість визначається як

умова забезпечення власної людської ідентичності, можливість не розчинитись у зовнішньому світі, зберігатися в його потоці. У формуванні моральних якостей провідним механізмом визнається виховання, а саме такий вид, як сімейне виховання. Найважливішим віковим періодом у набутті моральних якостей вважається підлітковий вік.

Спираючись на вічні й абсолютні істини, вітчизняна філософська психологія піднімала і розвивала такі проблеми, значущість яких не втрачена і сьогодні – проблеми духу і особистості. Походження людини, її місце в світобудові, її ставлення до Бога, доля і сенс людського існування – всі ці питання були предметом осмислення в працях представників київської школи філософської психології кінця ХІХ – поч. ХХ ст. Центром уваги цього напрямку у вітчизняній психології був пошук сенсу і значення християнських ідей для окремої людини і суспільства в цілому.

Як вважав В.В. Зеньковський, особистість людини не розвивається «із самої себе», а в своїх вищих і творчих силах пов'язана зі світом цінностей, надіндивідуальних, надемпіричних (Зеньковський, 1934; с. 14). Незважаючи на те, що особистість завжди своєрідна, одинична і неповторна в своїх індивідуальних проявах, а особливості її своєрідності лежать в самій глибині особистості, в нерозкладному метафізичному її «ядрі», все ж особистість стає «самою собою», «знаходить себе» тільки в живому і дієвому взаємному спілкуванні з людьми, зі світом цінностей. Тому особистість і метафізично, і етично входить у систему світу, підпорядкована її законам, споріднена з вищими началами, що стоять над світом, а не замкнута в собі (там само, с. 15).

Основною особистісною характеристикою людини В.В. Зеньковський вважав її самосвідомість не в тому лише сенсі, що людина бачить себе, а й в тому, що вона відкриває в собі глибину «недосліджувану», знаходить у собі цілий світ. Самосвідомість має своїм об'єктом саме цю глибину і невичерпність життя всередині людини і тому самосвідомість є в той же час свідомість своєї єдності, свого «я», своєї своєрідності і окремоті (там само, с. 46). Представник київської школи філософської психології кінця ХІХ – поч. ХХ ст. вважав, що поняття духовності ширше поняття самосвідомості, але конструюючим моментом духовності є самосвідомість і початок.

Духовний початок як «особисте буття» є творча сила, що пронизує життя людини. Духовний розвиток людини В.В. Зеньковський розумів як внутрішній розвиток, «діалектично пов'язаний із соціальним життям, в якому надано не тільки багатий матеріал для духовної переробки, не тільки непереборна умова нашого життя, але й суттєва сторона в людині». Проблема «духовного налаштування», по суті, є проблемою правильного «співвідношення індивідуального та соціального в нашій душі» (там само, с. 93).

Зупиняючись на питаннях виховання дитини, В.В. Зеньковський підкреслював, що метою виховання є не адаптація дитини до життя, а розвиток у ній «сил добра, забезпечення зв'язку добра і свободи», оскільки пристосування (функціональне, соціальне і т. д.) до життя має чисто інструментальний характер. Професор стверджував, що добро в душі не народжується ні від фізичного здоров'я, ні від хороших соціальних навичок, ні навіть від розвитку творчих сил.

Розглядаючи проблему індивідуальності, В.В. Зеньковський зазначав, що вона проявляється в моральному, естетичному та релігійному досвіді особистості. Він

розглядав індивідуальність як творчу силу людини, що визначає психічний розвиток особистості. І завданням педагога є доцільне втручання задля розкриття творчих сил дитини. Тому перед суспільством, зазначає Василь Васильович, стоїть завдання не індивідуалізації виховного процесу, а виховання індивідуальності як більш широке завдання.

Висновки. Роботи представників київської школи філософської психології на рубежі XIX–XX ст. є гуманістичними, характеризуються всебічністю і глибиною розуміння проблеми особистості. Активно розробляється і обговорюється психологічна структура особистості, механізми, динаміка і чинники її розвитку. Особистість починається з самоусвідомлення. Ключова роль у її розвитку надається процесу творчості. Проблеми, які розглядались і вирішувались в рамках філософсько-психологічної традиції щодо особистості, залишаються і на сьогодні такими, що не втратили своєї актуальності, а саме – проблеми совісті, моральності, сенсу життя тощо.

Висновки до другого розділу

Історико-психологічна реконструкція вітчизняної психологічної думки кінця XIX – початку XX століть показала, що з цим періодом пов'язано виділення і формування в структурі психології особливої проблемної сфери – психології особистості і її інтенсивна, комплексна розробка.

Дослідження специфіки розвитку суспільного життя і культури України розглянутого періоду дозволило виділити соціально-культурні детермінанти становлення особистісної проблематики. До їх числа відноситься загострення соціальних суперечностей у суспільстві з акцентуванням уваги до ролі особистості в суспільному житті, її індивідуальним особливостям і якостям. Важливим фактором розвитку досліджень у галузі психології особистості виступали потреби практики – медичної, педагогічної, виробничої та ін., в конкретних даних, що стосуються різних сторін прояву особистості і її розвитку. Розробка проблеми особистості стимулювалася інтересом до неї представників суміжних із психологією галузей наукового знання, фахівців-практиків, діячів культури.

Зростання позитивістської методології, інтенсивний розвиток фізіології, наявність різних філософських концепцій особистості, розгортання широких дискусій як у сфері психології, так і в прикордонних з нею науках про предмет, методах і завданнях психології визначали в сукупності той загальнонауковий контекст, який стимулював становлення і розвиток вітчизняного психологічного знання, включаючи і розробку проблеми психології особистості як одного з її напрямків.

Найважливішою подією в розвитку вітчизняної психології кінця XIX століття стало її виділення як самостійної наукової дисципліни, що дало потужний імпульс для поглибленого розуміння психічного світу людини, його розвитку та виховання, розуміння її особистісних особливостей, індивідуальності, своєрідності та унікальності.

РОЗДІЛ 3. ВЧЕННЯ ПРО «ОСОБИСТІТЬ» У ХХ–ХХІ СТОЛІТТЯХ

3.1. Вплив парадигмальних змін у психології ХХ–ХХІ століття на сучасні дослідження особистості в українській психологічній науці

Сучасні тенденції досліджень особистості базуються на постнекласичних моделях досліджень, зумовлених парадигмальними змінами у психології ХХ–ХХІ століття. Постнекласична модель особистості заснована на ґрунтовних розробках психологічних основ її самодетермінації, здатності до ініціації власного розвитку, розкриття особистісного потенціалу. Основою переходу від некласичної до постнекласичної парадигми психології була мультипарадигмальність психології. Становлення постнекласичної парадигми в психологічній науці розпочалось орієнтовно в 70-х роках ХХ ст. (Степин, 2009). Кожна парадигма характеризується сукупністю теоретико-методологічних установок, своєрідною картиною світу, фундаментальними ідеями. Класична парадигма ґрунтується на механістичних засадах, її картина світу будується на принципі жорсткого детермінізму; некласична – на принципі відносності, дискретності, квантування, а постнекласична – на принципах становлення і самоорганізації.

Нині у світовій психологічній науці одним із основних наукових підходів до вивчення особистості є теорія самодетермінації. У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напрямку саморозвитку. Постнекласична психологія постулює неможливість вивчення людини ізольовано від контекстів її життєдіяльності.

Трендом сучасної тематики досліджень є спрямованість на виявлення факторів позитивного функціонування людини, розвитку її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії. Це сприяє актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів особистості, забезпечує самостійність вибору та допомагає протидіяти негативному впливу середовища. Тому поширення набули дослідження життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій і перспектив, цілей та сенсу життя особистості, якості життя, задоволеності життям, життєстійкості, життєздійснення, самореалізації, психологічного благополуччя тощо.

Початок досліджень у цьому аспекті покладено в роботах Е. Десі та Р. Райана – основних ідеологів позитивного підходу. Теорія самодетермінації та особистісної автономії Е. Десі та Р. Райана (Deci & Ryan, 1986) націлена на визначення факторів, які стимулюють вроджений потенціал людини, що визначає зростання, інтеграцію і здоров'я, та на дослідження процесів і умов, що сприяють здоровому розвитку та ефективному функціонуванню індивідів, груп і співтовариств. У контексті цього підходу самодетермінація означає відчуття свободи по відношенню як до сил зовнішнього оточення, так і до внутрішніх сил особистості. Як наслідок, сучасні тенденції провідних світових психологічних напрямків орієнтовані на позитивні пріоритети. Як зазна-

час М. Селігман, психологія багато років була «негативною», займаючись психічними розладами; за межами психології довго залишалися найважливіші для людини – цілі і сенс її життя, щастя, вивчення кращого в людині. Дослідження психологів під керівництвом М. Селігмана дозволяють краще зрозуміти такі феномени, як щастя, позитивне мислення, оптимізм і задоволеність життям (Seligman, 2000). Позитивна психологія вивчає риси характеру і особливості людської поведінки, характерні для задоволених, щасливих людей, не обтяжених психічними порушеннями (Seligman, 2000).

Отже, перспектива нової, позитивної психології полягає в зміні фокусу психології від заглиблення лише в те, щоб виправляти погане в житті людини, до того, щоб виявляти і розвивати її позитивні якості, розвивати і підтримувати внутрішні сили, зміцнювати ці внутрішні сили і допомагати їй знайти таку нішу, в якій можна було б максимально посилити і проявити ці позитивні риси. Нове бачення цілей позитивної психології пропонує М. Чіксентміхайі (Чіксентміхайі, 2011): перша – пов'язана з розробкою нового образу людини; друга – із зниженням ступеня матеріальної нерівності, розширенням спектра ефективних винагород, який не повинен обмежуватися матеріальними стимулами, розширенням цілей за рамки егоцентричного інтересу; третя – пов'язана з розвитком внутрішньо мотивованої поведінки, що породжує відчуття радості. Таким чином, позитивна психологія знайшла основний інструмент свого практичного застосування в психотерапії та коучингу, і полягає у розвитку тих сторін особистості, що були недостатньо розвинені (Чіксентміхайі, 2011).

Позитивний підхід є головним напрямком у розвитку психотерапії початку ХХІ століття. Одним із досить ефективних його методів є позитивна психотерапія – це психодинамічний метод з екзистенційно-гуманістичним баченням природи людини, збагачений транскультуральним підходом і поведінковими техніками (Peseschkian, 2004). Метод спрямований на мобілізацію ресурсів людини для прийняття позитивних рішень і сприяє формуванню позитивного світогляду й особистісному зростанню. Позитивна психотерапія виходить з гуманістичної тези про те, що «кожна людина є хорошою за своєю природою» і «наділена безліччю здібностей і величезним потенціалом», який, однак, ще потрібно розвинути.

Сучасна постнекласична українська психологія не виняток, у дослідженнях особистості на передній план виступають екзистенціальні та трансцендентальні проблеми – проблеми життєвого вибору, смислу, свободи, в яких особистість розглядається як активний самодетермінований суб'єкт, творець власного життя.

Психологія людського буття являє собою ту сторону психології суб'єкта, що виникла з появою постнекласичної парадигми. Психологія людського буття стала новим кроком у напрямку розширення ціннісно-сміслових контекстів, в які включалися класичні психологічні проблеми: моральності, свободи, духовності, сенсу життя. У цьому проявляється прагнення у психологічних дослідженнях вийти за усталені в радянській психології рамки категорії «діяльність» і звернутися до поняття «становлення» та «розвитку» психіки суб'єкта. Таким чином, психологія суб'єктності, що виникла на постнекласичному етапі розвитку психологічної науки, дозволяє адекватно описати і пояснити багато закономірностей поведінки людей. Оскільки однією із обов'язкових психологічних умов формування людини як суб'єкта є звернення до витоків свого

буття, рефлексії ціннісних і смислових контекстів людської активності – діяльності, спілкування, споглядання тощо. Це передбачає розвиненість навичок самопізнання і саморозуміння, що забезпечує рефлексивне ставлення особистості до себе і сприяє зростанню особистісної цілісності та гармонійності психологічних проявів особистості.

Всебічна розробка проблеми особистісної свободи і самодетермінації особистості здійснюється в роботах багатьох відомих українських психологів, зокрема, у дослідженнях, започаткованих в Інституті психології імені Г.С. Костюка НАПН України, як цілих лабораторій, так і в окремих дослідженнях. Вітчизняний досвід дослідження проблеми самодетермінації особистості, насамперед, пов'язаний із працями Г.О. Балла. Індивідуально-психологічні складові особистісної свободи Г.О. Балл розкриває через категорію активності суб'єкта, тобто через категорію суб'єкта як носія активності, зазначаючи, що особистісну свободу треба пов'язувати з ще більш високими рівнями активності, де роль внутрішніх факторів у детермінації поведінки проявляється найбільш виразно (Балл, 1997). В такому розумінні поняття «свобода» і «самодетермінація» досить близькі. Самодетермінація на психологічному рівні пояснює власне «механізми» свободи, яка визначається в її загальному сенсі як сукупність умов (і зовнішніх, і внутрішніх), що сприяють «гармонійному розгортанню і прояву різнобічних можливостей особистості», в тому числі, й шляхом подолання перешкод. Головною особливістю психологічно вільної особистості Г.О. Балл вважає здатність свідомого використання нею власних інструментальних властивостей для реалізації своєї спрямованості та в подоланні перешкод у реалізації цієї спрямованості. Важливими потребнісно-мотиваційними рисами вільної особистості є домінуюча роль потреби в самоактуалізації та буттєвих цінностей (добра, істини, справедливості тощо). Саме домінування психологічних потреб і мотивів визначає шлях розвитку особистості, який С. Мадді (1971) називає індивідуалістським, що базується на її самодетермінації. А «компетентність» і «самодетермінація» (автономія) – є тими первинними психологічними потребами, які лежать в основі внутрішньо мотивованої активності.

Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості в освітньому просторі, виконано С.Д. Максименком та під його безпосереднім керівництвом. У роботах С.Д. Максименка в руслі проблеми самодетермінації саме й висувається на передній план проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напряму саморозвитку.

У дослідженні діяльнісної самореалізації особистості в освітньому просторі розкрито особистісний потенціал реалізації людиною власних буттєвих цінностей та смислу свого існування в освітньому просторі відповідно до її внутрішнього світу, її глибинних інтересів, ціннісних орієнтацій та установок (Максименко, 2016). Авторами виявлено умови, чинники, психологічні закономірності та фактори діяльнісної самореалізації в освітньому просторі, що здійснюється через власні зусилля, співдіяльність і співтворчість з іншими людьми, соціумом і світом, через успішне опанування рольових функцій в різних формах діяльності, що конструюють освітній простір (Максименко, 2017).

Розробка теоретично-методологічних засад суб'єктно-вчинкового підходу здійснювалась В.О. Татенком, який запропонував авторський проект сутнісної конкретизації

предмету і методу психологічної науки; розробив концептуальну модель розвитку людини як суб'єкта психічного життя в онтогенезі; конкретизував соціально-психологічні уявлення про людську істоту і людську спільноту, про процеси спілкування, соціалізації, впливу людини на людину; запровадив системний підхід до вивчення соціально-психологічних механізмів впливу людини на людину (Татенко, 2017).

Ідеї активності та самоактивності, саморегуляції, самовдосконалення, самотворення та духовного розвитку розвинуті в працях М.Й. Боришевського (Боришевський, 2010). Ці ідеї активно розвиваються в роботах М.В. Савчина, яким доведено, що у сучасному світі духовність є потужним чинником повноцінного буття людини, збереження її цілісності і внутрішньої гармонії (Савчин, 2013). Автором зазначається, що врахування духовного як метасистемного рівня в людині, є одним із визначальних орієнтирів розвитку психології, який набуває парадигмальної сили. Духовна парадигма, що аналізується М.В. Савчиним, орієнтує на пошук належного в особистості і характеризує цілісну людину з її здатностями вірити, любити, творити добро, свободу та відповідальність.

Подальшою розробкою проблеми самоактивності, самореалізації, самодетермінації життєстійкості, задоволеності життям та психологічного благополуччя особистості займаються співробітники лабораторії психології особистості імені П.Р.Чамати (Л.З. Сердюк, І.В. Данилюк, В.В. Турбан, О.І. Пенькова, М.І. Дригус, Н.Н. Володарська, О.А. Чиханцова, Г.В. Чайка, І.В. Яворська-Ветрова), працюючи над вивченням технологій самодетермінації розвитку особистості, її самореалізації та психологічного благополуччя. За напрямом цих досліджень обґрунтовано чинники, умови самодетермінації особистості, визначено структуру феномена самодетермінації особистості, в якій важливими складовими є цілі, цінності, смисли, перспективи майбутнього; мотивація саморозвитку та самореалізації; особистісна автономія; самоствавлення особистості; розуміння свого потенціалу та віра в свої можливості; здатність свідомого контролю і оцінки власних досягнень і перспектив; інтеграція минулого, теперішнього та майбутнього в життєвому просторі особистості; включеність у культуру та соціальне життя. Встановлено, що психологічною основою самодетермінації особистості є її самостійність та незалежність, прагнення до особистісного зростання, усвідомленість життєвих цілей, цілісне сприйняття життєвого шляху, активне включення в суспільне життя, позитивне самоствавлення (Сердюк, 2018).

Теорія самодетермінації пов'язана із проблемою психологічного благополуччя особистості і виводить її на метафізичний, екзистенційний рівень, що проявляється в екзистенції життя. Зв'язок теорії самодетермінації Р. Раяна і Е. Десі теорії психологічного благополуччя К. Ріфф є очевидним. В їх основі – концепція базових потреб людини, задоволення яких прямо пов'язане з актуальним соціальним контекстом: якщо середовище сприяє їх задоволенню, то це підвищує рівень благополуччя і життєвих сил людини, в іншому випадку – рівень благополуччя знижується.

До дослідження різних аспектів проблеми психологічного благополуччя виявляється неабиякий інтерес українських дослідників. *Психологічне благополуччя* можна визначити як інтегральний показник ступеня спрямованості особистості на реалізацію основних компонентів позитивного функціонування, а також ступеня реалізованості

цієї спрямованості, що суб'єктивно виражається у відчутті щастя, задоволеності собою і власним життям (Сердюк, 2017). Нами встановлено, що в особистісній детермінації психологічного благополуччя важливе значення належить факторам особистісної автономії, самовираженню, реалізації своєї природи, розкриттю свого творчого потенціалу, цілеспрямованості, позитивним взаєминам з оточуючими та самоефективності. Тобто відчуття психологічного благополуччя особистості є необхідною умовою становлення суб'єкта і невід'ємною стороною формування мотивації самореалізації та самодетермінації особистості; визначені складові самодетермінації та психологічного благополуччя особистості характеризують її світоглядну позицію, що виражається у власному цілісному світорозумінні, і створюють ціннісну основу свободи, відрізняючи позитивну «свободу для» від негативної «свободи від» (Serdiuk, 2018).

Грунтовні дослідження особистісних чинників досягнення благополуччя здійснюються Т.М. Титаренко; такими чинниками визначено комунікативний, просоціальний та інфернальний (Титаренко, 2019). В роботах Т.М. Титаренко розкрито базовий спосіб досягнення психологічного благополуччя (формування полівалентного ставлення до травми) та допоміжні способи його підтримання у складних умовах (здатність інтегрувати травматичний досвід; досягати балансу між внутрішньою автономією і навичками взаємодії з оточенням; підвищувати самоефективність). Багатовимірність і полідискурсивність сьогоденної дійсності має трансформуючий вплив на особистість, роблячи її творчою, відкритою, діалогічною, мандруючою, готовою до комунікативних ігор, плюралізму розуміння й прийняття (Титаренко, 2009, 2019 та ін.).

Оскільки сучасна людина живе в мінливому середовищі, що стрімко розвивається, то мережеве суспільство, як соціокультурний контекст становлення сучасної особистості, надає їй безмежну свободу і множинні можливості самоздійснення. Можливості суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі розкриті у дослідженнях М.Л. Смутьсон, у яких увага спрямована на визначення психологічних засад ефективного розвивального впливу віртуального (Інтернет) середовища на дорослу людину (Смутьсон, 2016; Смутьсон, Дітюк, Коваленко-Кобилянська, Мещеряков, Назар, Рудницька та ін., 2018). Зокрема, показано, що віртуальний освітній простір, на відміну від середовища, є результатом власних виборів дорослої людини відповідно до мети, готовності до саморозвитку та наявності проекту саморозвитку, рівня мотивації. Авторами визначено також основні психологічні чинники ефективного дистанційного навчання та проаналізовано найбільш розповсюджені віртуальні освітні системи, зокрема, системи змішаного навчання (Смутьсон, 2017).

Найбільш ґрунтовні дослідження проблеми самоздійснення особистості, зокрема професійного, здійснені лабораторією вікової психофізіології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України (Кокун та ін., 2015, 2018). Вченими цієї лабораторії вперше обґрунтовано структуру цього феномена, визначено його зміст, розроблено діагностичний інструментарій для дослідження, емпіричним шляхом визначено його особливості та закономірності, а також розроблено концепцію психофізіологічного забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень. Останні роки науковці лабораторії вікової психофізіології здійснюють теоретико-експериментальну розробку проблеми професійної життєстійкості особистості (Кокун, 2020).

Основоположним вектором сучасних психологічних досліджень з питань діагностики та розвитку творчої діяльності особистості стала парадигма стратегіальної теорії творчої діяльності В.О. Моляко (2007, 2018 та ін.). Ідеї розробленої В.О. Моляко психологічної теорії творчої конструкторології реалізуються багатьма дослідниками, що свідчить про функціонування наукової школи: розробляються підходи до вивчення психологічних аспектів різних сфер творчої діяльності – наукової, технічної, літературної, художньо-графічної, педагогічної, морально-етичної, комунікативної та ін. на різних вікових рівнях; діагностичні та розвиваючі методичні засоби, що виявились оригінальними і надійними засобами системного підходу при розв’язуванні актуальних проблем різного масштабу.

Серед вітчизняних і зарубіжних учених отримали визнання розроблена В.О. Моляко психологічна концепція стратегіальної організації творчості; описані складові творчої особистості, а також деякі спеціальні якості особистості конструктора (Моляко, 2007 та ін.), які набули подальшого розвитку і впровадження його послідовниками.

Теоретичний аналіз та емпіричні дослідження аксіогенезу обдарованої особистості, проведені в лабораторії психології обдарованості, дозволили сформулювати ряд висновків про закономірний розвиток обдарованої особистості, які видаються важливими для розуміння процесів генези особистості загалом. Йдеться про ціннісне самовизначення як ключовий етап в аксіогенезі, від якого залежить дальший розвиток чи інволюція обдарованості (Музика, 2020). Відкрита тенденція до найвищої самооцінки у просторі власних оцінних конструктів, що характерна для обдарованої особистості, доповнює психологічні знання про суб’єктні механізми особистісного розвитку (Музика, 2017). Холістичні тенденції у психології, що домінують в останні десятиліття, проявляються і в тому, що окремі психологічні галузі «персонологізуються», зміщують фокус дослідницьких інтересів з відокремлених процесів, станів, властивостей на їх функціонування в складних взаємозв’язках у структурі цілісної особистості. Так, зокрема, досліджується вже не обдарованість як властивість психіки, а обдарована особистість – інтеграційний центр, у структуру якого впроваджено екстраординарні здібності і ціннісне ставлення до них як до основи самоідентичності, творчу спрямованість і спрямованість на саморозвиток, суб’єктно-ціннісну саморегуляцію (Музика, 2017).

Персонологічний підхід спонукає до системного розгляду обдарованої особистості як окремого психологічного типу, вивчення якого потребує спеціальної дослідницької одиниці. У цьому випадку це особистісні цінності – «сформовані в процесі вирішення життєвих завдань і закріплені в ціннісному досвіді людини уявлення про індивідуальні способи й етичні межі задоволення базових особистісних потреб» (Музика, 2017; с. 44). Окреслений підхід видається досить продуктивним, оскільки дозволяє конкретизувати дію загальних закономірностей особистісного розвитку і окремих персонологічних категорій по відношенню до такого психологічного типу як обдарована особистість. Завдяки такому підходу О.Л. Музикою розроблено оригінальну класифікацію особистісних цінностей обдарованої особистості: «1) цінності соціальної взаємодії (особистісні цінності належності та особистісні цінності визнання); 2) цінності саморозвитку здібностей (особистісні цінності пізнання та творчості); 3) цінності особистісної самобутності (особистісні цінності самоідентичності та смисложиттєві цінності)» (Музика, 2018, 2019).

Теоретико-методологічне підґрунтя аксіологічної психології представлене в авторській концепції З.С. Карпенко. Аксіологічна психологія у працях фундатора цього нового напрямку психологічної науки З.С. Карпенко характеризується дрейфом домінуючої сьогодні постнекласичної раціональності і є результатом теоретичної рефлексії аксіогенезу особистості як цілісного процесу становлення ціннісно-сислової сфери у взаємодоповненні онтофеноменологічних вимірів, форм і пріоритетів у змістовленні, рівнів потенціювання і функціонування, стадій, складників, компонентів і параметрів розвитку її ціннісної свідомості (Карпенко, 1998). Авторкою обґрунтовано, що осередком особистісного самопізнання і самотворення є вчинок, який у повноцінному вираженні завжди постає і як акт духовного розвитку особистості, і як процес актуалізації її моральних цінностей.

Основними методологічними орієнтирами сучасної психології, як зазначає Н.В. Чепелева (2010), є соціальний конструктивізм а також гуманітарна парадигма, що трактує особистість не як природний об'єкт, а як культурний об'єкт, як твір. При цьому людина розглядається як вкорінена у світ культури, з яким вона взаємодіє і з якого себе будує. Ключовим для постнекласичної психології є також розгляд особистості як творця власного життя, активного суб'єкта, не стільки формованого ззовні чи зсередини заздалегідь закладеними програмами, скільки як саморозвиваючого і самодетермінованого. У зв'язку з такими змінами багатьох положень некласичної психології піддаються ретельному перегляду, зокрема, вказується на недостатність категорії «відображення» для розуміння психічних феноменів, вичерпаність її евристичного потенціалу (Знаков, 2005).

Ряд досліджень, присвячених проблемам гуманізації та гуманітаризації психології, саморозвитку, самоорганізації та самодетермінації особистості, виконано в межах феноменологічної герменевтики, де психологічна категоризація внутрішньої свободи здійснюється через смислове переживання особистістю своїх відносин зі світом, ставлення до інших людей і до себе, сукупність яких становить загальну ментальну модель світу людини (Смульсон, 2010), її особистісний досвід (Чепелева, 2010) тощо. Результатом цих досліджень стали дискурсивні технології самопроекування особистості, оволодіння якими може стати важливим життєтворчим ресурсом у процесі становлення зрілої особистості, важливою передумовою її успішної самореалізації в сучасному непередбачувано мінливому світі (Чепелева, 2015). У контексті психолого-герменевтичного постнекласичного підходу схарактеризовано культурні передумови дискурсивного самопроекування особистості, нормативну модель цього процесу та обґрунтовано особистісні якості людини, здатної до самопроекування; самопроекування розуміється як процес вибудовування власної ідентичності, що базується на інтерпретації та осмисленні особистого і соціокультурного досвіду, засвоєнні культурно заданих схем самоорганізації. Основою самопроекування є спрямованість особистості на власний розвиток. Особистісний проект представлено як осмислену версію людського буття, що великою мірою базується на процесі засвоєння соціокультурних дискурсів, які задають сценарії поведінки, а також основні вектори розвитку особистості (Чепелева, Смульсон, Рудницька, Зазимко та ін., 2019).

Психологічні проблеми цілепокладання особистості, еколого-психологічні аспекти її життєдіяльності, структура і функції свідомості здійснюється під керівництвом

Ю.М. Швалба (Швалб, 1997; Швалб, Вернік, Вовчик-Блакитна, Рудоміно-Дусятська та ін., 2015). Конкретизуючи загальне розуміння суб'єкта, авторами стверджується, що індивід стає суб'єктом соціальних відносин тоді, коли в нього з'являються відповідні соціальні здатності, тобто коли він виявляється здатним вирішувати життєво значимі задачі на організацію, управління й керівництво системами власних соціальних взаємодій; запропонований авторами підхід до розуміння психологічних механізмів і напрямків розвитку особистості як суб'єкта життєдіяльності дозволяє по-іншому розглядати проблему рушійних сил розвитку особистості: вирішувані особистістю життєво значущі задачі (діяльності, спілкування, організації буття тощо) є тільки необхідною умовою її розвитку, а власне механізми постановки і прийняття таких задач має знаходитися в іншій психологічній сфері особистості (Швалб, Вернік, Вовчик-Блакитна, Рудоміно-Дусятська та ін., 2015).

Сучасні дослідження соціалізації особистості здійснені В.В. Москаленко (Москаленко, 2013). Авторкою розроблено культурно-діяльнісну методологію дослідження соціалізації особистості, чим було започатковано новий науковий напрямок – філософські проблеми соціалізації. В руслі цього напрямку умови формування особистості розглядаються як сукупність певних рівнів систем формотворень культури, що є трансформованими відповідно до біосоціогенетичних структур людини способами її діяльності; ефективність процесу соціалізації особистості забезпечується завдяки послідовному засвоєнню індивідами рівнів систем формотворень культури. В.В. Москаленко розроблено соціально-психологічну концепцію соціалізації як системи засвоєння особистістю різноманітних цінностей окремих соціальних інституцій. Процес соціалізації, розглянутий нею з точки зору входження індивіда в різні соціальні інституції, виглядає як такий, що складається з окремих видів (моделей) соціалізації: політичної, економічної, гендерної, етнічної, професійної тощо. Такий підхід в дослідженні соціалізації дає можливість, по-перше, представити цей процес в комплексі як соціальну матрицю суспільства, по-друге, розглянути його з точки зору тих особливостей, що визначаються цінностями певної інституції, по-третє, на основі аналізу системи ціннісних орієнтацій особистості як усвідомлених відображень цінностей окремих інституцій здійснити емпіричне дослідження особливостей процесу соціалізації в умовах трансформації суспільства.

Важливе значення для вітчизняної психології має розробка дієвих методів психотерапії, заснованих на культурних та національних традиціях. Розробка парадигми особистісної психотерапії, що відображає психосемантичну структуру вітчизняної культури, належить О.Ф. Бондаренку. В його роботах ґрунтовно досліджено психосемантичні аспекти ефективності психотерапії та консультування; особливості психотерапії емоційних травм і психосемантичних аспектів особистісної свідомості; методами психосемантики реконструйований предмет діяльності соціального психотерапевта, описаний соціокультурний і науковий контекст роботи психолога-практика в сучасному соціумі (Бондаренко, 1991; 2007 та ін.).

Значна увага вітчизняних дослідників приділена дослідженням розвитку та самореалізації особистості в освітньому середовищі. Так, Г.К. Радчук обґрунтовує психологічну концепцію культурно-феноменологічного конституювання аксіогенезу особистості у процесі вищої професійної освіти, що розкриває аксіологічні чинники розвитку

освіти, психологічні закономірності та механізми ціннісно-смыслового становлення особистості (Радчук, 2014). Основні закономірності стильового прояву мотиваційно-смыслової регуляції особистості в процесі професійної підготовки, обґрунтування життєво-стильового концепту особистості здійснено Ж.П. Вірною, і активно започаткований напрям досліджень розвивається її послідовниками (Вірна, 2003).

Висновки. Сучасні тенденції досліджень особистості, що виконуються на пост-некласичних моделях досліджень, орієнтовані на ґрунтовні розробки психологічних основ самодетермінації особистості, самоорганізації, здатності до ініціації власного розвитку та розкриття особистісного потенціалу.

Трендом сучасної тематики досліджень особистості є спрямованість на виявлення факторів позитивного функціонування людини, розвитку її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії, що сприяє актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів особистості, забезпечує самостійність вибору та допомагає протидіяти негативному впливу середовища.

В українській психології, як і в світовій, поширення набули дослідження життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій і перспектив, цілей та сенсу життя особистості, якості життя, задоволеності життям, життєстійкості, самопроекування, самоздійснення, самореалізації, психологічного благополуччя тощо.

3.2. Особливості концептуалізації особистості в українській психології ХХ–ХХІ століття

Новими реаліями, характерними для сучасної науки в цілому і психології зокрема, є тенденції її гуманітаризації, розгляду наукової думки в контексті соціально-культурних процесів, зростання ролі суб'єктності складової пізнавальної діяльності. Це стало основою для інтеграції різних областей знань щодо цілісного вивчення особистості. Без сумніву посилюється взаємодія вітчизняної психології зі світовою психологічною думкою, що визначає необхідність освоєння великої кількості нових даних, розгляду вітчизняних підходів у ширшому загальнонауковому контексті, формування адекватного ставлення до досягнень різних напрямків і шкіл сучасної психології (Кольцова, 2004; с. 3).

Основним та найбільш актуальним напрямком сучасних психологічних досліджень є вивчення особистості та її сутності. Особистість із її неповторним внутрішнім світом завжди була і є однією з найскладніших проблем пізнання людини та продовжує залишатися епіцентром наукової психологічної проблематики. Особливої актуальності проблема особистості набула в умовах небаченого динамізму соціальних процесів, науково-технічної революції, зростання ролі суб'єктивного чинника в прогресі суспільного розвитку. Без науково достовірних і придатних для практичних завдань даних про психологію особистості неможливий прогрес науки і техніки, економіки й освіти, культури і мистецтва, розвитку людського суспільства загалом. Адже важко віднайти таку сферу діяльності, в якій використання психологічних знань та методів не було б тісно пов'язане з необхідністю врахувати цілісність особистості та її психологічного впливу (Столяренко, 2012; Терещук, 2019).

Концепції розвитку особистості, як розгортання певних «структур», або «планів», які від початку існують в особливому згорнутому стані в людині, мають давню історію та є дуже впливовими в сучасній філософії, педагогіці та психології особистості. Перш ніж вивчати ситуацію в українській психологічній науці на початку ХХ століття щодо нашої проблеми, розглянемо передумови її виникнення. Ідеї дослідження особистості в її розвитку були започатковані ще наприкінці ХІХ століття різними концепціями розвитку особистості від дитинства до зрілості (З. Фройд, К. Юнг, Е. Еріксон, Е. Фромм, Ж. Піаже, Л. Колберг, Д. Ельконін, Я. Морено, А. Адлер, К. Хорні, К. Роджерс, А. Маслоу, Е. Берн, В. Фовлер та ін.). У західній психології основними науковими підходами щодо вивчення особистості є психосоціальний, психодинамічний, біогенетичний, психогенетичний, аналітичний, гуманістичний, когнітивний, поведінковий, діяльнісний, релігійний та ін. У вітчизняній психології проблема особистості розроблялася згідно наступних підходів: історико-культурний, суспільно-історичний, соціальний, духовний, професійний, розвиток особистості в діяльності, через вчинок та ін. (С.Л. Рубінштейн, Л.С. Виготський, О.М. Леонт'єв, Б.Г. Анан'єв, В.М. Мясіщев, Д.М. Узнадзе, В.С. Мерлін, Л.І. Божович, К.К. Платонов, В.В. Зеньківський, Г.С. Костюк, О.Ф. Лазурський та ін.). Дана проблема не втратила своєї актуальності і в новітній історії української психологічної школи (Г.О. Балл, М.Й. Боришевський, С.Д. Максименко, В.О. Татенко, М.В. Папуча та ін.). Кожен із наукових підходів має власний погляд на існування, розвиток та мотивацію особистості. В одному ключі особистість розглядається як психологічне утворення, що має мотивуючі та інтегративні функції та від початку онтогенезу здійснює регулятивний вплив на поведінку й психічний розвиток. Інший підхід розглядає особистість як систему прижиттєво сформованих властивостей, що є наслідком соціального життя, а особистість виступає як психологічний осередок зв'язування стосунків, як центр системи розвинутих соціальних комунікацій (Копець, Гордієнко; с. 22).

Загальна характеристика постановки проблеми особистості у вітчизняній психології об'єктивно визначилася, по-перше, соціальними умовами розвитку психологічної науки в радянський період в нашій країні, по-друге, наявністю в ній різних шкіл і напрямків, по-третє, співвідношенням методологічного, теоретичного та емпіричного рівнів дослідження, яке по-різному складалося на різних етапах розвитку української психології. У вітчизняній психології аналіз розвитку теоретичних уявлень про психологію особистості розпочинали Л.І. Анциферова, К. Обухівський, В.С. Мерлін, А.В. Брушлинський, Л.І. Божович, К.В. Шорохова, М.Я. Ярошевський та інші вчені. Особливу увагу заслуговує історичний аналіз розвитку теоретичних поглядів на особистість і класифікація сучасних теорій особистості, розроблені Р.С. Немовим. Відповідно до цих тверджень було виділено основні періоди в розвитку психологічних поглядів на особистість: філософсько-літературний, клінічний та експериментальний.

Філософсько-літературний період охоплює проміжок часу від мислителів стародавнього світу до початку ХІХ століття. Теорія духовного світу людини формувалась на основі спостережень за особливостями поведінки людей, виявлення їх індивідуальних відмінностей. Теоретичні викладки цього періоду мали абстрактний характер і торкалися в основному моральної та соціальної природи особистості. У клінічний

період, майже до першої чверті ХХ століття, філософсько-літературні описи особистості почали доповнюватись результатами психологічних спостережень і досліджень в умовах клініки. Зібраний та проаналізований психіатрами клінічний матеріал про особливості психічних проявів хворих людей допоміг виявити психологічні особливості особистості, властиві не лише хворим, а й здоровим людям, проте у хворих вони гіпертрофовані. Особливість цього періоду полягає в тому, що, намагаючись дати визначення особистості, психіатри робили це в термінах «рис особистості». Риси давали можливість описати і цілком нормальну, і патологічну особистість. Такий підхід впливав з потреб психотерапії, але обійтися в психологічній науці при описанні поняття «особистість» без термінів рис було вже неможливо. Головний недолік цього підходу полягав у тому, що в основу «теорії особистості» лягли риси, притаманні як хворій, так і здоровій людині, тобто не враховувалися психічні властивості, притаманні лише «нормальній» особистості. Проте за цей відносно короткий період розвиток теоретичних уявлень про особистість зробив помітне зрушення вперед. Експериментальний період, початок якого припадає на першу чверть ХХ століття, в дослідженні особистості пов'язаний з «кризою психології». Суть її полягала в суперечності між досягнутим рівнем у розумінні психічних процесів та психічних функцій і неможливістю застосувати ці досягнення до пояснення цілісних поведінкових актів людини. Індивід постав як сукупність окремих психічних функцій, що не вело до цілісної психології особистості. Проте проведені дослідження мали експериментальний характер. Одержані дані піддавалися статистичній обробці, що значно підвищило наукову достовірність результатів вивчення психічних феноменів. Завдяки цьому було зроблено новий крок у вивченні особистості (Столяренко, 2012; с. 14–15).

У вітчизняній психології концепції особистості представлено у працях видатних психологів-персонологів, які сприяли відродженню гідності української психологічної науки (В.М. Бехтерев, О.Ф. Лазурський, Л.С. Виготський, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов, Г.С. Костюк та ін.). Їхні здобутки були представлені у вигляді цілісної концепції особистості, ґрунтовного наукового визначення особистості, цілісного уявлення про її будову, розвиток і функціонування як суб'єкта діяльності й поведінки, а також існування прикладних аспектів їхньої концепції.

Розглянемо концептуальне уявлення про особистість в об'єктивній психології та рефлексології В.М. Бехтерева. На його думку, під особистістю слід розуміти як об'єднуюче, так і спрямовуюче начало, що керує думками, діями та вчинками людини. Тобто особистість як поняття містить у собі, окрім внутрішнього об'єднання та координації, ще й активне ставлення до навколишнього світу, що ґрунтується на індивідуальній переробці зовнішніх впливів. Відповідно до цього в особистості виділяються як суб'єктивна, так і об'єктивна сторони. Суб'єктивні переживання особистості завжди виявляються через певну низку об'єктивних явищ. В об'єктивних явищах «міститься те збагачення, яке вносить особистість в оточуючий її зовнішній світ» (Бехтерев, 1999; с. 16). З погляду об'єктивної психології, лише об'єктивні вияви особистості, які доступні для спостереження, власне і складають об'єктивну цінність особистості.

Зазначене дає змогу вченому зробити висновок, що «особистість з об'єктивного погляду є психічний індивід з усіма його самобутніми особливостями – індивід, який

є самодіяльною істотою щодо оточуючих зовнішніх умов» (Бехтерев, 1999; с. 16). На його думку, саме загальна сукупність психічних явищ з їх особливостями, а не окремо розглянуті явища – оригінальність розуму, творчі здібності, розумовий кругозір, воля – саме така сукупність, що виділяє особу з-поміж інших та зумовлює її самодіяльність, об'єктивно характеризує особистість. Критерієм і мірою розвиненості особистості в особі визнається сукупність психічних явищ, яка виявляється через індивідуальне ставлення до оточуючих людини умов і надає їй можливість виступати самодіяльною істотою. Таким чином, В.М. Бехтерев формулює наступне визначення: «Особистість є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним ставленням до оточуючого світу» (Бехтерев, 1999; с. 16–17).

Концептуальні погляди В.М. Бехтерева на особистість справили величезний вплив на розгортання подальших психологічних досліджень особистості, що були проведені його учнями, послідовниками та прихильниками, такими як О.Ф. Лазурський, В.М. Мясіщев, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов та ін.

О.Ф. Лазурський був одним з видатних фундаторів концептуальних засад дослідження феномену особистості (адаптації, типологізації, взаємодії психічних процесів). Дуже важливими поняттями в характерології О.Ф. Лазурського є поняття ендопсихіки та екзопсихіки, введені ним ще в 1916 році. Під ендопсихікою він розумів внутрішні механізми особистості, які об'єднують характер, розумову обдарованість і темперамент. Екзопсихіка – це відносини особистості до зовнішніх об'єктів і середовища в цілому. У поняття середовища входять природа, люди, різні соціальні групи, наука, мистецтво, а також внутрішнє життя індивіда (Лазурський, 1924; с. 24). Після визначення цих фундаментальних понять, О.Ф. Лазурський, зробивши важливий крок у переході до нового розуміння системи взаємин людини з навколишнім соціальним середовищем, створив «психосоціальну», в широкому розумінні, класифікацію за психічним рівнем. В її основу він поклав принцип активного пристосування особистості до навколишнього середовища, при цьому зберігши колишній поділ на рівні і типи: нижчий, середній, вищий та за психічним змістом. Відповідно до цього О.Ф. Лазурський виділяє чисті, комбіновані, спотворені та перехідні типи особистостей різних рівнів. До чистих типів особистості належать: розсудливі, афективні та активні (нижчий рівень), теоретики-ідеалісти і практики-реалісти (середній рівень) та типи-ідеали найвищого рівня, які за своїм змістом мають відповідати психосоціальним комплексам рис особистості (альтруїзм, знання, суспільство, влада, боротьба, релігія тощо). До комбінованих типів особистості належать науково-практичні, науково-суспільні, художньо-практичні та релігійно-адміністративні. А до спотворених типів особистостей різних рівнів автор відносив пасивних, розважливих егоїстів, афективно спотворених (нижчий рівень) й афективних невдах та успішних лицемірів (середній рівень). О.Ф. Лазурський вводить у психологію природний експеримент, при якому навмисне втручання в життя людини поєднується з природною і порівняно простою обстановкою досліду. Завдяки цьому відкривається можливість дослідження не лише окремих психічних процесів та функцій, а й особистості загалом (Поняття особистості). Цей внесок вченого в розвиток психологічної думки визнали такі відомі вчені, як С.Л. Рубінштейн, Б.Г. Ананьєв, В.М. Мясіщев.

Л.С. Виготський відомий як творець культурно-історичної теорії розвитку психіки особистості. Він першим запровадив історичний принцип у психологію, як використання категорії розвитку у дослідженні явищ (вивчати історично означає вивчати це в розвитку). У своїй теорії вчений здійснює перехід до трактування соціального середовища не як фактора, а як джерела розвитку особистості. З позиції культурно-історичної концепції психічний розвиток особистості проходить декілька стадій: дорослий управляє поведінкою дитини; дитина сама стає суб'єктом і спрямовує поведінку інших; дитина починає застосовувати способи управління поведінкою, які інші до неї застосовували. Головна закономірність онтогенезу психіки полягає в інтеріоризації дитиною структури її зовнішньої, соціальної діяльності, внаслідок чого психічні функції стають усвідомленими і довільними. Для встановлення етапів психічного розвитку Виготський запропонував три критерії: соціальна ситуація розвитку, особистісне новоутворення, провідна діяльність. Провідна діяльність – діяльність, що обумовлює головні зміни психічних особливостей дитини в даний період її розвитку. У межах провідної діяльності виникають нові види діяльностей та інші новоутворення. Новоутворення – центральні психічні зміни, які виникли в провідній діяльності і характеризують перебудову особистості на новій основі. Новоутворення якісно змінюють психологічне функціонування особистості. У своєму розвитку особистість переживає ряд змін, що мають стадіальну природу. Більш-менш стабільні процеси розвитку змінюються критичними періодами у житті особистості, під час яких відбувається бурхливе формування психологічних новоутворень (Виготський, 2005; с. 28).

С.Л. Рубінштейн розглядав особистість у контексті розроблених ним принципів детермінізму та єдності свідомості і діяльності. Особистість визначається своїм ставленням до навколишнього світу, до суспільного оточення, до інших людей, яке реалізується в діяльності людини. Усі психічні явища і процеси органічно вплітаються в цілісне життя особистості, оскільки основна їхня життєва функція полягає в регуляції діяльності людини. За теорією С.Л. Рубінштейна, людина є не лише суб'єктом діяльності і пізнання, але й суб'єктом життєдіяльності. Прослідковуючи єдність свідомості й діяльності, С.Л. Рубінштейн показав, що свідомість, як вищий психічний процес, здійснює щонайменше три взаємообумовлені функції: регуляцію психічних процесів, регуляцію взаємин, регуляцію діяльності і всього життя суб'єкта. «Особистістю є людина, в якій є власні позиції, своє яскраво виражене свідоме ставлення до життя, світогляд, якого вона дійшла внаслідок великої свідомої роботи» (Рубінштейн, 2002; с. 638). Отже, в межах діяльнісного підходу особистість – це свідомий суб'єкт, який займає певне положення в суспільстві та виконує соціально корисну суспільну роль. Особистість формується та розвивається протягом всього життя в тій мірі, в якій людина продовжує виконувати соціальну роль та є включеною в соціальну діяльність.

Психологічна теорія ставлень В.М. Мясіщева базується на ідеях О.Ф. Лазурського про класифікацію особистостей, згідно з типами їх ставлення до навколишньої дійсності. Основне положення теорії В.М. Мясіщева полягає в тому, що особистість, психіка і свідомість людини – це єдність відображення об'єктивної дійсності і ставлення людини до неї. В.М. Мясіщев стверджував, що структурною основою, ядром особистості, що визначає рівень і характер цілісного функціонування людини, є система

суб'єктно-оціночних та індивідуально-обраних ставлень особистості до дійсності. У зв'язку з цим ним було розроблено фундаментальне розуміння ставлення людини – це цілісна система індивідуальних, вибіркових, свідомих зв'язків особистості з різними сторонами об'єктивної дійсності: з явищами природи і світом речей; з людьми і суспільством; із собою як суб'єктом діяльності. Вивчаючи людину з позиції її ставлення, ми визначаємо її змістовні зв'язки з довколишньою суспільною дійсністю. Поняття ставлення, за В.М. Мясіщевим, відображає внутрішню сторону зв'язку людини з дійсністю, змістовно характеризує особистість як активного суб'єкта з його вибірковим характером внутрішніх переживань і зовнішніх дій, спрямованих на різні сторони об'єктивної дійсності. Найвищий рівень розвитку особистості визначається рівнем свідомого ставлення до оточуючого світу і самосвідомістю, як свідомим ставленням власне до себе. Ставлення, стверджував учений, виступає одиницею психологічного аналізу особистості, «воно не зводить до інших і не розкладається на інші поняття, воно є самостійним класом психологічних понять» (Мясіщев, 2002; с. 224).

У працях О.М. Леонтьєва отримали подальший розвиток положення, висловлені Л.С. Виготським. О.М. Леонтьєв визначав особистість «як цілісне утворення, яке є відносно пізнім продуктом суспільно-історичного й онтогенетичного розвитку людини» (Леонтьєв, 1983; с. 181). Людина вступає в історію як індивід, наділений природними властивостями і здібностями, а особистістю вона стає лише будучи суб'єктом суспільних стосунків. Згідно теорії Леонтьєва, особистість характеризують тільки ті психічні процеси й особливості, які сприяють здійсненню її діяльності. Ієрархія діяльностей утворює ядро особистості. За теорією діяльності, кожному віковому періоду розвитку особистості відповідає певний вид діяльності, який набуває провідного значення у формуванні нових психічних процесів і властивостей особистості. Розробка проблеми провідної діяльності стала фундаментальним вкладом О.М. Леонтьєва в дитячу і вікову психологію. Вчений не лише охарактеризував зміну провідних діяльностей у процесі розвитку дитини, але і започаткував вивчення механізмів цих змін, перехід однієї провідної діяльності у іншу. Основною характеристикою особистості є самосвідомість, тобто усвідомлення людиною себе в системі суспільних стосунків. Важливою є думка Леонтьєва про те, що особистість розвивається не в межах задоволення потреб людини, а у творчості, яка не знає меж (там само).

Б.Г. Ананьєва виступав за цілісний підхід до проблем психіки (концепція «людиназнавства»), що дозволило йому переглянути дослідження дитячого розвитку, включивши їх в загальну картину цілісного життєвого циклу людини. Багато закономірностей психічного становлення особистості Ананьєв пояснював взаємовпливом онтогенетичного і біографічного розвитку. За Ананьєвим, еволюція людини – це єдиний процес у всій множинності її станів і властивостей, детермінований історичними умовами життя людини у суспільстві. У праці «Людина як предмет пізнання» Б.Г. Ананьєв так визначає свій підхід: «Окрему людину як індивідуальність можна зрозуміти лише як єдність і взаємозв'язок її властивостей як особистості, суб'єкта діяльності, у структурі яких функціонують природні властивості людини як індивіда. Інакше кажучи, індивідуальність людини можна зрозуміти лише за умови повного набору характеристик людини. Отже, людина як вид і як людство (суспільство

в його історичному існуванні) становить підставу для будь-якого визначення станів кожної окремої, одиничної людини, яка є індивідом, особистістю й індивідуальністю» (Ананьев, 2001; с. 124). Як відкрита система, людина, знаходячись у постійній взаємодії з природою і суспільством, здійснює індивідуальний розвиток своїх властивостей і стає особистістю з її соціальними зв'язками. Але людина є і закритою системою внаслідок внутрішньо взаємопов'язаних властивостей особистості, індивіда і суб'єкта, що складають ядро його особистості. Внутрішня суперечність розвитку особистості обумовлює зміну її суспільних функцій, ролей, станів, які, у свою чергу, підсилюють суперечність еволюції індивіда.

Видатний український дослідник Г.С. Костюк зробив значний внесок у психологічну теорію особистості. Він створив концепцією особистості, за якою індивід стає суспільною істотою, особистістю в міру того, як у неї формуються свідомість і самосвідомість, утворюється система психічних властивостей, здатність брати участь у житті суспільства, виконувати соціальні функції. Людина є особистістю, оскільки «їй властива свідомість, певна система потреб, інтересів, поглядів, переконань та інших якостей, які визначають її поведінку, і як суб'єкт власної діяльності, контролює і несе за неї відповідальність» (Костюк, 1989; с. 376). Особистість, за Г.С. Костюком, є «цілісною, її фізичні, розумові, трудові й естетичні якості взаємопов'язані, вона являє собою діалектичну єдність різноманітних та взаємопов'язаних психічних процесів і властивостей. Як систему, що сама себе регулює та вдосконалює, її характеризує єдність протилежних тенденцій і процесів – інтеріоризації та екстеріоризації, диференціації та інтеграції, потяг до спілкування та до усамітнення, відокремлення тощо. З такого розуміння «особистості» відповідно випливає, що розвиток особистості є складовою психічного розвитку: «розвиток людської особистості – це безперервний процес, що виявляється у кількісних та якісних змінах людської істоти протягом всіх етапів онтогенезу» (Костюк, 1989, с. 288).

Досліджуючи проблему особистості та проаналізувавши сучасні дослідження, К.К. Платонов висунув ідею ієрархічної структури особистості, підсистеми якої він розглядає «як рівні ієрархічної градації, в якій нижчі ступені субординовані вищими і підпорядковані їм, а вищі, включаючи в себе нижчі й опираючись на них, не зводяться до їх суми, тому що переходи від рівня до рівня здійснюються як стрибки на основі появи системних якостей» (Платонов, 1972; с. 121–122). Він називає таку структуру особистості загальною, оскільки вона властива кожній особистості, але кожна конкретна особистість має свою індивідуальну структуру (динамічна, функціональна, психологічна). К.К. Платонов розглядає особистість як динамічну систему, що розвивається в часі та змінює склад елементів, що входять до неї, й зв'язки між ними, при збереженні функції. Дана концепція вважається найбільш яскравим прикладом реалізації ідей структурного підходу до розуміння особистості.

Таким чином, не існує однозначного підходу до розуміння поняття «особистість». Так, згідно з наробками В.М. Мясіщева, особистість – це сукупність відносин до себе, до інших людей та до суспільства в цілому; за С.Л. Рубінштейном, особистість – це сукупність внутрішніх умов, через які переломлюються зовнішні; особистість – це суб'єкт діяльності (О.М. Леонтьєв); дієздатний представник суспільства, що відіграє

у ньому певну роль (К.К. Платонов); людина є особистістю, оскільки їй властива свідомість (Г.С. Костюк); особистість – це інтегральна індивідуальність (В.С. Мерлін). Спільними для цих концепцій виявилися проблеми структури особистості, оскільки дослідження кінця 60-х років в основному і були присвячені проблемам структури особистості, яку кожен з учених розумів по-своєму.

Зосередившись на суспільно-історичній природі особистості, наприкінці 70-х років вчені розробили системний підхід, у межах якого особистість розглядається як відносно стійка, структурована сукупність психічних властивостей та як результат входження індивіда в простір міжіндивідуальних зв'язків (Основи загальної психології, 2013; с. 59). Ще І.С. Кон зазначав, що «поняття особистості визначає людського індивіда як члена суспільства, узагальнює інтегровані в ньому соціально значимі риси» (Кон, 1984). З розвитком особистості її самосприйняття стає більш диференційованим, а образ – узагальненим, стійким і внутрішньо послідовним.

У вітчизняній традиції філософсько-психологічного підходу проблема особистості та її розвитку в психологічній запоручі ставилася, насамперед, М.О. Бердяєвим, М.Я Гротом, О.Ш. Кульчицьким, В.В. Зеньківським, Г.І. Челпановим, В.А. Роменцем, П.Р. Чаматою та ін. М.О. Бердяєв належить до мислителів, які зробили значний внесок у розробку філософських проблем людини, сенсу її існування. Він створив оригінальну концепцію божественного походження свободи та творчості як призначення людини. Вчений протиставляє філософію особистості раціоналістично-сцієнтистській філософії суб'єкта. Особистість відрізняється від індивідууму, який є категорією біологічною і соціологічною, підпорядкованою частиною і роду, і суспільства, глибиною своєю вона належить світу духовному, а не природному. За М.О. Бердяєвим, «вчення про людину є перш за все вченням про особистість» (Бердяєв, 1993; с. 156).

Значною мірою концептуальні підходи до феномену особистості в науковій психології доповнило тлумачення професора В.В. Зеньківського про особистісну унікальну індивідуальність – особистість своєрідна, цінна та неповторна. «Особистість не може бути абсолютизована, вона не розвивається сама із себе, але набуває свого змісту у спілкуванні зі світом цінностей, у живому соціальному досвіді, у зверненні до Бога» (Рибалка, 2014; с. 78). Цінність особистості передбачає існування надособистісних цінностей, які й формують цілісність особистості. «Кожна людина покликана стати особистістю, і для неї мають бути створені можливості стати особистістю....» (Рибалка, 2014; с. 256).

Український філософ, психолог та педагог С.В. Балеї розробив власну концепцію персонології. При визначенні поняття особистості С.В. Балеї пропонує врахувати те, що воно пов'язане з психікою людини, з тим, що називається її душею. Пізнати «себе» означає, за С.В. Балеєм, пізнати власну особистість; «пізнати» себе – намагатися зрозуміти виявлені явища у їх цілісності. «Ми приєднуємося до тих, хто використовує поняття «особистість» у двох значеннях, говорячи, з одної сторони, про особистість ідеальну, а з іншої – про особистість реальну (дійсну)» (там само, с. 78). Вчений намагався усунути розрив між тілом та душею, які були окремим предметом відповідно «наук про дух» та наук про природу. Як бачимо, С.В. Балею властиве вивчення особистості з позиції цілісності.

Для А.Ш. Кульчицького, як філософа, психологія важлива насамперед в аксіологічному, ціннісному плані, оскільки головні цінності людського життя створюються в психологічних процесах і переживаннях, є проявом людської психіки, перетинаються з психологічними цінностями (Кульчицький, 1995; с. 49). Саме через цінності вчений піднімає розуміння особистості до рівня культури. Важливим у розумінні особистості вчений вважає поняття психічної цілісності, яка залежить від кожної своєї частини і – навпаки. У цілісності існує особливий спосіб взаємодії внутрішніх взаємозалежних частин. Цей спосіб поєднання частин всередині цілісності називають структурою (Ананьев, 2001; с. 51). Концепція українського персоналізму А.Ш. Кульчицького спрямована на вивчення сутності, походження, самодосконалість та призначення людської особистості. Психолог фактично реалізував у своїй концепції особистісний підхід, який у світовій персонології отримав назву клієнто-центрованого підходу (К. Роджерс), а у вітчизняній психології – особистісного підходу (К.К. Платонов та ін).

Український вчений М.Я. Грот протягом свого наукового шляху розвитку концептуальних ідей щодо феномену особистості розробив й деталізував класифікацію психічних явищ, аналіз яких здійснювався щодо їх змін та розвитку. М.Я. Грот вивів свою формулу особистості: «Очевидно, особистість людини не є тільки її тваринно-психічна індивідуальність, а сполучення цієї останньої зі світовим духовним началом, з божественною творчою силою, що створила світ, і в цій останній містяться корені всього нашого морального життя. Особистість є не тільки органічна індивідуальність, але і «надіндивідуальне», божественне, творче начало» в людині. «...Безпосереднє завдання кожної особистості є створити і підтримати, зберегти чи врятувати якомога більше інших життів, хоча б і з пожертвуванням свого власного одиничного життя... Любити, жаліти, пестити, зберігати і спасати від смерті все живе – ось загальна формула» (Рибалка, 2014; с. 78).

На особливу увагу заслуговує особистісна складова теоретичного історико-психологічного дослідження становлення категорії особистості В.А. Роменця, в якій представлені унікальні дані про становлення оригінальних ідей світової персонології. Це робить більш змістовною історичну лінію розвитку категорії особистості. Створена В.А. Роменцем історико-психологічна теорія вчинку особистості є неперевершеним зразком фундаментального наукового дослідження, обґрунтованого всебічним і глибоким аналізом величезного фактичного матеріалу з історії світової культури. «Особистість як субстрат, носій морального вчинку разом з цим формується завдяки йому, є результатом сукупності вчинкових моральних дій; це стосується й таких рис особистості, як характер, темперамент, обдарованість тощо» (Рибалка, 2014; с. 79). Вчинок ніколи не може бути «началом особистості», оскільки для того, щоб його здійснити, треба вже бути особистістю. Виходячи з культурологічного підходу і вчинкового принципу, В.А. Роменець побудував цілісну картину становлення психологічної думки різних епох та століть.

У дослідженнях Г.І. Челпанова, П.Р. Чамати, М.Й. Боришевського розкрито найважливіші положення психології самосвідомості. У київський період творчості Г.І. Челпанов ніби ототожнював особистість з психікою і душею. Досліджуючи активність свідомості, зв'язок свідомості з культурним та соціальним оточенням, вчений

важливу роль відводить здійсненню довільного руху, за допомогою якого приходить усвідомлення того, що цей рух відбувається за власним бажанням. «Особистість є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним ставленням до навколишнього світу» (Челпанов, 1909). П.Р. Чамата, започаткувавши українську психологічну школу з проблем самосвідомості, у своїх працях розкривав особливості розвитку самосвідомості дітей різного віку, відстоював думку стосовно органічного взаємозв'язку свідомості та самосвідомості у єдине ціле. Учений зазначав: «Усвідомлення людиною того, що вона знає й уміє, є суттєвою стороною змісту її самосвідомості. Людина живе в оточенні людей, спілкується з ними. У зв'язку із цим невід'ємним змістом самосвідомості людини є усвідомлення не лише свого ставлення до зовнішнього світу й інших людей, а й усвідомлення ставлення інших людей до неї» (Чамата, 2007; с. 34). Його послідовник М.Й. Боришевський розглядав особистість як систему, в якій можуть злагоджено взаємодіяти підсистеми за наявності у свідомості і самосвідомості людини інтегративного та стимулювального начала, тобто чинників, у ролі яких виступає певна життєво важлива ідея. У своїх дослідженнях учений детально розкрив закономірності морального розвитку й саморозвитку, становлення психологічних механізмів саморегуляції моральної поведінки (Боришевський, 2012).

За вказаний період проблема, здавалося б, мала бути вже вирішеною. Проте вона не втратила актуальності і в новітній українській психології початку ХХІ століття. У сучасній українській психологічній науці активно розвивається концепція генезису особистості С.Д. Максименка, концептуальні підходи щодо взаємозв'язку становлення особистості з творчістю В.О. Моляко, раціогуманістичний підхід Г.О. Балла, моністична теорія багатовимірного розвитку особистості В.Ф. Моргуна, ідеї провідних психологів про моральну сферу особистості І.Д. Беха, Б.С. Братуся, положення про детермінувальну роль провідної діяльності у формуванні психічних новоутворень та самореалізації внутрішнього потенціалу особистості (Л.І. Божовича, С.Д. Максименка), особистість у філософії та педагогіці людиноцентризму В.Г. Кременя, концептуальна модель розвитку особистості як суб'єкта психічного життя в онтогенезі В.О. Татенка, психологічної теорії особистості В.В. Рибалки, групова психокорекція проблемної особистості Т.С. Яценко, концепція особистості професіонала в дослідженнях О.П. Саннікової, концепція соціалізації особистості В.В. Москаленко, психологічна концепція особистісної зміни й екологічної фасилітації П.В. Лушина, особистість і її творчий потенціал в теорії потенційності психіки І.П. Манохи, духовна парадигма М.В. Савчина, сучасна рольова теорія особистості П.П. Горностая, самодетермінація особистості Л.С. Сердюк, етична свідомість В.В. Турбан, метафізичні теорії особистості О.А. Бреусенко-Кузнєцова та ін.

С.Д. Максименко є засновником української генетичної психології, в рамках якої розвиваються й інтегруються погляди на проблему психічного розвитку особистості таких відомих учених, як Л.С. Виготський, Ж. Піаже, О.М. Леонтьєв, Л.В. Занков, П.Я. Гальперін, Д.Б. Ельконін, В.В. Давидов, Е.В. Ільєнко, Г.С. Костюк. Генетичний підхід С.Д. Максименка забезпечує глибинне розуміння процесу формування вищих психічних функцій індивіда: «Особистість – це форма існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предмет-

ної діяльності і саморегуляції, і має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» (Максименко, 2016; с. 11). Особливість людської психіки та психічної діяльності полягає у використанні надбань культури. Культура, яка міститься в матеріальних та нематеріальних засобах людської діяльності, впливає на формування особистості та її психологічних властивостей через взаємодію з ними; формування вищих психічних функцій особистості та взаємозв'язку компонентів її структури. Жоден окремий компонент не може розвиватися окремо, бо структура розвивається, змінюється тільки цілком. «Лінія розвитку, – пише С.Д. Максименко, – це не розвиток окремої підструктури, складового елемента. Це лінія спрямування, в якому розвивається вся цілісна структура» (Максименко, 2006; с. 149).

С.Д. Максименку належить безумовний пріоритет у розробці генетико-моделюючого методу в психології. На основі цього методу вивчається, зокрема, явище особистісного опосередкування навчальної діяльності та феномен «подвійного опосередкування» психічного розвитку особистості. Особистість, за С.Д. Максименком, є надзвичайно складною системою, яка здатна саморозвиватися, самовдосконалюватися і при цьому моделювати й реалізувати власну генезу. Генеза особистості відбувається як діалог внутрішніх і зовнішніх мікро- й макросвітів, презентованих у спілкуванні та діяльності. «Генеза особистості – це специфічна трансформація структурних компонентів діяльності, опосередкованих механізмом інтеріоризації в структурні властивості та якості особистості» (Максименко, 2010; с. 27). Існує сутнісний взаємозв'язок між генезою становлення особистості і практичною реалізацією тих станів, в яких може перебувати особистість у наступних періодах свого розвитку. Тобто особистість виступає одночасно реалізатором і активатором процесу функціонування діяльності, що трансформується в психічні якості самої особистості. В подальшому вони утворюють у свідомості певні структури, які мають вагомий вплив на формування поведінки особистості. У дослідженнях С.Д. Максименка обґрунтована оригінальна генетико-психологічна теорія народження, становлення та існування особистості, початком і умовами якої є нужда і любов (Максименко, 2006, 2016).

Світоглядною та методологічною основою розуміння Г.О. Баллом особистості виступає раціогуманістична орієнтація, «з'ясування того, як з'єднати в психологічній сфері гуманістичну налаштованість з конструктивним використанням засобів раціонального пізнання» (Копець, Гордієнко; с. 122). Ціннісним засадам гуманістично налаштованої психології відповідає якнайширше трактування поняття особистості, з одночасним виокремленням різних типів особистості, стадій її становлення та рівнів досягнутого розвитку. З цих позицій люди не діляться на тих, хто є особистістю, і тих, хто не є нею, шлях до особистісного зростання визнається принципово відкритим для кожної людини, а надання допомоги у рухові цим шляхом – «чи не головним обов'язком психолога» (Балл, 2009; с. 32). Г.О. Балл розглядав особистість як «здатність людини... бути автономним носієм культури... З огляду на активність... соціальних спільнот і особистостей у культурному просторі, вони постають не просто носіями, а суб'єктами культури» (Рибалка, 2014; с. 79). З огляду на запропоноване Г.О. Баллом визначення особистості як суб'єкта культури в єдності її нормативно-репродуктивних і діалогічно-творчих складових, світогляд може бути пов'язаний із процесами

репродуктивного культуроосвоєння та діалогічної культури творчості (Особистість у розвитку., 2015; с. 384). Це трактування розроблене Г.О. Баллом у рамках концепції, яку можна назвати модусною концепцією культури та особистості (там само, с. 61). Особистість як феномен і поняття виникає на певному етапі культурного розвитку. «Особистістю є концептуальна наукова метафора та культурний образ, який впливає на параметри концептуальної наукової метафори. Згідно з культурним каноном, «особистість» – це самостійна людина. Таким чином, трактування поняття «особистість» як концептуальної наукової метафори є слухним» (Турбан, 2018; с. 5).

В основу загального розуміння особистості І.Д. Бех кладе поняття особистісної цінності, яка пов'язується з «освоєнням конкретними індивідами суспільних цінностей», зі значимістю, особистісним змістом для людини певних об'єктів, подій, явищ тощо. «Особистісні цінності виступають нормованими утвореннями, визначеними приписами, які задають необхідну або бажану поведінку. Але його можна задати й інакше: у вигляді ідеалу, зразка для наслідування» (Бех, 2003; с. 8). В такому розумінні особистісні цінності утворюють внутрішній стрижень особистості, її ціннісну етичну орієнтацію. На основі знання цієї орієнтації можливі цілісне розуміння і прогноз як окремих актів, так і всієї поведінки в широкому полі ситуацій, у всій повноті його варіантів. Вихід особистості в це поле передбачає її розвиток як «нормального способу буття» (там само, с. 9). Сфера особистісних цінностей поступово розширюється і диференціюється на компоненти людського ставлення до світу. Вони розвиваються від нижчого до вищого рівня, проходячи шлях від конкретного до загального, та утворюють врешті-решт певну ціннісну систему особистості.

В.О. Моляко є одним із засновників стратегіального підходу до вивчення творчої діяльності особистості. Він запропонував концепцію виховання творчої особистості, в якій «творча особистість... має психологічну готовність до творчої праці в сучасних умовах, ...самостійно обирає свої дії й рішення, досягає суттєвого рівня розумового розвитку і професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством» (Рибалка, 2014; с. 79). Спрямованість концепції визначається центральним її положенням, в якому формулюється «уявлення про людину, як про творчу особистість, тобто такою, що самостійно вибирає свої дії і рішення, досягає істотного рівня розумового розвитку та професійної майстерності, здатна до нестандартних дій, усвідомлює свою відповідальність перед собою, колективом і суспільством». Суть запропонованої концепції В.О. Моляко бачить «в здійсненні виховання, невід'ємною складовою якого є систематичне розв'язання різних завдань в естетично збагаченому середовищі. Узгоджена з віком творча діяльність сприятиме підвищенню мотивації до праці, розвитку інтелекту, максимальному розкриттю здібностей» (Моляко, 1991; с. 47). Один з інтегральних показників високого рівня загальної і творчої вихованості – виявлення психологічної готовності до творчої праці в сучасних умовах» (там само, с. 48). Дана концепція пов'язана з провідними тенденціями сьогодення, які визначають прогресивний розвиток суспільства, опираються на творчий потенціал, творче здоров'я й благополуччя особистості та впливають на її подальше становлення.

Філософія людиноцентризму В.Г. Кременя виступає основним способом «усвідомлення сутності особистості. Вона розвиває і культивує поліфонічний тип пізнан-

ня, долає прагматизм людського буття. Основною методологією цього типу мислення є знання і творчість. В якості повноцінних методів вивчення проблем існування людини в соціокультурному бутті філософія людиноцентризму використовує не тільки гносеологічні принципи, а й методи моральності, освіти, релігії, мистецтва. І в цьому плані філософія людиноцентризму не дана, а задана: сутність її виявляється в ході і через метафілософський синтез різноякісних підходів до дослідження національного життя і культури» (Кремень, 2010; с. 16–17). «Особистість – це неповторне – не тільки в межах обмеженого цілого, але і, в загальному, в принципі – людське творіння, унікальний мікрокосм, ...суб'єкт і носій оновлених духовно-моральних цінностей...» (Кремень, 2010; с. 138). Особливу увагу В.Г. Кремень приділяє вивченню глобалізаційних процесів у світі, їх впливу на розвиток людства, визначення стратегії розвитку України та її системи освіти. «У новій філософії освіти особистість постає соціокультурною істотою, яка постійно розвивається, разом з оточуючою її соціокультурною системою» (там само, с. 139).

Осмилення персонологічних учень та аналіз концепцій особистості в українській психології свідчить про їх складність та неоднозначність мислення їх авторів. Це, у свою чергу, є підґрунтям для становлення цілісного уявлення про особистість. Зокрема, сучасний дослідник В.В. Рибалка вибудовує власне бачення та розуміння. «Особистість – це людина, особа із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності. Особистість опосередковує та визначає творчий рівень її взаємозв'язків із культурним, суспільним та природним середовищем. У філософсько-психологічному аспекті особистість – це об'єкт і суб'єкт соціального, культурного, історичного процесу і власного життя. В аксіопсихологічному плані особистість є найвищою цінністю суспільства, джерелом створення інших – матеріальних і духовних, природних і суспільних цінностей тощо» (Рибалка, 2014; с. 79).

В.Ф. Моргун запропонував моністичну теорію багатовимірного розвитку особистості, яка передбачає декілька етапів сходження від абстрактного до конкретного. Він розробив власну формулу, за якою «особистість активно опановує і свідомо перетворює природу, суспільство і власну індивідуальність, внутрішній світ якої має унікальне динамічне співвідношення просторово-часових орієнтацій, потребо-вольових переживань, змістовних спрямованостей, рівнів опанування досвіду і форм реалізації діяльності. Цим співвідношенням визначається свобода суб'єктного самовизначення особистості в її вчинках і міра відповідальності за їх (включаючи й непередбачені) наслідки перед природою, суспільством і своїм сумлінням» (Моргун, 1992; с. 33). Дане визначення особистості стисло представлене у вигляді символічної формули як функція (f) зазначених вище п'яти інваріантів її структури: Особистість = f (О П•С•Р•Ф), де: О – просторово-часові орієнтації особистості; П – потребо-вольові емоційні переживання; С – змістові спрямованості; Р – рівні опанування діяльності; Ф – форми реалізації діяльності. Запропоноване В.Ф. Моргуном розуміння структури особисто-

сті співвіднесене із психологічними поняттями, якими традиційно описується особистість. Положення теорії багатовимірного розвитку особистості знайшли широке застосування у віковій та педагогічній психології, в психології праці і економічній психології, в юридичній та практичній психології (психодіагностика, профорієнтація, професійна підготовка вчителів, класифікація кримінальних типів, методика соціально-психологічного тренінгу в природному експерименті та ін.).

Розвиток практичної психології пов'язують з відкриттям феномену психологічної корекції Т.С. Яценко. Наукові дослідження та практичний досвід учений свідчать про те, що для успішної психокорекції необхідне взаємне об'єднання зусиль психолога і проблемної особистості в оволодінні більш складними новими формами спілкування і стосунків, у пошуку причин виникнення труднощів у професійній взаємодії. Тому «розробка теоретичних питань групової психокорекції направлена на розкриття глибинних психологічних першопричин особистісних проблем, які переживає людина під час спілкування з іншими, а не на «косметичні» зміни ... Без наукового дослідження цих причин і внесення корективів в диспозиційні особистісні утворення неможливо досягти бажаного успіху» (Яценко, 2004; с. 18). Групова динаміка психокорекційного процесу забезпечує розвиток таких відносин між членами групи, які супроводжуються поступальним розвитком проблемної особистості і ґрунтуються на принципі багаторівневості, дозованості діагностичних та психокорекційних впливів на ті чи інші структури особистості з метою її повноцінного розвитку та функціонування.

Варто відзначити науковий доробок в розробці основних концепцій рольової теорії особистості та закономірностей групових психологічних феноменів у малих групах, зокрема – групового несвідомого, П.П. Горностая. Його сучасна рольова теорія особистості опирається на традиційні трактування поняття «особистість» та на її «життєві ролі». Ролі, володіючи соціально-індивідуальною дуалістичною природою, відносяться не лише до особистості, а й до соціуму. Отже, життєві ролі належать не лише людині, а й її життєвому світу – частині навколишнього простору, пов'язаного з активністю людини, а також внутрішнього світу її образів і фантазій. Це і є, на думку П.П. Горностая, підставою для «розуміння особистості людини як актора, що виконує в своєму житті певні ролі, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події», що «є дуже плідним і надає нові можливості для вирішення багатьох проблем сучасної теоретичної персонології» (Горностаї, 2007; с. 256).

Ключовими орієнтирами сучасної психології, як зазначає Л.З. Сердюк, є розгляд особистості «як творця власного життя, активного суб'єкта, не стільки формованого ззовні чи зсередини заздалегідь закладеними програмами, скільки як саморозвиваючого і самодетермінованого». У проблемі самодетермінації на передній план висувається проблема власної активності людини, її здатність самостійного вибору напрямку саморозвитку та самореалізації, які сприяють задоволеності життям та психологічному благополуччю особистості» (Становлення базових парадигм..., с. 217). В контексті даного підходу свобода особистості є однією з найважливіших цінностей демократичного суспільства.

Висновки. Здійснивши історико-психологічний аналіз наукових поглядів на проблему особистості в українській психології ХХ – початку ХХІ століття, ми дійшли

висновку, що найпрогресивніші з її представників намагались розкрити психологічний зміст складного поняття «особистість» з метою вирішення завдання самопізнання та саморозвитку людини. У другій половині ХХ сторіччя дослідження поступово стали виходити на більш широкий простір, долучаючись до світового досвіду, і пропонуючи нові, оригінальні концепції. Досліджуючи вітчизняні концепції особистості, необхідно зазначити, що в кожній з них особистість постає у вигляді гіпотетичної структури або організації. У більшості визначень особистості, наведених в описаних концепціях, підкреслюється значення індивідуальних відмінностей між людьми. Кожна особистість є індивідуально неповторною, але вона володіє загальнолюдськими та особливими ознаками. Сила індивідуальності особистості проявляється в засвоєнні нею загальнолюдського. Особистість виявляється в здатності до усвідомленого встановлення або зміни власних цінностей, ідеалів і принципів життя. На думку багатьох провідних фахівців, ХХІ століття дійсно можна назвати століттям психології, де відбувається бурхливий розвиток психологічної теорії і практики. А особистість із її неповторним внутрішнім світом завжди була і продовжує залишатись однією з найскладніших проблем пізнання людини.

Висновки до третього розділу

В українській психології ХХ – початку ХХІ століття дослідники психології особистості долучаючись до світового досвіду, пропонують нові, оригінальні концепції. У більшості визначень особистості, наведених в описаних концепціях, підкреслюється значення індивідуальних відмінностей між людьми. На думку багатьох провідних фахівців, ХХІ століття можна назвати століттям психології, де відбувається бурхливий розвиток психологічної теорії і практики. А особистість із її неповторним внутрішнім світом завжди була і продовжує залишатись однією з найскладніших проблем пізнання людини.

Сучасні тенденції вивчення особистості, що виконуються на постнекласичних моделях досліджень, орієнтовані на ґрунтовні розробки психологічних основ самодетермінації особистості, самоорганізації, здатності до ініціації власного розвитку та розкриття особистісного потенціалу,

Трендом сучасної тематики досліджень особистості є спрямованість на виявлення факторів позитивного функціонування людини, розвитку її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії, що сприяє актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів особистості, забезпечує самостійність вибору та допомагає протидіяти негативному впливу середовища.

В українській психології, як і в світовій, поширення набули дослідження життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій і перспектив, цілей та сенсу життя особистості, якості життя, задоволеності життям, життєстійкості, самопроекування, самоздійснення, самореалізації, психологічного благополуччя тощо.

РОЗДІЛ 4. ОСОБИСТІТЬ, УМОВИ ТА ЧИННИКИ ЇЇ СТАНОВЛЕННЯ

4.1 Особливості поглядів на середовище й «особистість» в українській психологічній науці

Проблема середовища в психологічній науці з'явилася досить давно – на початку ХХ століття. Одними з перших на неї звернули увагу В. Джемс, гештальт-психологи. А для біхевіористів середовище взагалі було визначальним і єдиним «об'єктивним мірилом» дослідження поведінки людини. В основі педології була закладена ідея про подвійну обумовленість розвитку дитини, яку О.М. Леонт'єв називає «фаталістичною обумовленістю» (Леонт'єв, 1998; с. 109). З одного боку, це вроджені здатності і здібності дитини, з іншого – середовище, в якому розвиток дитини відбувається. Вважалося, що середовище є чинником, що сприяє розгортанню закладених в дитині властивостей і якостей, тобто або викликає до життя, або, навпаки, пригнічує і гальмує чи, взагалі, визначає психологічний розвиток дитини.

В роботах класиків радянської психології дана тема так чи інакше відображена. Зокрема Л.С. Виготський вказував, що у кожному психологічному факті задаються і *властивості суб'єкта*, і *властивості тієї дійсності*, по відношенню до якої реалізується активність суб'єкта. Тому роль середовища може бути з'ясованою кожного разу виходячи з аналізу тих конкретних відносин, в які вступає дитина (Виготський, 2001). О.М. Леонт'єв стверджує, що оскільки людина – істота суспільна, то й будь-який об'єкт середовища для неї стає суспільним, тобто опосередкованим через знаряддя діяльності та відношеннями з іншими людьми (Леонт'єв, 1998; с. 114). Г.С. Костюк вказує на значну роль середовища у психічному розвитку індивіда. При цьому поняття середовища неможливо ефективно використовувати в психологічному аналізі, якщо абстрагуватись від рівня і характеру розвитку індивіда (Костюк, 1998).

В 1960-х – 1970-х роках у зарубіжній психології з'явилися напрямки інвайронментальної психології (В. Ітельсон, Г. Прошанські, І. Альтман) й екологічної психології (Р. Баркер, Дж. Гібсон), в яких основну увагу було зосереджено на доведенні взаємозалежності активності індивіда й характеристик оточуючого середовища.

З 1970-х років на терені наукового простору СРСР починає активно розвиватися соціальна психологія, де соціальне середовище постає невід'ємною складовою. З середини 1980-х років поступово відкриваються наукові кордони й починається процес інтеграції української психологічної науки у світову: набувають розвитку дослідження в середовищній і екологічній психології, з'являються консультативна і організаційна психологія, психологія екстремальних ситуацій, психологія катастроф, і т. ін. – напрямків, в яких середовище виступає системотвірною складовою.

Водночас у переважній більшості праць, присвячених проблемам особистості, – її становленню, розвитку, буттю – ще й досі, незважаючи на констатацію нерозривного

зв'язку особистості і середовища, останнє досить слабо рефлектується, усвідомлюючись дослідниками часто-густо досить суперечливо: де умовами, де чинниками, де «усім, що оточує», де обмеженнями, де можливостями, де «простором самоздійснення» й т. ін.

З іншого боку, в дослідженнях екопсихологічної проблематики до недавнього часу основними актуальними категоріями були свідомість (екологічна свідомість) і діяльність (екоорієнтована, проекологічна, забруднююча, деструктивна, засмічуюча і т. ін.). Тож сама по собі категорія особистості в них була далеко на периферії.

Така ситуація й обумовила *предмет* нашого дослідження: «середовище й «особистість» у дослідженнях українських психологів». Його метою стало віднайдення й обґрунтування психологічних моделей середовища, що неявно використовуються в сучасних вітчизняних дослідженнях особистості.

Для досягнення поставленої мети ми виконаємо такі кроки: проаналізуємо психологічний зміст середовища в роботах класиків української психології (1), визначимо теоретичну модель типологізації середовищ у дослідженнях особистості (2), обґрунтуємо запропоновану теоретичну модель шляхом аналізу наявних сучасних досліджень українських науковців (3).

Поняття про середовище в класичній вітчизняній психології

Ми повністю згодні з позицією О.М. Леонтьєва, який стверджував, що саму проблему середовища «не можна ані механічно викреслити, ані обійти в конкретно-психологічному дослідженні» (Леонтьєв, 1998; с. 121). І все ж, аналізуючи праці класиків радянської, української психології, ми стикнулися з певним протиріччям. В їх творах, написаних після 1930-х й до початку 1980-х, термін «середовище» вживався вкрай мало. Нижче наведемо деякі кількісні характеристики. Тобто ми опинилися перед фактом по суті формальної відсутності психологічної проблеми середовища. З іншого боку, базовою спільною для усіх розглянутих авторів була позиція заперечення: недетермінованості, виключно біологічної детермінованості (внутрішньої), виключно соціальної детермінованості (зовнішньої) розвитку і буття особистості. Тож заперечувалася й відсутність середовища як її детермінанти.

Тому для з'ясування ситуації ми звернулися до більш ранніх прізвищ і праць.

Одним з перших у вітчизняній психології до проблеми особистості і середовища звернувся В.М. Бехтерев, озвучивши її у виступі на II з'їзді російських психіатрів, який відбувся 4 вересня 1905 р. у Києві. Пізніше її було покладено в основу окремої роботи (Бехтерев, 1997). Визначаючи особистість, науковець стверджує, що вона є «психічний індивід з усіма його самобутніми особливостями, індивід, що є самостійною істотою по відношенню до оточуючих зовнішніх умов» (Бехтерев, 1997; с. 100). Однією з особливостей бачення В.М. Бехтерева є використання для пояснення особистості кореня «само-». Самодіяльна істота по відношенню до оточуючого й може називатися особистістю. Й навпаки, відсутність самодіяльності «обезособлює» людину. Відповідаючи на питання: «що сприяє і що перешкоджає розвитку особистості?», учений постулює власне бачення місця і ролі середовища. Особистість постає через внутрішні передумови людини – тілесні і психічні, які своєю чергою, утворюються виключно через зовнішні обставини. У зовнішніх обставинах він виокремлює три рівні. Перший

умовно можна назвати природні обставини, тобто такі, що формуються природним шляхом. Серед останніх він виділяє й кліматичні умови, й умови проживання та харчування, й умови праці, й суспільні відносини тощо (Бехтерев, 1997; с. 114–116).

До другого рівня відносяться виховання і освіта, які визначають можливості і обмеження для майбутньої самодіяльності особистості. Нарешті, третій рівень зовнішніх умов, які впливають на особистість є, на думку науковця, її суспільна діяльність – «де нема суспільної діяльності, там нема й повного розвитку особистості» (Бехтерев, 2018; с. 121).

Таким чином, у поглядах В.М. Бехтерева на середовище (розвитку особистості) можна чітко виокремити дві біполярні характеристики – по-перше, це «природність – культурність»; по-друге, це напрям дії: середовища на особистість й особистості на середовище.

Учень В.М. Бехтерева, уродженець Переяслава, О.Ф. Лазурський у запропонованій оригінальній теорії особистості визначає дві групи життєвих проявів у людини: ендопсихічну, яку ототожнює з нервово-психічною або біологічною організацією людини й виділяє в ній «нахили» або «здатності», з котрими пов'язані внутрішні та зовнішні збуджувачі; й екзопсихічну групу, зміст якої визначається усією сукупністю відношень особистості до оточуючого середовища. При цьому, як стверджує М.Я. Басов у вступній статті, «поняття «середовища» береться в самому широкому сенсі й включає в себе все те, що протистоїть індивідуальній особистості й до чого особистість може так чи інакше ставитися: природа, річі, люди, соціальні групи, наука, мистецтво й т. ін.» (Лазурський, 1924; с. 13). Роз'яснюючи ідею екзопсихіки, О.Ф. Лазурський застерігає, що вона не являє собою щось зовнішнє й поверхове по відношенню до самої особистості. Вона не є тим, що легко змінюється зі змінами у зовнішніх умовах існування. Деякі екзопрояви, наприклад, звичка до праці, ставлення до власності, соціальні погляди, світоспоглядання й ін., можуть бути такими ж стабільними, як й ендориси, незважаючи на зміни в умовах життя.

Відношення між особистістю і середовищем відіграє в концепції О.Ф. Лазурського важливу роль. Завдяки ньому визначаються рівні розвитку особистості – нижчий, середній і вищий. На нижчому середовище підпорядковує особистість й формує людину, яка, за твердженням ученого, є недостатньо пристосованою до середовища («непристосовані»). На середньому рівні здатність пристосовуватися, орієнтуватися й протистояти середовищу відповідно до внутрішніх інтересів і схильностей людини зростає. Для таких осіб вводиться термін «пристосовані» (Лазурський, 1924; с. 27). Нарешті, вищий рівень у своїй основі має творчий елемент. Особистість такого рівня розвитку не задоволена тільки пристосуванням, але намагається внести в оточуюче життя, ту чи іншу його сферу, щось власне, нове. Вона намагається впливати на середовище, вже пристосовуючи його до себе. Людей, що знаходяться на даному рівні, О.Ф. Лазурський називає «тими, що пристосовують». З іншого боку, виділяються й інші відношення особистості і середовища, тобто між ендопсихікою і екзопсихікою, які можуть бути відповідними і невідповідними. У другому випадку, на думку автора, особистість викривляється, «збочується». Це трапляється, коли внутрішні якості, властивості не тільки не знаходять виходу, але й всіляко пригнічуються. Викривляючи особистість, несприятливе середовище завжди настроює особистість проти себе. З викривленнями особистостей, стверджує вчений, ми зустрічаємося на усіх трьох рівнях.

Наступним потужним поштовхом до вивчення середовища в психології став розвиток у 1920-х – початку 1930-х років педологічного напрямку вивчення цілісного розвитку дитини, представлений у роботах М.Я. Басова, П.П. Блонського, Л.С. Виготського, Б.А. Залкінда й ін.

Так, у підручнику М.Я. Басова (Басов, 1928), який складався з двох частин, перша була присвячена розвитку організму людини і чинникам, які його визначають. Серед чинників виділялися спадковість і середовище. Друга частина присвячувалася розвитку людини як активного діяча в оточуючому її середовищі. Середовище тут розумілося «могутнім фактором життя і розвитку всього живого», воно «безмежне щодо границь, нескінченно різнобарвне за змістом й вічно змінне» (Басов, 1928; с. 60–61). Первинна властивість існування організму в середовищі визначається ученим як *приспособлення*. Проте у порівнянні з іншими тваринами людина пристосовується не стільки до природного, скільки до соціального середовища. Й навіть більше, соціальність пронизує усе, в тому числі і біологічне середовище людини. З іншого боку, людина є діячем, й при вивченні її розвитку завжди постає два питання: 1) що являє собою людина сама по собі; 2) що вона являє собою як діяч в оточуючому середовищі, т.б. «як вона живе, яку активність винаходить у боротьбі за своє існування, як змінюється така активність при тих чи інших змінах умов середовища» (Басов, 1928; с. 252).

Загалом визначаючи педологію, П.П. Блонський у 1934 р. стверджував, що це «наука про віковий розвиток дитини в умовах певного соціально-історичного середовища» (Блонский, 1934; с. 11). Серед основних понять педології автором вводиться середовище, в якому виділяється т.з. «аполітична» складова, що виходить з природно-наукового матеріалізму, тобто «природний стан» – квартира, гігієнічні умови й т. ін. Вона є важливою складовою розвитку дитини, проте далеко не вичерпує поняття середовища. «Середовище треба розуміти, – пише П.П. Блонський, – суспільно-історично, як локалізовані суспільні відносини, від яких звісно залежать і квартира, і гігієнічні умови розвитку. Середовище – це те суспільство, в якому зростає і розвивається дитина...» (Блонский, 1934; с. 47).

Вихідним положенням концепції Л.С. Виготського психічного розвитку дитини є те, що у будь-якому психологічному факті задається у своїй нерозривній єдності як властивості суб'єкта, так і властивості тієї дійсності, по відношенню до якої здійснюється його активність. Науковець вважав, що середовище повинно тлумачитись не в абсолютних, а у відносних показниках. Вивчаючи середовище дитини, необхідно передусім дізнатися: що воно означає для неї, яке ставлення дитини до окремих сторін цього середовища. Будь-який крок у русі дитини змінює вплив середовища на неї (Выготский, 2001). Центральним положенням у Виготського є нерозривна єдність властивостей людини і властивостей дійсності. Він принципово проти дослідження психічних явищ як окремих, але не погоджується з тим, щоб тлумачити середовище як психологічний чинник, що однаково впливає на дітей різного віку — зокрема, трьох, семи і дванадцяти років.

Звідси, робить висновок учений, жодний розвиток не може складатися з механічного поєднання двох зовнішніх сил, двох чинників, що рухають цей розвиток. Звідси, очевидно, має існувати психологічна одиниця, в якій би були представлені у єдності

особливості як дитини, так і середовища. В якості такої одиниці Л.С. Виготський запропонував розглядати переживання, як те, в чому представлені як сам суб'єкт, тобто той, хто переживає, так і те зовнішнє по відношенню до людини – те, про що вона переживає.. «Переживання будь-якої частини середовища визначає те, який вплив буде мати ... це середовище на дитину. Таким чином, не сам собою той чи інший момент, взятий безвідносно до дитини, проте цей момент, переломлений через переживання дитини, може визначати, як цей момент буде впливати на хід подальшого розвитку» (Выготский, 2001; с. 93). Водночас «вплив середовища на розвиток дитини буде визначатися, серед інших впливів, також і ступенем розуміння, усвідомлення, осмислення того, що відбувається в середовищі» (Выготский, 2001; с. 100). Тобто середовище в концепції Л.С. Виготського виступає носієм тих (суспільних) форм, які визначають розвиток дитини. Тим самим можна зробити висновки, що в даному випадку середовище має завжди соціальну природу, а процес його освоєння і взаємодії, в якому формується психіка, – є процесом спілкування. Й далі – свідомість дитини являє собою продукт її мовленнєвого спілкування в умовах її активності по відношенню до оточуючої предметної дійсності.

На основі проаналізованого, з урахуванням постанови ЦК ВКП(б) від 4 липня 1936 р. «Про педологічні збочення в системі Наркомосвіти» та його наслідків у вигляді повного вилучення усіх видань, пов'язаних з даним напрямком, стає зрозумілою відсутність психологічного контексту терміну «середовище» в подальших працях, оскільки він став ключовим у педології, яка була визнана «лженаукою», а її прихильників, щонайменше, піддавали суспільному цькуванню.

О.М. Леонтьєв, заочно опонуючи концепції Л.С. Виготського, запропонував власне бачення. Насамперед він виходить з оберненої позиції розуміння свідомості дитини – як продукту її діяльності по відношенню до дійсності в умовах мови, мовленнєвого спілкування (Леонтьев, 1998; с. 124). Таким чином середовище вже виступає дійсністю матеріальних суспільних відносин, а сам стан свідомості особистості як «внутрішня органічна дійсність суб'єкта, не може бути нічим іншим, як системою його фізіологічних процесів; й навпаки, вона стає психологічною, т.б. у своєму власному визначенні, лише у тому випадку, коли ми розглядаємо її всередині того відношення суб'єкта до матеріальної дійсності, в якій вона тільки й виникає» (там само).

У своїй класичній праці (Леонтьев, 1983) науковець непрямо презентує власне бачення ролі й місця середовища в психології. Ми дослідили в його праці контексти, в яких зустрічається термін «середовище» і з'ясували таке. По-перше, сам термін використовується досить рідко – наприклад, у розділі 5 «Діяльність і особистість» лише 17 разів. Для порівняння, терміни «опосередковано» / «безпосередньо» там же 37 разів. По-друге, він використовується переважно разом з термінами «зовнішнє», «соціальне», «природне», «дискретне». Звідси можна відзначити, що з одного боку середовище для О.М. Леонтьєва завжди виступає зовнішнім і окремим по відношенню до особистості. Водночас застерігаючи від розуміння суспільства – лише як зовнішнього до людини середовища, до якого вона має адаптуватися, подібно тому, як вимушено адаптуються тварини до *зовнішнього природного середовища* (курсив О.В.), він стверджує, що лише «в дискретному середовищі, тобто... в світі предметів» (Леонтьев; с. 34) виникає

психічне опосередкування фізіологічних процесів. Тож психічне відображення регулює діяльність в предметному /дискретному/ середовищі.

Проте не можна залишати поза увагою і концепцію О.М. Леонт'єва «образу світу» (Леонт'єв, 1983), в якій він, на наш погляд, задає те, що значна кількість науковців-психологів досліджувала й продовжує досліджувати як середовище. З цього приводу ми можемо навести роботи в руслі цитованого самим О.М. Леонт'євим екологічного сприйняття Дж. Гібсона.

Можна констатувати певні розриви й неоднозначність щодо проблеми середовища і особистості в психологічних поглядах О.М. Леонт'єва. Терміни «природне середовище», «соціальне середовище», «зовнішнє середовище» свідчать про їх «непсихологічність», «предметне середовище» і «суспільство», з якими індивід / особистість взаємодіє є, вочевидь, складовою як матеріальної дійсності, так і «психологічного світу» людини, нарешті «образ світу» є виключним елементом останнього.

Окремо відзначимо погляди на середовище і особистість у творчості С.Л. Рубінштейна. По-перше, в його текстах термін «середовище» зустрічається ще рідше, ніж у попереднього автора. Наприклад, у фундаментальному виданні «Проблеми загальної психології» 1973 р. ми нарахували лише 18 випадків його використання. По-друге, його бачення проблеми розкривається лише в одній, та й те – незавершеній, роботі – «Людина і Світ». Вихідним принципом даної роботи є твердження, що людина є людиною лише у своєму взаємовідношенні до іншої людини. Звідси з необхідністю випливає два взаємообумовлених і взаємопов'язаних відношення – «людина – буття» і «людина – людина» (Рубінштейн, 2003; с. 256). Не вводячи термін «середовище», він стверджує, що людина не може вивчатися поза її відношеннями зі світом загалом, з його конкретизацією у природі, людині та суспільстві, а, за твердженням М. Кагана, ще й в культурі [Kagan]. Світ, за твердженням С.Л. Рубінштейна, це сукупність людей і речей, які спілкуються одні з одними, точніше сукупність речей і явищ, співвіднесених з людьми. Іншими словами, світ є організована ієрархія різних способів існування, точніше, сутніх з різним способом існування. В цій характеристиці визначальним є людський суспільний спосіб існування» (Рубінштейн, 2003; с. 264). Автор зазначає методологічну неправомірність зовнішнього протиставлення людського способу існування усім іншим. Й більше, він наполягає на конкретному дослідженні для врахування відношень усієї ієрархії, при якому враховується й взаємний, обернений бік кожного з цих відношень. Водночас пропонується приклад: у відношенні організму і середовища варто враховувати не тільки входження організму у середовище, але й обернене – «входження» середовища у визначення організму (Рубінштейн, 2003).

Надзвичайно важливою в рамках нашої проблематики є думка С.Л. Рубінштейна про відношення людини не тільки до оточуючого світу, до інших людей, але й до самої себе. Причому не тільки в констатувальному, але й в дієвому, практично-духовному – як самотворення себе в світі.

Наступною значною в контексті нашого дослідження ідеєю, висловленою в даній праці, є думка про природність етичного в людині (Рубінштейн, 2003; с. 333). Певною мірою вона співзвучна з ідеєю «етики життя» Г. Йонаса і дає підстави для розробки нових екопсихологічних підходів щодо взаємодії особистості і середовища.

В роботах Г.С. Костюка ми віднайшли декілька ідей, які є актуальними, в рамках досліджуваної проблематики, ще й досі. Насамперед у роботі «Проблема особистості у філософському і психологічному аспектах» висловлюється надважлива думка: «Не існує суспільного, соціального без природного, біологічного, як нема суспільства поза взаємодіючих у ньому індивідів» (Костюк, 1988; с. 80). На наш погляд, дане порівняння може бути поширеним не тільки на конкретне суспільне середовище, але й на будь-яке середовище життя людини. Людина – індивід, особистість – є невід’ємною складовою відповідного середовища її буття. Звідси, з очевидністю, випливає некоректність зовнішнього протиставлення особистості і середовища, й у цьому даний висновок перегукується з розглянутою вище позицією С.Л. Рубінштейна.

У 1940-му році, визначаючи середовище як всю сукупність зовнішніх обставин, з якими пов’язане життя, Г.С. Костюк виділяв три його різновиди (Костюк, 1988):

- природне середовище як сукупність речовин, що перебувають поза дитиною й потрібні її організму для самовідновлення й обміну речовин;

- навколишнє предметне середовище, яке «...потрібне для розвитку діяльності дитини, зокрема пізнавальної»;

- людське середовище, тобто «...виробниче, суспільне життя людей, суспільні відносини, культура, ідеологія».

Костюком виділено й певні властивості середовища. Воно не лише впливає на людину, але й зазнає зворотного впливу. Подібно до Л.С. Виготського, Г.С. Костюк вважає, що про довкілля слід говорити не взагалі, а як про середовище індивіда (дитини). Він стверджує, що середовище є динамічним, змінюється з часом. Наступна теза щодо ролі середовища в розвитку особистості висловлена Г.С. Костюком по відношенню до концепцій соціалізації особистості, які на той час були притаманні виключно зарубіжній психології. Оцінюючи роль концепцій соціалізації, учений визнає їх позитивний характер у контексті визнання провідної ролі соціального середовища в становленні особистості дитини. Воно є близьким до розкриття «дійсних умов її становлення» (Костюк, 1964; с. 111). В іншому місці автор підкреслює, що вплив соціуму на особистість, у тому числі й спрямований педагогічний, опосередковується психічними процесами та властивостями, які складаються у неї виключно в процесі взаємодії з середовищем. Дитина розвивається як особистість, «вростаючи в суспільне середовище, культуру соціуму, в систему суспільних відносин, а спрямовується цей процес навчанням і вихованням у його різних формах» (Костюк, 1989; с. 135).

В концепції особистості С.Д. Максименка наявно задається діалектична роль середовища. З одного боку, середовище стає передумовою її цілісності, як «зумовлена єдністю трьох витоків існування особистості – біологічного, соціального та духовного» (Максименко, 2009; с. 84). З іншого боку, на питання взаємовідношення функціонування і розвитку особистості вчений відповідає так само діалектично – як функціонування слугує основою і базисом особистості, так і розвиток є умовою, основою і базисом функціонування. З одного боку, особистість – це цілісність, здатна до саморозвитку, самовизначення в єдності природного, соціального і духовного витоків, але з іншого – це й здатність до усвідомленої предметної діяльності, творчого ставлення до життя і світу.

Психологічний зміст середовища в дослідженнях сучасних вітчизняних науковців

У попередньому параграфі ми з'ясували, що середовище в радянській психології, починаючи з 1930-х років й до початку 1980-х, було фактично під негласною забороною. Лише з другої половини 1980-х років такі обмеження були повністю знятими. Пов'язувалося це, з одного боку, з соціально-політичними зрушеннями у країні, зокрема, з відкриттям культурних і наукових кордонів, переглядом й переоцінкою історико-політичного минулого; а з іншого – з актуалізованими суспільними запитами практики внаслідок, насамперед, Чорнобильської аварії (з 1986 р.), локальних етнічних конфліктів у Нагорному Карабасі (з 1987 р.), землетрусів у Спітаку, Ленінокані, Кіровокані (1988 р.). Зокрема, з виникненням значної (масової) кількості постраждалих внаслідок цих дій – учасників, переселенців, евакуйованих, їх дітей і т. д., тобто таких категорій, в яких різко змінилися (переважно погіршилися) поточні умови життя, середовище їх існування і розвитку. Починаючи з 1990-го року, через соціально-економічний і суспільний злам різка зміна середовища життя і розвитку торкнулася вже усього населення СРСР. Так проблема середовища в прикладній психології нашої країни виходить на перший план.

В Україні, починаючи з 1987 року, стрімко розвивається напрям екологічної психології, в якому центральне місце займає поняття «середовище». Тому аналіз підходів і моделей до нього ми здійснювали переважно на основі досліджень даного напрямку.

Одними з перших проблемою психологічного змісту середовища, в рамках екологічної психології, почали займатися співробітники відповідної лабораторії Інституту психології імені Г.С. Костюка – А.М. Львовчкіна, О.В. Рудоміно-Дусятська, Ю.М. Швалб.

А.М. Львовчкіна вважає основою середовища фактори впливу: зовнішні (соціальні, біологічні, фізико-хімічні і т. ін.) та внутрішні (відчуття, думки та почуття). Нею стверджується, що середовище існує не саме собою, а тільки стосовно певного суб'єкта, воно становить собою «систему внутрішніх та зовнішніх факторів, яка має безпосередній вплив на спосіб існування індивіда і з якою даний індивід може взаємодіяти» (Львовчкіна, 2003; с. 32). На відносність середовища в психологічному розумінні звертає увагу й О.В. Рудоміна-Дусятська. Середовище виникає лише з появою суб'єкта у фактах зміни тих чи інших його властивостей під впливом елементів зовнішнього світу. Ці факти і є критерієм для його виділення. Звідси зовнішні об'єкти, процеси, явища, що не впливають на зміну станів і властивостей суб'єкта, не включаються до середовища (Рудоміно-Дусятська, 2001; с. 22). Цікавим нам здається підхід до типізації середовища у Ю. М. Швалба – відповідно до типу взаємодії в системі «Людина–Середовище». Він виділяє середовища як:

– фактор існування індивіда. Тут йдеться про однобічний вплив довкілля. Людина не може ні контролювати той чи інший процес, ані керувати ним, тому змушена адаптуватися (переживати), часто-густо змінюючи своє ставлення (природні, антропогенні катастрофи та соціальні кризи);

– умову існування індивіда. Мається на увазі можливість контролю й майже неможливість керування з боку людини, тобто її активне пристосування (місця загального користування);

– засіб існування індивіда. У середовищах цього типу людина може виконувати як функцію контролю, так і керування (власний будинок, сад, сім'я);

– матеріал існування індивіда. Використання людиною середовища для задоволення власних потреб, без урахування самоцінності його складових.

Найбільш ґрунтовно дослідив дану проблему Ю.М. Швалб (Швалб, 2004). В аналізі сучасного стану поняття «навколишнє середовище» ним вказується, що в біології і соціальних науках визначення даного терміну майже ідентичні. В біологічному словнику Н.Ф. Реймерс визначає його як «усю сукупність природних і соціальних умов, в яких живе людина» (с. 415), а В.А. Матусевич в енциклопедичному словнику з соціології говорить про «...усе те, що оточує предмет, рослину, тварину або людину, впливає на них безпосередньо чи опосередковано» (с. 469).

Й у першому, й у другому випадках виділяється дві ключові характеристики: по-перше «усі елементи», по-друге, активність через вплив на людину. За ними, вважає Ю.М. Швалб, лежить загальна методологічна установка, що зовнішні сили є суттєво більш потужними за людину, й, взагалі-то, визначають її розвиток і життя. В системному підході це знаходить вираження в твердженні, що система завжди первинна до своїх елементів; в системодіяльнісному – в приматі діяльності над особистістю; в соціології особистості – в приматі соціальних зв'язків і взаємодій над становленням і функціонуванням особистості.

Уточнюючи дану установку принагідно до психології, він стверджує такі обмежуючі уточнення – безпосередність впливу, усвідомлюваність складових середовища як значимих умов життєдіяльності і як чинників зміни способу дій чи організації життєвих умов. Лише в цьому випадку середовище і особистість утворюють систему й втрачають свою визначеність за її рамками.

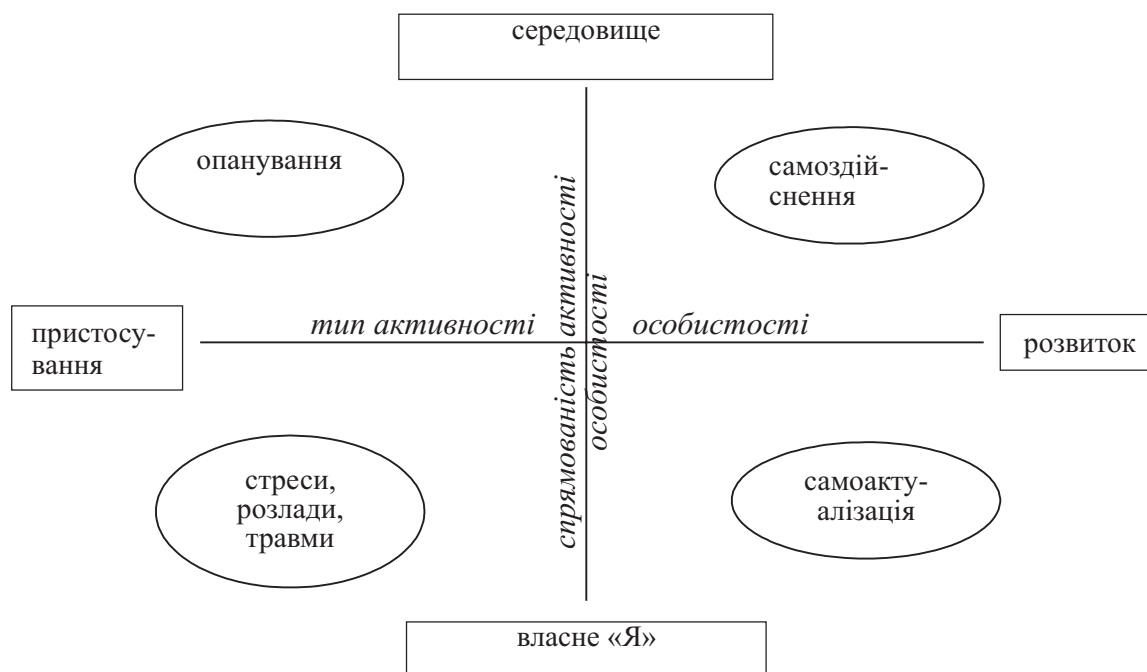
Прихильниця інвайронментальної парадигми в екологічній психології О.В. Рудоміно-Дусятська вважає, що в основі даного напрямку лежить відношення «Людина – Середовище», яке «розтягнуто» на біполярній шкалі активності: з одного боку – це максимальна активність середовища при відповідній пасивності людини, з іншого – навпаки. Водночас саме середовище розглядається на трьох (у деяких підходах – чотирьох) рівнях – «мікро», «мезо», «макро» («мега») (Рудоміно-Дусятська, 2001).

Отже, усе життя особистості в різних сферах її соціальної активності може розглядатися як її взаємодія з різного рівня середовищами (власна кімната, вулиця чи школа, місто, планета Земля) за критерієм власної суб'єктної активності – від пристосування й до творчої (перетворювальної) активності. Вочевидь, відповідність рівня середовища і типу активності сприяє гармонійному розвитку особистості, тоді як невідповідність – особистісним деформаціям.

В основу типологічної моделі для аналізу проблематики сучасних досліджень особистості і середовища ми взяли те фундаментальне явище, яке презентує як матеріальну, так і психічну/психологічну дійсність життя – активність – взаємодію з оточуючим світом, у процесі якої жива істота виступає суб'єктом, що цілеспрямовано діє на об'єкт, задовольняючи власні потреби. Відзначимо, що під активністю особистості, серед усього розмаїття підходів, ми розуміємо в рамках діяльнісного підходу – сукупність складних форм відношення людини до світу (Б.Г. Ананьєв, Ю.Б. Гіппенрейтер й ін.).

При побудові моделі в якості першої складової будемо використовувати вище вказану опозицію типу активності особистості в середовищі – пристосувальну / адаптивну / реактивну, з одного боку, та перетворювальну / творчу – з іншого. Їм відповідають полюси макро- і мікросередовища.

В якості другої опозиції, на основі проаналізованих досліджень, ми обрали «класичну», відображену в багатьох існуючих теоретичних моделях, спрямованість особистості – як систему відношень особистості до дійсності, яка зазвичай може виражатися або в діаді «Я – зовнішній світ», що у вітчизняній психології часто розглядається триадою «Я – взаємодія – справа», де важливим є якісне відокремлення соціального і матеріального світу. Проте в нашому випадку – спрямованості активності особистості – можна бачити, що активність, яка здійснюється особистістю у певному середовищі, завжди має в дослідженнях локус – інтернальний або екстернальний. Унаслідок отримуємо типологічну модель досліджень особистості і середовища, в якій виділяється 4 типи (Рис. 1).

Рис. 1. Теоретична модель відношення особистості і середовища в дослідженнях вітчизняних психологів

До першого типу ми відносимо дослідження особистості, в яких її активність є пристосувальною і спрямовується виключно на себе. Зазвичай предметом таких досліджень стає певна складна ситуація життя особистості, в якій йдеться насамперед про її переживання, відновлення після неї, реабілітацію тощо. З чим пов'язані й відповідні явища – стреси, конфлікти, травми.

Другий тип – коли особистість пристосовується до умов середовища, але при цьому її пристосувальна активність спрямована вже саме на середовище. До даного типу можуть бути віднесені дослідження опанування особистістю тими чи іншими життєвими ситуаціями, власним життям загалом. До даного типу ми відносимо й досить поширені в останні роки дослідження особистісних копінг-стратегій.

В дослідженнях третього типу вже йдеться про творчу, розвивальну активність особистості та її спрямованість на власне Я. Найчастішим досліджуваним явищем тут стає розвиток особистості та його вища форма – самоактуалізація в різних сферах її соціального життя: професійна, освітня, духовна, наукова, мистецька й т. ін. Наприклад, становлення особистості працівника прикордонної служби, або розвиток особистості студентів природничих спеціальностей.

Нарешті, четвертий тип також пов'язаний з творчим саморозвивальним способом активності особистості, проте сконцентрованим вже не на себе, на зовнішній світ, на життя загалом. Основним предметом досліджень даного типу стає, на наш погляд, самоздійснення особистості. Тож не тільки її самоактуалізація й розвиток, але ще й їх застосування, прикладення до поточного життя.

З приводу запропонованої типології відзначимо позицію С.Д. Максименка, яку він висловлював коментуючи заочну дискусію між В. Франклом і А. Маслоу та К. Роджерсом. Перший аргументовано доводить, що самоактуалізація «...є лише моментом, аспектом прагнення людини до життєвого смислу». Він акцентує увагу саме на ідеї «моменту». Вони, пише вчений про самоактуалізацію, формування Я-концепції й ін., є «дуже важливими моментами життя особистості. Але вони – саме моменти, і в цьому вся справа!» (Максименко, 2009; с. 94–95). Основна логіка досліджень особистості – вивчати цілісний процес, в якому виділяються окремі лінії, й фіксувати в цьому процесі важливі і суттєві моменти.

Висновки. Побудована модель й описує «важливі і суттєві» складові життя особистості, й що більше, до її складових можна віднести майже усі з проаналізованих нами локальних досліджень вітчизняних науковців останніх десятиліть, присвячених проблемам буття і розвитку особистості (насамперед у вигляді захищених дисертацій).

Водночас треба наголосити й на одному важливому моменті. Фундаментальні дослідження особистості, які представлені насамперед у працях В.А. Роменця (Роменець, 1998), С.Д. Максименка (Максименко, 1998), І.Д. Бех (Бех, 2018), М.Й. Боришевського (Боришевський, 2012), В.О. Татенка (Татенко, 2006), Т.М. Титаренко (Титаренко, 2013), являють собою праці, в яких уявлення про особистість і середовище є суттєво інтегрованими, тож для виділення вказаних складових нашої моделі необхідний додатковий аналіз. Проте в даному випадку завжди буде поставати питання доцільності подібного роду аналізу в силу самодостатності й цілісності представлених теорій і концепцій.

Тож подальший розвиток нашого вивчення передбачає аналіз наявних праць, присвячених особистості, серед яких насамперед дослідження: психосоціального розвитку особистості у різні вікові періоди (Л.П. Міщиха, 2015; А.В. Шамне, 2015); розвитку, реалізації життєвого потенціалу й самотворення особистості (І.О. Корнієнко, 2018; Л.З. Левіт, 2016; Л.З. Сердюк, 2015); розвитку ідентичності особистості в різних сферах життя (А.І. Лучинкіна, 2014; Т.М. Яблонська, 2014; О.В. Чуйко, 2014), становлення особистості в різних специфічних сферах професійної діяльності – органах внутрішніх справ, прикордонної служби, працівників надзвичайних ситуацій і т. ін. (Д.О. Александров, 2014; В.І. Осьодло, 2011; А.Ю. Швалб, 2004; й ін.) – на предмет представлення в них відношення середовища і особистості у вигляді адаптивного чи розвивального характеру й спрямованості активності останньої.

4.2. Соціальна матриця розвитку особистості (проблема соціалізації особистості в українській психологічній науці)

На основі узагальнення наукових досліджень проблеми соціалізації в українській психологічній науці в розділі здійснено аналіз соціальної детермінації розвитку особистості з використанням категорії «соціальна матриця», яка розглядається у неklasичній парадигмі як суб'єкт – суб'єктне утворення. Для обґрунтування суб'єктивної природи соціальної матриці розвитку особистості використано наукові досягнення провідних українських наукових шкіл. Основна увага зосереджена на основних положеннях світоглядно-антропологічної концепції Київської філософської школи та дослідженнях особистості, здійснених українськими соціальними психологами в суб'єкт-суб'єктній парадигмі.

Постановка проблеми та її актуальність

Дослідження соціалізації особистості як процесу набуття нею соціальності актуалізує питання механізмів цього процесу. Соціальне як таке, що поділяється всіма людьми, знаходить виявлення у ціннісно-нормативній системі суспільства як системі всезагальних форм людської діяльності, засвоєння якої відбувається за програмою соціального успадкування. Механізм соціального успадкування найбільш розкривається через функцію, яку виконує соціальна матриця суспільства. Соціальна матриця – це рамки, які визначають певну систему соціальних норм, цінностей, правил, що санкціонуються членами спільноти як обов'язкова програма їх діяльності і як вимоги, приписи та очікування відповідної їх поведінки. В соціологічній літературі соціальна матриця розглядається як виявлення соціетального рівня соціальності, тобто як система культурних форм, функціонування яких зумовлено потребою в упорядкуванні відносин між людьми всього суспільства. Соціальна матриця в цьому розумінні є тією соціальністю, що виражає обов'язкові вимоги до особистості з боку конкретної соціально-історичної системи. В цьому аспекті соціальна матриця є творіння надіндивідне, яке визначає життєдіяльність індивідів і розуміється як феномен, що існує зовні індивідів і зворотно впливає на розвиток особистісних якостей людини, а соціалізація особистості визначається як інтеріоризація системи конкретно-історичних форм культури, яка розуміється як соціальна матриця. Незважаючи на те, що соціальна матриця по відношенню до окремої людини виступає як зовнішній чинник її соціалізації, вона не існує поза окремими індивідів, а є інтеріндивідним утворенням, особливості якого визначаються умовами міжіндивідної взаємодії у спільнотах. Це є питанням відношення загального та одиничного, зовнішнього та внутрішнього, індивідуального та типового, яке вирішується в рамках неklasичної парадигми. Згідно з цією парадигмою, соціальність як інтеріндивідна взаємодія не є ні умовою, ні середовищем існування особистості, а сама людина в її об'єктивному бутті. Особистість як реальна практична істота існує лише у своєму світі, який вона сама створює. З цього випливає, що соціальна матриця розвитку особистості є не зовнішній по відношенню до людини детермінант, який існує до або поза неї, а є те, що створено самою людиною і може існувати лише у взаємодії з іншими як соціальність. Таке розуміння соціальної матриці потре-

бує розглядати цей феномен у єдності з розвитком особистості як його детермінант. Саме поняття «соціалізація» введено в науку для аналізу особливостей формування соціальності як людської творчості, внаслідок якої людина створює свій світ і саму себе, зокрема й соціальну матрицю свого розвитку. Соціальність людини, розглянута з точки зору тих властивостей і якостей, які є вираженням обов'язкових вимог до неї з боку конкретної соціально-історичної системи, є результатом процесу соціалізації, що детерміновано соціальною матрицею суспільства. Для теорії соціалізації важливим є з'ясування закономірностей цієї детермінації.

Стан дослідження проблеми

За визначенням у словнику А. Ребера матриця – це рамки, які задають форму або значення, контекст. У соціальній психології застосовується поняття «соціальна матриця» для характеристики параметрів соціальності різного рівня життєдіяльності суспільства (За У. Бронфенбреннером це макро-, екзо-, мезо- та макрорівень), що детермінують процес формування та розвитку особистості. (О.М. Васильченко, В.О. Васютинський, В.В. Москаленко, С. Московичі, В.Т. Циба, М.О. Шульга та ін.). Соціальна матриця як детермінант процесу формування особистості розглядається в різних аспектах. Так, С. Московичі використовує поняття матриці для дослідження механізму репрезентації соціального досвіду у системі знань окремих індивідів на рівні повсякденної свідомості. Для аналізу цього процесу він вводить поняття «ідентифікаційної матриці», показуючи, що ці матриці завжди пов'язують інформацію, що надходить, з певними соціальними категоріями, наділяючи об'єкт репрезентацій відповідним смислом і значенням. Тим самим ідентифікаційна матриця завдяки детермінації поведінки індивідів виконує функцію оцінки та упорядкування життєдіяльності людей (Московичі, 1992, 1995). Український соціальний психолог М.О. Шульга розглядає соціальну матрицю як буття соціуму, аналізуючи вплив її на функціонування соціальних інтересів, соціальної відповідальності, соціальної напруженості, громадянської деривації, способу і стилів життя. Він аналізує наслідки та причини збою соціальної матриці (Шульга, 2018). В деяких дослідженнях поняття матриці використовується для пояснення механізмів становлення окремих соціально-психологічних феноменів особистості, наприклад, етнічної ідентичності (О.М. Васильченко). В.В. Москаленко розглядає поняття соціальної матриці як систему форм культури, що повинен обов'язково засвоїти індивід у процесі соціалізації (Москаленко, 2013; с. 184). Здебільшого феномен соціальної матриці досліджується в соціологічному напрямку (С.Г. Кірдіна, П. Штомпка). Так, С.Г. Кірдіна досліджує інституціональні матриці, що регулюють функціонування основних суспільних сфер (економічну, політичну, ідеологічну тощо). Вона доводить, що певний тип інституціональної матриці визначає напрямки суспільної еволюції (Кірдіна, 2014). Відомий польський соціолог П. Штомпка у своєму глобальному дослідженні «Соціологія соціальних змін» аналізує зв'язок соціальних матриць з різноманітністю соціальних процесів. Він показує особливості впливу соціальної матриці на свідомість особистості (Штомпка, 1996). Огляд літератури свідчить, що у характеристиках феномена соціальної матриці підкреслюються її особливості як зовнішнього детермінанта процесу соціалізації особистості. Поза увагою науковців залишається аналіз сутності соціальної матриці, яка виявляється у єдності зовнішньо-

го із внутрішнім, об'єктивного із суб'єктивним, загального із одиничним, типового із індивідуальним, що характеризує соціальну реальність на всіх рівнях її виявлення. Це спонукає до необхідності аналізу соціальної матриці розвитку особистості як детермінанта її соціалізації з позицій неklasичної парадигми, категорії та принципи якої відображають єдність людини і світу. Саме в такому ключі в даному розділі розглядається проблема формування особистості як вона представлена в українській психологічній науці.

Мета: здійснити узагальнення досліджень проблеми соціалізації особистості в сучасній українській науці, виділивши значення соціальної матриці як детермінанта розвитку особистості.

Проблема соціального в ракурсі неklasичної парадигми

З розвитком суспільства і науки, боротьбою і співдружністю теорій змінюються системи наукових принципів, які є характерними для певної методології. На рубежі ХХ та ХХІ століть панівною науковою парадигмою дослідження особистості стала неklasична методологія. Про неklasичну парадигму дослідження психологічних феноменів написано немало (Андреева, 2000; Асмолов, 1990, 2002; Бергер, 1995; Братусь, 1994; Брунер, 1977; Брушлинский, 1994; Москаленко, 2012, 2019). Проте з метою встановлення нового зворотного зв'язку з вітчизняною історією, ми вважаємо за потрібне наголосити на величезному внеску української науки у неklasичну психологічну парадигму. Зокрема, йдеться, перш за все, про культурно-діяльнісну концепцію Київської світоглядно-антропологічної школи (Іванов, 1977; Москаленко, 2019; Шинкарук, 1977, 1996, 2000) та концепцію суб'єкт-суб'єктної взаємодії як механізму становлення соціальності особистості в українській соціальній психології (Васютинський, 2055; Горностаї, 2007; Жадан, 2008; Говорун, Дембицька, Зубіашвілі, Карамушка, Лавренко, Міщенко, Москаленко, Шайгородский, 2012; Татенко, 1996; Титаренко, 2003).

Зміна парадигми сучасної психології актуалізувала інтерес української науки до проблеми соціалізації особистості як такому процесу, в якому у єдності відбувається створення соціального світу і самої людини в цьому світі. Поняття «соціальне» в цьому розумінні означає такий феномен, який поділяється всіма людьми, всіма членами суспільства та проявляється скрізь, де дія однієї людини зіштовхується з дією іншої. Соціальне є результатом сумісної діяльності людей і виникає тоді, коли поведінка навіть одного індивіда опиняється під впливом інших людей або груп, незалежно від їх фізичної присутності. Саме цей факт визначає надіндивідний, нематеріальний характер соціальності, як такого феномену, який створюється як «третє тіло» (Бахтін). Соціальне – це, перш за все, загальність форм діяльності, які набувають нормативного характеру в результаті відтворення, повторюваності діяльності та її фіксованості у певній моделі. Набуваючи масового характеру, ця модель стає для кожного індивіда нормою, зразком, яким можливо скористатись для організації свого життя, тобто соціальність завдяки своїй загальності набуває нормативного характеру. Соціальні норми існують в різних формах: як логічно сформульовані правила (заборони чи накази), як стереотипи, ідеали, норми професійної етики, норми повсякденної поведінки, норми, що регулюють суспільну сферу життєдіяльності (політичні норми, правові, норми

моралі, релігійні тощо). Вони складаються у певну ієрархію норм, розподіляючись за рівнем умов та ступенем їх соціальної значущості. Механізмом створення соціального є комунікація. В залежності від того, на якому рівні відбувається комунікація, визначається зміст поняття соціального. На макрорівні «соціальне» означає ту загальну властивість, яка є результатом комунікації у соціетальній сфері і виявляється через взаємодію між соціальними інститутами та великими групами людей. На цьому рівні соціальне стає інституційним. Інституційний характер соціальних норм надає їм важливої властивості - стабільності, стійкості, загальнообов'язковості. На екзорівні великих соціальних спільнот «соціальне» виявляється як таке загальне, що виникає в опосередкованих взаємозв'язках професійних, гендерних, вікових спільнотах тощо. На мезорівні «соціальне» є виявленням загальних властивостей, що виникають внаслідок опосередкованих взаємовідносин між соціальними групами локального середовища існування та мешкання. На мікрорівні «соціальне» є виявленням загального, надіндивідуального, що виникає в таких контактних групах, як сім'я, дитячий садок, школа тощо як результат безпосередньої взаємодії її членів.

Отже, соціальне існує у багатьох виявленнях і складається з різних елементів, що у своїй сукупності являють складну систему, що існує у об'єктивованих надіндивідуально приписаних вимогах до індивідів як сукупність певних зразків, принципів, правил, стандартів, еталонів, канонів, та виконує по відношенню до них регулюючу та детермінуючу функцію. В цій своїй функції соціальна система, яка існує як єдність загального та одиничного, зовнішнього та внутрішнього, надіндивідуального і індивідуального, типового та індивідуального, виступає як соціальна матриця, що забезпечує процес соціалізації особистості. Таке розуміння соціальної матриці розвитку особистості спирається на неklasичну парадигму теорії особистості.

Як відомо, зміна парадигм не відбувається з волі навіть дуже талановитих наукових авторитетів. Парадигми в системі науки визрівають внаслідок певних суспільних зрушень під впливом створених нових знань, нових цінностей у культурі, нових форм взаємодії між людьми. Нових параметрів аналізу формування особистості неминує задають суспільні трансформації, які пов'язані зі збільшенням ролі людини як творця соціального світу і самої себе. Розробки концептуальних підходів у дослідженні особистості відображають реалії життя нового суспільства і відповідають вимогам побудови принципів організації життєдіяльності у відповідності з динамізмом соціальних процесів. Необхідність зміни наукових парадигм зумовлено не тільки зрушеннями в системі суспільних відносин, але й визначається логікою розвитку науки, ступенем розробки тих її галузей, які так чи інакше стосуються проблем, пов'язаних з формуванням та розвитком особистості. Поняття «соціалізація» було введено в психологію в 60-х рр. саме для того, щоб орієнтувати теорію особистості на визначення особистості як творчої істоти, що постійно створює свій світ і саму себе. Тому людський світ не є ні умовою, ні середовищем існування особистості, цей світ є самою людиною в її об'єктивному бутті. Особистість як реальна практична істота існує лише у своєму світі, який вона сама створює. Такий конструкт є характерним для неklasичної психології особистості, з позицій якої особистість розглядається «як мікрокосм, що за своїми масштабами, інтенціями, потенціями, а також прихованими таємницями не

поступається, а в чомусь навіть переважає великий Космос, несучи в собі його образ» (Иванов, 197; с. 5).

Якщо класична психологія акцентує увагу на якійсь своєрідності людини як окремій сутності, що існує незалежно від того, пізнаємо ми її чи ні, то в ракурсі неklasичної парадигми людина є невід'ємним компонентом різних об'єктів пізнання, бо сучасна наука являє собою «людиновимірну систему, яка історично саморозвивається» (Мировоззренческая культура личности, 1986). Якщо з точки зору класичної психології людина може бути пізною у її власних законах, а отже сформована, вдосконалена й розвинута у відповідності до зразка, то неklasична психологія знімає абсолютизацію антропоцентризму, звертається до синергетичної парадигми, наголошує на багатовимірності особистості, стверджує такий спосіб пошуку наукової істини, що безпосередньо сполучений з гуманістичними цінностями. Якщо свій предметний інтерес класична психологія зосереджує на найбільш «простих» проявах психічного, а саме на функції відображення, то неklasична парадигма бачить картину світу, яка формується на основі категорій нестабільності, нерівноваженості, невизначеності. Отже, неklasична методологія «починається там і тоді, де і коли руйнуються тотальність і уніфікація, строгий детермінізм і нормативність та дедалі гучніше заявляють про себе поліваріатив, багатоальтернативний «сценарний» підхід, установка на індивідуацію» (Асмолов, 2002; с. 266). З позицій неklasичної парадигми можна пояснити особливості соціалізації як відношення «особистість – суспільство», яке в ракурсі каузально-лінійного класичного детермінізму виглядає як парадокс (індивід у суспільстві чи суспільство в індивіді?). Співвідношення соціально-загального і індивідуально-окремого є давньою проблемою, вивчення якої показує, що родова сутність людини виявляється як зв'язок індивідів, який існує перш за все як відношення взаємодіяльності. Це означає, що зміст життєдіяльності індивідів як представників роду є загальним. У той же час життєдіяльність кожного окремого індивіда не співпадає з життєдіяльністю роду. Індивід не є тотожним своєму роду, він унікальний. Цей парадокс, що полягає в уявній несумісності визначень людини як родової істоти і як самотності, унікальності, неможливо вирішити з позицій класичної психології, яка ставить бар'єр між змістом соціальної сутності людини і її унікальним вираженням як індивідуальної форми. Давня проблема співвідношення соціального й індивідуального в особистості вирішується інакше у неklasичній парадигмі порівняно з традиційною. З позицій неklasичної парадигми індивідуальне життя людини вміщує в собі життя всього соціуму у згорнутій формі, тим самим відбуваються його зміни. Водночас в результаті конструювання особливих зв'язків із іншими елементами цього загальносоціального, індивідуальне не тільки само змінюється, але й детермінує зміну всієї системи соціального. Так внаслідок взаємодії соціального й індивідуального здійснюється процес соціалізації людини. У Л.С. Виготського, в його роботах з Вростання, показано, як соціальний світ скручується, змінює розмірність, набуває хронотопу, перетворюючись у внутрішній світ. Механізм скручування полягає у феномені аглютинації (лат. agglutination-склеювання). Коли Л.С. Виготський говорить про інтеріоризацію, в процесі якої відбувається трансформація світів, то за вростанням, скручуванням, інтеріоризацією стоїть народження нових реальностей. Про аглютинацію в соціальному світі говорив і Дж. Брунер, коли він стверджував, що унікальність злиття полягає в тому, що кожен із нас

напханий всесвітами, які скручуються із соціального світу, а потім хлинуть потоком у цей світ, породжуючи нові світи. Справа у тому, що людина як рід здійснює себе через багатоманітність індивідуальних відмінностей людей. Тому індивід є не тільки одиницею роду, але й його найсуттєвішою характеристикою. Світ людини, з одного боку, – це суспільне існування індивідів (адже він не існує без індивідів), з іншого боку, він є автономним, бо складає цілісність, що підпорядкована об'єктивним законам. Ця суперечливість є джерелом розвитку як людини, так і її світу. Потенційно людина як особистість – це нескінченна, універсальна, загальна істота, актуально вона завжди обмежена. Це протиріччя вирішується у процесі того, як індивід, розвиваючись в особистість, розширює своє буття у часі, включаючи себе у час роду (історію). Історія є процес послідовного вирішення протиріччя між потенційною нескінченністю людини і її актуальною обмеженістю та породженням цього протиріччя у нових соціально-культурних умовах. Засобом вирішення цього протиріччя є засвоєння індивідами створеної ними в процесі їх життєдіяльності ціннісно-нормативної системи суспільства, функція якої полягає у тому, щоб привести індивідуальне буття людини у його відповідність з суспільним буттям, узгодити, поєднати між собою особисте і суспільне, індивідуальне і загальне. Тобто головна соціальна функція ціннісно-нормативної системи як соціальної матриці соціалізації полягає в такому розвитку особистості, яка відповідає масштабам і результатам досягнутого в даний момент суспільного розвитку. Чим ширшими й багатшими є зв'язки людини з оточуючим світом, іншими людьми, тим більші можливості вона має для розвитку своєї особистості. Отже, особистість є завжди своєрідним зв'язком унікальності й універсальності. У ній передбачають одне одного і протиборствують різні «Я», що рухаються у бік унікальності, неповторності, самостійності окремого «Я» і у бік його універсальності, зверненості до нескінченного світу. Щоб нескінченний універсальний світ став доступним індивіду через вузький канал його життєвої практики, для цього людський світ набуває форм цінностей і норм як системи загальнозначущих способів життєдіяльності, які виконують функцію соціальної матриці, що детермінує процес соціалізації особистості.

Категорія «соціалізація» як інструмент аналізу становлення соціальності людини в теорії особистості

Ще Л.С. Виготський писав, що дитина, тільки-но народившись, вже є соціальною істотою, бо її оточує дорослий, багатоманітний, складно структурований соціальний світ. Без цього світу, який для дитини стає світом її спілкування з іншими людьми, вона не може існувати. Згодом цей світ розширюється, в нього включаються, окрім батьків, інші дорослі і діти. Поступово оточуючий світ відкривається дитині в системі різних форм суспільних відносин, який засвоюючись нею, стає її персональною системою осмислення світу, на основі якої відбувається орієнтування в системі предметних діяльностей, яку пропонує суспільство. Отже, процес розвитку особистості відбувається в активній взаємодії людини з іншими людьми, або, як ми звикли казати, зі соціальним середовищем. Саме для характеристики цього активного входження людини у систему соціальних відносин застосовується поняття «соціалізація».

Термін «соціалізація» було внесено до реєстру американської соціологічної асоціації у 1956 році, а уже в кінці 60-х років проблема соціалізації стала виступати як між-

дисциплінарна і увага до неї підсилилася з боку спеціалістів різних наук – філософів, соціологів, педагогів і психологів. У науковій літературі цього періоду зміст поняття «соціалізація» в основному визначається як процес входження індивіда в соціальне середовище, пристосування до нього, освоєння певних ролей і функцій (Б.Д. Паригін), як засвоєння індивідом соціального досвіду (І.С. Кон), як такий процес, внаслідок якого індивід отримує недостатню йому соціальність (Б.Г. Ананьєв), як безперервна адаптація живого організму до його оточення (Т. Шибутани) тощо. Аналіз літератури з проблеми соціалізації (Авер'янова, Москаленко, 2003; Авер'янова, 2003; Андреева, 1998; Антонова, 2011; Голованова, 2004; Дембицька, 2004; Жадан, 2008; Зубіашвілі, 2009; Карамушка, 2011; Козлова, 1998; Коняєва, 2008; Костюк, 1968; Лавренко, 2003; Ломов, 1984; Міщенко, 2011; Москаленко, 2011, 2012, 2013, 2014; Розум, 2007; Фера, 2011; Циба, 2000; Шибутани, 1969) показує, що до 80-х рр. ХХ ст. поняття соціалізації особистості більшою мірою трактується як пристосування людини до соціального середовища, яке існує поряд з людиною як умова її розвитку. Після 80-х рр. у радянській науці з'являються роботи, в яких наголошується на необхідності врахування активності самої особистості в процесі її соціалізації (Г.М. Андреева, 1998). Історія з поняттям «соціалізація» віддзеркалює характер змін суспільних відносин, факт перебудови парадигми психологічної науки, еволюції самого її предмету, який поряд з поняттям особистість став включати і поняття соціалізації як інструменту наукового аналізу творчо-конструктивних властивостей людини, яка в процесі діяльності створює світ і саму себе в цьому світі. У вітчизняній психологічній літературі 80-х рр. ХХ ст. стала висловлюватись думка про уточнення предмету теорії особистості в зв'язку з розширенням досліджень проблеми соціалізації, зокрема, аналізом механізмів формування особистості, які було здійснено з позицій конструктивістської концепції (Андреева, 1998; Асмолов, 1990; Бергер, 1995; Васютинський, 2005; Головаха, 1989; Москаленко, 2008, 2012, 2013). У предмет теорії розвитку особистості було введено поняття соціалізації та визначення його співвідношення з категоріями «особистість», «формування особистості», «виховання особистості», «соціальний розвиток індивіда» (Москаленко, 2013, с. 67–76), що сприяло приведенню основних понять теорії особистості у відповідність з тими інноваційними процесами, які відбуваються в теорії і практиці. На цьому тлі відбувалось, по-перше, формування нової галузі науки – соціальної педагогіки, де категорія «соціалізація» займає провідне місце у визначенні її предмета, а, по-друге, становлення нової парадигми психологічної науки, в контексті якої особистість розглядається як суб'єкт конструювання соціального світу а також самої себе у цьому світі. Поглиблення концепції некласичної психології відбувалось також на тлі досягнень теорії особистості, зокрема, тих, що були пов'язані з загальною тенденцією підкреслювання зростаючої ролі суб'єктності особистості (А.В. Брушлінський, В.О. Татенко). В психології стає поширеним поняття «суб'єкт соціалізації» (Соціально-психологічні проблеми..., 2012), в якому акцент робиться на тій стороні особистості, що реалізується через пошуки нею свого способу життєдіяльності на основі базових відношень до світу, інших людей, людства загалом і до самої себе. Підкреслюється, що ці відношення сприймаються, приймаються або створюються особистістю у часовій перспективі, а також на основі власної системи життєвих смислів і принципів, цінностей і ідеалів, можливостей і здібностей, очікувань і домагань.

На основі змін, які відбуваються в середині ХХ ст. у теорії особистості, було започатковано серію досліджень проблеми соціалізації в українській психологічній науці (В.О. Васютинський, О.І. Власова, Т.В. Говорун, Н.М. Дембицька, І.В. Жадан, І.К. Зубіашвілі, Л.М. Карамушка, А.Б. Коваленко, М.Н. Корнєв, О.В. Лавренко, О.О. Міщенко, В.В. Москаленко, В.Т. Циба та ін.). Одним із осередків цих досліджень стала лабораторія соціальної психології Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Сутність соціалізації особистості розглядається як такий процес, що детермінується не біологічною, а соціальною успадкованістю, яка означає, що розвиток особистості здійснюється не шляхом пристосування безпосередньої видової поведінки до зміни середовища, а шляхом передачі і засвоєння індивідами досягнень суспільно-історичного розвитку попередніх поколінь людей, які існують не в природних задатках людей, а в предметах і явищах світу, створених самими людьми, тобто в культурі суспільства. Людина набуває істинно людських властивостей внаслідок особливого процесу, якого немає у тварин, – процесу соціального успадкування через механізм інтеріоризації-екстеріоризації різних форм культури. Кожне покоління людей, засвоюючи соціальний досвід, в якому акумульовано досягнення минулих поколінь, немов стоїть на плечах своїх пращурів. Цим самим воно має можливість будувати сьогодення і спрямовувати майбутнє. Це означає, що індивідуальне життя людини має певну об'єктивну детермінацію. Весь процес життєтворчості людини зумовлено, по-перше, тим очевидним фактом, що людина здійснює своє життя в конкретну історичну епоху, в певному соціальному і життєвому просторі, належить до тієї або іншої соціальної групи, є вихідцем з певної сім'ї тощо, по-друге, тим, що певний потенціал можливостей, що закладено в людині від природи, реалізується у формі, що відповідає рівню культури суспільства, в якому здійснюється її життєдіяльність. Перелічені об'єктивні фактори детермінації процесу соціалізації є його соціальною матрицею, що утворюється самими індивідами в процесі взаємодії. Соціальна матриця – це певна система всезагальних форм людської діяльності, яка виконує детермінуючу та регулюючу функцію по відношенню до окремих індивідів. Засвоюючи всезагальні способи людської діяльності, в яких втілено найбільш раціональні і ефективні її зразки, людина набуває соціальності. Так відбувається процес соціалізації особистості. Особливості соціальної детермінації розвитку особистості найбільш розкриваються в аналізі механізмів соціалізації людини, які представлено у дослідженнях інтеракціоністського напрямку, в яких робиться акцент на конструюванні соціальної реальності в процесі міжіндивідуальної взаємодії.

Особливості механізму соціалізації з позицій суб'єкт-суб'єктної концепції української соціально-психологічної школи

Сутність соціалізації особистості як становлення соціальності людини розкривається через аналіз механізмів цього процесу, який виявляється у інтеріндивідній взаємодії суб'єктів. В основу тези про породжуючий ефект міжіндивідуальної взаємодії покладено концепцію суб'єктності особистості, що розроблено науковцями в українській соціально-психологічній науці (Авер'янова, Дембицька, Москаленко, 2015; Авер'янова, Москаленко, 2003; Авер'янова, 2003; Антонова, 2011; Боришевський, 2012; Васютинський, 2005; Головаха, Панина, 1989; Дембицька, 2004; Зубіашвілі,

2009; Иванов, 1977; Коняєва, 2008; Лавренко, 2003; Максименко, 2006; Моляко, 2009; Москаленко, 2012; Говорун, Дембицька, Зубіашвілі, Карамушка, Лавренко, Міщенко, Москаленко, Шайгородский, 2012; Татенко, 1996; Титаренко, 2003; Циба, 2000). Сутність цієї концепції полягає в тому, що суб'єктність особистості, яка розуміється як саморозвиток індивідом власної психіки на основі потенційних можливостей (В. Татенко) і визначена як суто людська властивість, реалізується в умовах, в яких інтеріндивідна взаємодія виявляється як інтерсуб'єктна, суб'єкт-суб'єктна. В концепції наголошується на породжуючому ефекті взаємодії, який вбачається у соціальності, що створюється у взаємодії окремих індивідів, та інтеріоризуючись ними, стає фактором соціалізації цих індивідів. Це впливає із того факту, що людина за своєю природою є суспільною істотою. Якщо людська психіка має первісно інтеріндивідний характер, стверджує В.О. Васютинський, то соціалізація індивіда може розглядатись тільки в контексті соціальної взаємодії. Це означає, що не існує соціалізації поза міжіндивідної взаємодії, як і людська взаємодія не може бути поза соціалізацією. Таке розуміння механізму соціалізації, який розкриває соціальну сутність цього процесу, не тільки стало звичним у теорії особистості, але й знайшло більш широке роз'яснення в інших дослідженнях соціалізації як суб'єктного процесу (Васютинський, 2005; Москаленко, 2013, 2008, 2019; Донченко, Слюсаревський, Татенко, Титаренко, Хазратова, 2008; Говорун, Дембицька, Зубіашвілі, Карамушка, Лавренко, Міщенко, Москаленко, Шайгородский, 2012; Татенко, 1996; Титаренко, 2003). В основу концепції породжуючого ефекту суб'єкт-суб'єктної взаємодії українськими соціальними психологами було покладено конструктивістський підхід, важливим принципом якого є онтологізація людських взаємодій. Цей принцип у сучасних дослідженнях соціальної детермінації розвитку особистості є одним із найважливіших.

Для конструктивістського підходу в дослідженні соціалізації індивіда важливими є такі положення: по-перше, реальність соціального світу і реальність внутрішнього світу особистості – це реальності, що постійно пізнаються, осмислюються й інтерпретуються, і в цьому смислі вони є створеними; по-друге, результатом процесу конструювання є створення людиною образу світу, частиною якого є уявлення про саму себе як частину цього світу – соціальна ідентичність; по-третє, завдяки формуванню соціальної ідентичності людина вміє орієнтуватись у непередбачених ситуаціях.

Поняття «конструктивізм», яке означає конструювання людьми соціальної реальності, введено в психологію американським соціальним психологом К. Гергеном у 1973 р. В ідеї «соціальної психології як історії» він змальовує загальні контури нової методології. В його роботах висунуто ідею, що основним змістом соціально-психологічних процесів є конструювання знання соціальними агентами. К. Герген наголошує на значенні розуміння відносності знання, історичності людського мислення, його залежності від ідеології і політики. Акцент робиться на тому, що всі знання відстоюються, оспорується в суспільстві. Отже, людина створює реальність. Для розуміння цього стає важливим аналіз взаємодій, відносин і цінностей. Такі ідеї було протиставлено Гергеном вивченню закономірностей стабільної соціальної поведінки.

Аналогічну концепцію, в якій обґрунтовується думка про роль соціальної взаємодії у розумінні процесів пізнання, було розвинуто в європейській соціальній психології,

зокрема, засновником етогенетичної психології, англійським соціальним психологом Р. Харре, який у 1992 р. назвав свій методологічний підхід до розуміння соціальної реальності другою когнітивною революцією. Він теж проголошує ідеї відносності значень, переважаючої ролі контексту в розумінні історичності знань.

Важливим об'єднуючим принципом конструктивістських концепцій Гергена і Харре є онтологізація людських взаємодій. Герген висуває тезу «*communicamus ergo sum*», робить основним об'єктом аналізу групи співбесідників, що беруть участь у розмові. Він стверджує, що знання конструюються в мікросоціальному процесі, а не в головах людей. Р. Харре говорить про існування двох аспектів людської реальності: з одного боку, індивід має чисто «біологічну природу», а з іншого – виступає як колективне істиво, він набуває свої атрибути тільки завдяки своїм зв'язкам з іншими індивідами, причому не в одному якомусь колективі, а у чисельності колективів (Харре, 1995; с. 76).

Концепції Гергена і Харре – це одна з двох основних гілок сучасного конструктивізму. Другою гілкою конструктивізму є концепція соціальних репрезентацій С. Московічі, яка акцентує увагу на питаннях становлення, трансформації, динаміки феноменів соціальної реальності як надіндивідних утворювань на рівні людських спільнот. У яких би формах (наукових, релігійних, естетичних та ін.) не виявлялись соціальні репрезентації, вони завжди є способом інтерпретації, осмислення повсякденної реальності, певною формою соціального пізнання, яка передбачає когнітивну активність індивідів і груп. Соціальні репрезентації є соціальність, яка утворюється у взаємодії індивідів певної спільноти, групи: взаємодіючі суб'єкти за допомогою інтерпретації, осмислення, трансформації феноменів зовнішньої реальності відтворюють, ніби знову створюють об'єкти, людей, події оточуючого світу. Як доводить С. Московічі, соціальні репрезентації, які створені у взаємодії спільнот, здійснюють зворотній на них вплив, орієнтуючи і спрямовуючи діяльність людини. У цій своїй регулюючій функції соціальні репрезентації є соціальною матрицею, що детермінує процес соціалізації особистості. Соціальні репрезентації як соціальна матриця соціалізації особистості, утворюючись у просторі групової міжособистісної взаємодії та представляючи за своїм змістом поле можливих комунікацій, цінностей або ідей, що поділяються групою, виконують функцію спрямування та регулювання бажаної поведінки членів групи (Московичи, 1992, 1995).

Концепція конструктивізму представлена обширною літературою, авторів якої об'єднує інтеракціоністська ідея породження соціальності в процесі людських взаємодій. Ця ідея знайшла подальший розвиток в українській соціально-психологічній науці завдяки поглибленому аналізу властивостей взаємодіючих індивідів, яка вбачається в їх суб'єктності. Соціальність як суто людська властивість створюється взаємодією індивідів, яким властива суб'єктність. Сутність суб'єкт-суб'єктної взаємодії – в її породжуючому ефекті, в створенні нової реальності, яка є ядром спільного інтерсуб'єктного простору. Цей простір утворюється індивідами внаслідок екстеріоризації їх внутрішніх станів а також взаємної інтерпретації один одного. «Учасники взаємодії, – пише В. Васютинський, – взаємно репрезентуються один для одного та водночас взаємно означають дійсність, у такий спосіб утворюючи інтерсуб'єктивний

світ. Цей світ, з одного боку, виникає внаслідок інтерсуб'єктної взаємодії, а з іншого – стає її передумовою, простором, середовищем» (Васютинський, 2005; с. 172). Отже, суб'єкт-суб'єктною (інтерсуб'єктною) можна назвати таку інтеріндивідну взаємодію, в якій кожен з учасників виявляє свою суб'єктність через причетність до створення надіндивідного, інтеріндивідного простору, який детермінує процес соціалізації індивіда, що відбувається як екстеріоризація й інтеріоризація тих нових структур, які утворюють цей соціально-психологічний міжіндивідний простір. Як пише В.О. Васютинський, «у процесі взаємодії внутрішньопсихічні структури індивіда вимушено екстеріоризуються, заходять у зіткнення з аналогічними, але відмінними за змістом структурами партнерів, під таким взаємним впливом змінюються і знову інтеріоризуються. Після цього настає нова екстеріоризація. І такий цикл повторюється достатньо велику кількість разів, завдяки чому має місце своєрідна осциляція внутрішнього і зовнішнього (Васютинський, 2005; с. 181). Процес суб'єкт-суб'єктної взаємодії – це не проста інтеракція, а процес взаємної згоди людей приймати впливи один на одного за умов, що вони ставляться до себе і до іншого як до автономного, суверенного суб'єкта активності і як до цінності. Інтерсуб'єктна взаємодія розуміється як трансцендентальне взаємопроникнення, взаємне зумовлювання суб'єктів взаємодії, як спільно-взаємна зануреність суб'єктів у специфічні дискурси (В. Васютинський). І в цьому сенсі можна констатувати, що факт взаємодії є породжуючим, бо він породжує нову реальність, нові смисли в силу взаємовпливу. Отже, в інтерсуб'єктній взаємодії кожен з її учасників виявляє і реалізує свою суб'єктність.

Життєдіяльність індивіда відбувається в різноманітному оточуючому світі, який сприймається особистістю по-різному. Матеріальний і ідеальний світ представлено у свідомості індивіда в просторових, емоційно забарвлених образах. Суб'єкт і оточуюче середовище знаходяться в суперечливій єдності. У свідомості суб'єкта умови середовища опосередковуються, трансформуються через власну систему життєвих смислів, цінностей і ідеалів, норм і правил, що ним приймаються. Отже, соціально-психологічний простір – це не просто середовище. Визначаючи характерні особливості феномена і поняття «простір», В.Є. Ключко зауважує, що «простір» відрізняється від «середовища», від оточуючої людини дійсності, «об'єктивної реальності» тим, що для опису останніх достатньо чотирьох координат – трьох просторових і часу. Соціально-психологічний простір включає в себе, як мінімум, ще три суб'єктивні координати – значення, смисл, цінність, а це означає, що його пронизано емоціями, завдяки яким предмети, носії цих надчуттєвих якостей, стають доступними нашій свідомості. Про соціально-психологічний простір можна сказати, що він є «суб'єктивним середовищем», тобто середовищем, яке представлено у свідомості, засвоєне і доповнене, а точніше: «народжене», створене, сформоване самим суб'єктом відповідно з його життєвими принципами, цінностями й цілями (Ключко, 2002). В процесі суб'єкт-суб'єктної взаємодії створюється інтерсуб'єктний простір як суб'єктивне середовище. Це суб'єктивне середовище створюється в результаті зіткнення, зіставлення, порівняння його суб'єктів. На думку М.С. Кагана, сутність цього процесу полягає не просто у факті передачі і прийому інформації, а у створенні «нової» інформації, загальної для суб'єктів взаємодії і такої, що породжує їх спільноту (Каган, 1997; с. 149–150).

Важливою є думка Б.Ф. Ломова щодо узгодженості цілей суб'єктів міжособистісних відносин, яка потрібна для організації конкретної сумісної взаємодії, в якій виникає єдине соціальносумісне, що дозволяє презентувати кожному із учасників взаємодіяльності деякі її елементи, починаючи з цілі і задачі діяльності і включаючи її структуру, цілі окремих дій, які входять до її складу, об'єкти діяльності, використувані в ній знаряддя, відомості про ситуацію, узагальнені дані про імовірний досвід учасників взаємодії, про особливості їх особистостей, необхідні для ухвалення рішення сумісної діяльності загалом.

Отже, аналіз механізму формування соціальності людини, представлений в дослідженнях науковців української соціально-психологічної школи як суб'єкт-суб'єктна взаємодія індивідів, дає можливість зрозуміти сутність соціальної детермінації розвитку особистості, зокрема, й визначити особливості соціальної матриці як детермінанта процесу соціалізації особистості.

Культурно-діяльнісна концепція як методологічна основа теорії розвитку особистості в українській науці

Українська психологічна наука у розробці основних положень теорії соціалізації спирається на культурно-діяльнісну методологію київської світоглядно-антропологічної школи, засновником якої був визнаний в Україні та поза її межами видатний філософ-вчений В.І. Шинкарук (1928-2001). Плеяда зіркових дослідників цієї школи (Є. Бистрицький, І. Бичко, В. Іванов, П. Копнін, М. Попович, Л. Сохань, В. Табачковський, М. Тарасенко, О. Яценко та ін.) зробили потужний внесок у розвиток гуманістичного напрямку світової науки, який був високо оціненим вітчизняним та зарубіжним науковим співтовариством. Саме ця концепція стала основою теорії соціалізації в українській науці (Губерський, Андрущенко, Михальченко, 2002; Іванов, 1977; Москаленко, 2011, 2019; Шинкарук, 1977, 1984, 1996, 2000; Яценко, 1977). Особливістю досліджень особистості в рамках культурно-діяльнісного підходу є те, що в центрі їх уваги є проблема діяльності людини зі засвоєння культури. Традиції такого розглядання особистості закладено німецькою класичною філософією у 18 сторіччі (Г. Гегель, Е. Кант, Й. Фихте та ін.) і далі була продовжена у філософських школах, в яких досліджується регулятивна функція цінностей у діяльності особистості (В. Віндельбанд, Г. Ріккерт, Е. Кассіпер). У цих концепціях аналізується той аспект проблеми особистості, в якому об'єктивні і суб'єктивні умови її формування виявляються, по-перше, комплексно, а, по-друге, як ті форми включення індивідів у діяльнісне освоєння культури, які формують соціальні якості людини. Теза про формування особистості в предметній діяльності, яка опосередкована культурою суспільства в її історичному розвитку, знайшла розвиток також у роботах С.Л. Виготського, А.Р. Лурії, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтєва та ін. Наукові розробки цих вчених стали основою розвитку теорії соціалізації особистості. Велике значення в цьому плані мало, зокрема, відкриття Л.С. Виготським поняття зони найближчого розвитку. Зона найближчого розвитку – логічний наслідок закону становлення вищих психічних функцій, які формуються спочатку в сумісній діяльності, у співпраці з іншими людьми і настирливо стають внутрішніми психічними процесами суб'єкта. Л.С. Виготський формулює «загальний закон культурного розвитку» так: «Всяка функція в культурному... розвитку дитини

з'являється на сцену двічі, в двох планах, спочатку – соціальному, потім – психологічному; спочатку між людьми, як категорія інтерпсихічна, а потім всередині дитини, як категорія інтрапсихічна... Перехід ззовні всередину трансформує сам процес, змінює його структуру і функції. За всіма вищими функціями, їх відношеннями генетично стоять соціальні відношення, реальні відношення людей» (Выготский, 1983; с. 145). Л.С. Виготський розвиває ідею розвитку психічних феноменів, який відбувається тільки в спілкуванні. Ситуація «пра-ми» задає людині засоби психічної організації, робить її людиною культурно-історичною. Отже, проголошувалось, що невід'ємною і обов'язковою частиною дослідження процесу формування особистості є вивчення оточуючої соціальної практики. Практична діяльність як одне з основних положень культурно-історичної теорії полягає в тому, що розуміння й аналіз психічних функцій людини повинні ґрунтуватись на її предметній діяльності, в якій люди освоюють ідеальний і матеріальний історично-культурний досвід попередніх поколінь.

Культура як формотворення людини – головна теза культурно-діяльнісної теорії особистості в українській науці. В роботах вчених Київської філософської школи культурологічного напрямку найбільш переконливого обґрунтування знайшло розуміння культури як формотворення людини. Автори цієї концепції розглядають культуру як найважливіший фактор становлення людини і особистості, підкреслюючи, що не тільки неможливо зрозуміти процес формування особистості, не пов'язуючи його з культурою, але й деякі суттєві особливості культури, які виявляються тільки в цьому аспекті їх дослідження. Зокрема, культура виявляється як система форм, що акумулює в конкретно-історичній діяльності людей всезагальні способи діяльності і спілкування, являючись таким чином, системою формотворення людини, забезпечуючи становлення людської особистості.

В. Іванов у своїх працях дає розгорнутий аналіз того, як певна історична форма культури творить людину. Він наголошував, що культура суспільства – це досвід людства, в якому фіксуються результати діяльності людей в узагальненому, сутнісному значенні. Цей досвід об'єктивовано, опредметнено як у предметно-речових формах, так і у формах соціальних відносин, видах спілкування, способах діяльності. В реальності людина існує в двох сферах: речовому світі і духовному. Речовий світ – це предмети або продукти діяльності людини, в яких об'єктивовано психічні особливості, що визначають ступінь розвинутої самої людини. Духовний світ – це психічні особливості людини, в яких репрезентовано її речовий світ. Речовий і духовний світи людини існують в єдності і суперечності, внаслідок розв'язання якої забезпечується рух історії і розвиток людини. Разом ці два світи становлять світ людини, або культуру, яка віддзеркалює ступінь розвитку людства і самої людини. Кращі досягнення людства, що акумульовано в культурі суспільства, передаються від покоління до покоління, від однієї людини до іншої людини в процесі соціалізації. Людська діяльність перетворює не тільки оточуючий світ, але й самих її учасників. Іншими словами, в процесі своєї соціальної діяльності люди творять один одного. Цей процес, що безперервно відбувається в суспільному житті, описується поняттям «культура». На основі засвоєння людиною культури суспільства формується культура особистості, яка є особистісним світом людини, в якому віддзеркалюється ступінь її психічного розвитку.

Відношення «людина – світ» як системотворчий принцип культурно-діяльній концепції особистості. Незважаючи на те, що автори культурно-діяльній концепції особистості аналізують різні сторони виявлення діяльній сутності людини (минулий досвід та механізми його засвоєння, цілеспрямованість на майбутнє та реалізація його у свободі вибору тощо), майже всі вони у своїх дослідженнях дотримуються парадигми «Людина – Світ», згідно з якою Людину потрібно розглядати у єдності з її Світом. Людина протистоїть зовнішній реальності не як чиста свідомість або ізольований індивід, а як організована спільнота, по відношенню до якої факти «індивідуальної психіки» виявляються підпорядкованими і похідними. Точний термін для позначення зв'язку людини і світу знайшли дослідники «первісної свідомості». Зокрема, Леві-Брюль говорить про «співпричетність» людей природній та соціальній дійсності (наприклад, вираженій у колективних уявленнях архаїчних культур). Співпричетність людини своєму життєвому світу є універсальною, і уявлення світу (образ світу) є основою пізнання світу людиною у філогенезі і онтогенезі. Отже, створення людської реальності, яка існує в єдності суб'єкта і об'єкта, відбувається безпосередньо в людських взаємовідносинах, у взаємодії «Я» з «Іншими». Вплив Іншого стимулює розвиток соціальних властивостей, які притаманні тільки людині, цей вплив є найголовнішим фактором розвитку особистості.

У роботах сучасних вітчизняних психологів (Ф.Є. Василюк, Л.Я. Дорфман, А.У. Хараш) спостерігається тенденція розширення меж життєвих відносин, які входять у структуру категорії «Світ» (відносини людини з природою, культурою), що дозволяє розширити межі уявлень про сферу свідомості людини як відносно самостійне психологічне явище, пов'язане зі взаємодією людини і світу. Позиція розуміння життєвого світу людини як її суб'єктивного світу особливо яскраво відображена у екзистенціальній філософії і психології, де поняття «світ» є ключовим. Сутність людини в теоріях екзистенціалізму трактується як «існування-людини-в-світі». Світ тут – це просторово-часовий континуум особистісного становлення. Це не простір в його фізичному розумінні. Це, скоріше, час існування – становлення єдиної субстанції (Я в світі, світ в мені, Я-це і є Світ, а Світ – це просто моє життя). З цього випливає, що світ – це є відносини людини. Людина не відображає, а інтерпретує, і не присвоює світ, вона його формує. Світ людини – це відображені, трансформовані світи інших людей. Екзистенційна традиція виділяє три форми світу: «світ Я», «світ Іншого», «світ відносин Я і Інший». Людське життя отримує смисл тільки тоді, коли воно відбувається «перед лицем Іншого». Тому сутнісні властивості індивіда базуються на його формах життєдіяльності і відносинах з Іншими. Своєю соціальністю людина не отримує у подарунок від Природи, а формує її в надрах інтеріндивідуальної взаємодії, яка організується як система культурно-історичних відносин. Історія цих відносин є історією самої людини, шляхом її саморозвитку. В роботах вчених Київської світоглядно-антропологічної школи переконливо обґрунтовується принцип, згідно з яким людина і світ вступають у взаємодію, утворюють особливу онтологічну реальність, бо людина «продовжена у світі». Особливість світу полягає в тому, що його завжди віднесено суб'єктові, всі його елементи співвідносяться з цілеспрямованою діяльністю суб'єкта. Людина живе в світі. Вона може сприймати його, наділяючи об'єкти, що мають до нього відношен-

ня, різними цінностями і смислами. Модальність життєвого світу людини – це теж одна із важливих тез культурно-діяльнісної теорії, на якій акцентували увагу київські дослідники. Вона полягає в тому, що людина, надаючи об'єктам оточуючого світу значимість і смисл, немов би «виносить» частину себе, своєї сутності, своєї суб'єктності за межі себе самої у світ, наділяючи «собою» його об'єкти. Предметний світ, який розглядається як об'єктні зв'язки, є амодальним. Тільки за умови виникнення суб'єкт-суб'єктних зв'язків і взаємодій виникають багатоманітні модальності, які змінюються від одного виду до іншого. Тому тільки такий світ, з яким людина пов'язана в єдину систему, може знайти відображення в її свідомості. Людина не вступає у взаємодію з об'єктами, яких вона не сприймає. Щоб успішно взаємодіяти з різними сторонами світу, людина повинна адекватно їх сприймати. Тому світ людини це є сформована нею відповідно з її цілями і потребами система культурно-історичних відносин, яка узгоджена з індивідом відповідно до його здібностей, практичних і духовних можливостей. Як писав В.П. Іванов, «Світ є предметною дійсністю (природною, суспільною і духовною), структурованою відносно практично-суспільного способу людського буття, яка перетворюється і організується суспільною людиною у об'єктивну умову власного розвитку... Світ – це не що інше, як «людський світ»..., його межі – у способі заданості людині, його умови буття – людське значення і смисл.» І далі: «Світ – це соціалізована предметна дійсність, будова якої підпорядкована суспільно-практичним закономірностям. Людський світ має свою архітекtonіку, його організовано у світопорядок, який завжди орієнтовано на людину, будується навколо неї» (Іванов, 1977; с. 32). На модальності як характеристиці світу наголошував також С.Л. Рубінштейн, який у своїй монографії «Людина і світ» (1973), обґрунтовуючи принцип системного зв'язку людини зі світом, показав, що людина і світ – це єдина система, в якій людина є системотворчим компонентом. С.Л. Рубінштейн визначає поняття «світ» як сукупність речей і людей, в яку включається те, що відноситься до людини і до чого вона відноситься за своєю сутністю, що може бути для неї значимим, на що вона спрямована» (Рубінштейн, 1973). З цього визначення випливає, що взаємодію людини і світу визначає параметр значимості. У свідомості суб'єкта життєвий світ опосередковується, трансформується через власну систему життєвих смислів, цінностей і ідеалів, норм і правил, що ним приймаються. Тому життєвий простір людини представлено у свідомості не тільки як відображене і засвоєне, але й як доповнене, а точніше «народжене», створене, сформоване самим суб'єктом відповідно з його життєвими принципами, цінностями й цілями.

Система категорій культурно-діяльнісної теорії як інструментальний апарат дослідження особистості. Введення поняття «світ людини» дозволяє значно розширити коло досліджуваних психічних явищ, які можуть ставати способами практичної орієнтації людини в оточуючому середовищі. З приводу цього В. Іванов пише, що спрощеним є висновок відносно того, що у виражених у словесній формі предметних поняттях і категоріях міститься лише уявлення про підмічені людиною схожі риси і особливості предметів та явищ, які спостерігаються. У дійсності ніхто не може сказати, скільки і яких властивостей з'єднано у змісті такого, наприклад, поняття, як «дерево», як і будь-якого іншого поняття і категорії. Бо зрозуміти – зовсім не означає поба-

чити і помітити дещо особливо-відмінне. Щоб останнє побачити, потрібно уже мати в уявленні те інше, від чого перше відрізняється. Потрібно мати деяке уявлення про світ як внутрішньо розчленовану цілісність і помістити в цю сіть явищ новопродбанний предмет, щоб отримати всю його родовидову й індивідуальну специфікацію. Частина пізнається по цілому, одиничне – по загальному, індивід – по роду. Так само уявлення про світ, яке створено практикою суспільства і засвоєно індивідами, служить, подібно матриці або монтажній схемі, загальною основою змістовного розпізнавання предметних елементів світу як чарунок у загальній мережі (Іванов, 1977; с. 19).

У світлі культурно-діяльничої теорії виявляється важливим застосування також таких понять як «спосіб життя», «стиль життя особистості» (Л.В. Сохань), в яких на різних рівнях конкретності відображається єдність об'єктивного-суб'єктивного, зовнішнього-внутрішнього, соціально-загального й індивідуально-особливого у формуванні особистості. Найбільш широке за обсягом поняття «світ людини» конкретизується у понятті «культура», яке відображаючи людський світ у контексті конкретних можливостей людини на певному історичному відрізку часу, відображає момент конкретно-історичної зумовленості соціальної детермінації особистості. Ще більш конкретний рівень соціальної детермінації розвитку особистості відображено в категоріях «спосіб життя», «стиль життя особистості». Категорія «спосіб життя» виражає певну якість життєдіяльності, що зумовлена рівнем оволодіння індивідами культурою, особливості якої визначаються соціально-економічним рівнем соціуму. Поняття «стиль життя» утворюється на іншому рівні узагальнення, на рівні одиничного й індивідуального, і характеризує способи й форми життєдіяльності індивідів, які вибираються ними в межах існуючої соціальної ситуації.

Побудована на засадах культурно-діяльничого підходу система понять «світ людини», «культура», «спосіб життя», «стиль життя особистості» дозволяє глибше зрозуміти розвиток особистості і суспільства.

Соціальна матриця як ціннісно-нормативна система впливу на особистість у процесі її соціалізації

Особливості соціально-історичної спільноти, до якої належить людина, зумовлюють її загальнолюдські, типові властивості. Кожен індивід імпліцитно несе в собі цю історичну загальність як умову його існування і індивідуального розвитку серед собі подібних. Певна ціннісно-нормативна система спільноти, акумулюючи історично вироблені всезагальні форми людської діяльності, що задають індивідам як суб'єктам діяльності змістовні характеристики відношення людини до світу, є соціальною матрицею розвитку особистості.

Ціннісно-нормативна система суспільства як чинник соціалізації особистості. Соціальна матриця – це певна система всезагальних форм людської діяльності, яка виконує детермінуючу та регулюючу функцію по відношенню до окремих індивідів. Засвоюючи всезагальні способи людської діяльності, в яких втілено найбільш раціональні і ефективні її зразки, людина набуває соціальності. Як надіндивідне творіння соціальна матриця визначає соціальний контекст процесу соціалізації особистості. Цей контекст означає, що становлення соціальності людини детермінується обов'язковими вимогами до індивідів з боку конкретної соціально-історичної спільноти з

метою організації єдності сукупних дій її членів, регулювання та розвитку їх життєдіяльності, колективності і спільності. Жодне суспільство не могло б існувати, якщо індивіди не засвоїли б у процесі соціалізації певної одноманітності дій і вчинків, якби воно не упорядковувало поведінку багатьох індивідів у потрібному йому напрямку, формуючи у них певні загальні їм усім характерні риси, тобто їх соціальність.

Як уже зазначалось, соціальне існує у багатьох виявленнях і являє собою складну систему, в якій системотворчим елементом, її визначальним ядром є ціннісно-нормативна сфера, що існує у об'єктивованих надіндивідно приписаних вимогах до індивідів як сукупність певних зразків, принципів, правил, стандартів, еталонів, канонів, та виконує по відношенню до них нормативно-регулятивну функцію. В цій своїй функції ціннісно-нормативна система є соціальною матрицею, що забезпечує розвиток особистості.

Ціннісно-нормативна система суспільства виконує функцію детермінанта соціалізації завдяки таким її особливостям: по-перше, її символічним означенням, завдяки чому через активне вибіркове виділення свідомістю тих сторін реальності, які сприймаються і зафіксовані практикою як значимі, акумулюється досвід людства, що виконує функцію зразків діяльності і розвитку як суспільства, так і окремих індивідів; по-друге, її здатністю створювати суспільний зв'язок через предмет діяльності, який маючи форму еталона, набуває характеру універсального зв'язку між людьми і стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин; по-третє, її позитивною спрямованістю на розвиток родового, людського за своєю сутністю, оскільки статусу загальності набуває не всякий, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності, який сприяє єднанню і розвитку людської спільноти.

Втілення ціннісно-нормативної системи в діяльність людей гарантує останню від довільності, впорядковує її, робить загальнозначущою, взаємопередбачуваною і взаємоконтрольованою. Завдяки цінностям та нормам як загальнозначущим способам життєдіяльності, які застосовуються особистістю в її життєвій практиці, через механізм соціалізації стає доступним окремій людині універсальний соціальний світ. Внаслідок цього ціннісно-нормативна система спільноти стає важливим засобом здійснення індивідами їх життєдіяльності, а також обов'язковою умовою розвитку як всього суспільства, так і окремих індивідів.

Ціннісно-нормативна система суспільства має складну структуру, складаючись у певну ієрархію за рівнем умов та ступенем соціальної значущості. Кожен елемент ціннісно-нормативної системи (норми, правила, стереотипи, соціальні ролі тощо) наділяється особливим значенням в індивідуальній або суспільній свідомості, яка визначається його роллю у соціальній взаємодії. Кожна суспільна спільнота має свою ціннісно-нормативну систему, завдяки якій здійснюється інтеграція індивіда в групу, групи – в соціальну структуру, різних елементів соціальної структури – в соціальну систему. Функції ціннісно-нормативної системи суспільства мають свої особливості залежно від рівня ієрархії соціального, на якому вони функціонують: на інституційному рівні вона забезпечує єдність відносин між соціальними інститутами та великими соціальними групами, що забезпечує стабільність суспільства; на мезорівні ціннісно-нормативна система виконує функції регулювання відносин між організаціями

середнього рівня, що важливо для розвитку громадянськості суспільства; на мікрорівні ціннісно-нормативна система сприяє зміцненню контактів індивідів у малих групах, що є важливим для формування ідентичності особистості. Норми і цінності всіх цих рівнів взаємодіють у єдності як безпосередньо, так і опосередковано, як прямо, так і зворотно. Суспільство лише тоді функціонує успішно, коли його ціннісно-нормативна система інтеріоризується кожним індивідом, перетворюється в його ціннісні орієнтації. Через ціннісні орієнтації здійснюється зв'язок зовнішнього, предметного об'єктивного світу особистості з її внутрішнім суб'єктивним світом, внаслідок чого формуються певні соціальні параметри людини. Так відбувається процес соціалізації особистості.

Соціалізація особистості як засвоєння різних рівнів ціннісно-нормативної системи суспільства в онтогенетичному вимірі. Онтогенетичний розвиток людини здійснюється в процесі послідовного, поетапного засвоєння нею різних систем форм культури у відповідності з її віковими потребами і можливостями. Цей процес здійснюється через виникнення на кожному віковому етапі нових якостей, специфічних для людини, які не існують у готовому вигляді на більш ранніх етапах, а підготовлені всім попереднім ходом історії. Згідно з положеннями культурно-історичної теорії, людське буття відбувається як накопичення артефактів і включення їх у діяльність людини, що зумовлює її соціальний розвиток (Л.С. Виготський). У людини немає вроджених форм поведінки, її розвиток відбувається через присвоєння форм і способів діяльності, які вироблені історією людства (культурою). Розвиток особистості відбувається як входження індивіда у «світ людини» завдяки засвоєнню ним різного рівня ціннісно-нормативних систем суспільства, які відповідають її віковим потребам і можливостям.

Положення про розвиток особистості через засвоєння історичних форм культурної поведінки є одним із важливих положень культурно-діяльнісної концепції. В ньому зміщуються акценти з опису зовнішнього середовища людини та характеристик її духовного світу на визначення системи формотворень людини. Ця система являє собою певну сукупність культурних форм, яку повинен послідовно засвоїти індивід завдяки своїй діяльності протягом свого життя, сформувавши необхідні якості, що дають йому можливість включитись у життя суспільства. Процес соціалізації особистості здійснюється через механізм інтеріоризації ціннісно-нормативної системи спільноти у внутрішні детермінанти розвитку її членів, який відбувається як становлення і розвиток соціальної зрілості людини завдяки обов'язковому засвоєнню індивідом різних рівнів ціннісно-нормативних систем.

Залежно від засобів засвоєння індивідами культури суспільства в процесі соціалізації, які мають особливості на їх вікових стадіях, а також з точки зору особливостей зв'язку індивіда зі світом як певних соціально-культурних форм його засвоєння індивідом, можна виділити декілька рівнів ціннісно-нормативних систем, які формують особистість. Рівні цих систем мають такі особливості: по-перше, певний обсяг соціального досвіду, який може засвоїти індивід у своєму віці, по-друге, масштаб, широта стосунків з іншими індивідами, які є характерними для людини певної вікової категорії, по-третє, специфіка міжособистісних стосунків, або особливості взаємодії індивіда один з одним, що притаманні людям певного віку.

Соціалізація індивіда як становлення соціальної зрілості людини є стадійним процесом. Кожна стадія соціалізації характеризується домінуванням певної ціннісно-нормативної системи, яка виконує функцію соціальної матриці розвитку особистості цієї стадії, визначаючи її закономірності, механізми та інші особливості. Переорієнтація індивіда з однієї системи формотворень на іншу в процесі соціалізації відбувається з метою поступового входження людини у загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами спільноти. Саме тому формування особистості, становлення її соціальної зрілості передбачає обов'язкове поетапне засвоєння людиною всіх рівнів ціннісно-нормативних систем, що виділено нами.

Перший рівень ціннісно-нормативної системи забезпечує первинну соціалізацію та визначається особливостями її функціонування як соціальної матриці на мікрорівні спільноти. На цьому рівні соціальний світ сприймається і засвоюється людиною через безпосереднє спілкування у малих групах (сім'я, родичі, однолітки, близькі друзі тощо) через взаємодію «індивід-індивід». Особливості ціннісно-нормативної системи цього рівня полягають у тому, що вона сприймається і засвоюється людиною головним чином у наочно-образній формі через конкретно-особистісне спілкування як відношення «я – ти», в якому системотворчим компонентом є емоційно-мотиваційна сфера особистості. Ціннісно-нормативна система мікрорівня у її онтогенетичному аспекті є найбільш важливою матрицею соціалізації індивідів у дитячому віці, в якому провідним видом діяльності є гра. Гра виявляється тим засобом, котрий забезпечує перетворення загальних цінностей та норм в індивідуальні властивості особистості в дитячому віці. Це потребує особливої уваги до розробки методик гри та її більш активного використання як засобу первинної соціалізації.

Другий рівень ціннісно-нормативної системи визначається особливостями її функціонування як соціальної матриці на мезорівні спільноти. На цьому рівні соціальний світ сприймається і засвоюється через опосередковане спілкування у формах взаємодії, що виникають у спільнотах на основі розподілу праці як форм культури конкретно-історичного етапу розвитку суспільства. Розподіл праці є, з одного боку, конкретно-історичними формами виробництва, а з іншого – системою форм, що формують особистість, приписуючи їй певний спосіб діяльності завдяки передачі із покоління у покоління досвіду та знань у рамках цих форм. На основі розподілу праці виникають професії, котрі приписують індивідам виконання певних функцій, форми спілкування, здійснюють вплив на їх особистісні властивості. Рівень соціалізації, що визначається системою форм культури розподілу праці, є провідним фактором соціалізації людини у будь-якому віці. В онтогенетичному аспекті цей фактор розглядається як такий, що домінує у підлітковому та юнацькому віці, коли провідною діяльністю індивідів стає вибір професії. В цьому віці відбувається переорієнтація особистості на нові форми зв'язку зі світом, які, з одного боку, мають ознаки конкретно-особистісного, яке існує у безпосередньо контактуючих членів групи, з іншого – узагальнено-соціальні властивості, що існують як групові норми та цінності. Це той рівень соціалізації, на якому ціннісно-нормативна система спільноти існує як групове «ми». Визначаючи особливості соціалізації підлітків, психологи вказують на таку особливість цього процесу, як

перехідний (проміжний) характер між конкретно-індивідуальною формою первинної соціалізації та узагальнено-соціальною формою соціалізації соціетального рівня. Перехідний характер цієї соціокультурної системи формотворення людини відповідає перехідному характерові індивідуально-психічних властивостей підлітків. На цьому рівні соціалізації основним засобом оволодіння ціннісно-нормативною системою суспільства є професійна діяльність людини, яка відповідає історичним особливостям суспільного розподілу праці.

Третій рівень ціннісно-нормативної системи визначається особливостями її функціонування як соціальної матриці спільноти на соціетальному рівні. Цей рівень представлено інституційними відносинами, характерними ознаками яких є зв'язок індивіда зі світом через соціетальні норми і цінності. Суб'єктами соціалізації цього рівня є здебільш індивіди зрілого віку, а носіями цієї соціальної матриці є великі соціальні групи (професійні, етнічні, гендерні, конфесійні тощо), в межах яких їх представники взаємодіють опосередковано. Ця опосередкованість надає безмежні можливості для розширення, розгалуження й узагальнення соціальних відносин та засвоєння соціального досвіду в його узагальненій, сутнісній формі, що стає умовою реалізації творчої природи людини. Головним засобом соціалізації особистості на цьому етапі є система інновацій культури. В психологічній літературі в аналізі вікових особливостей індивідів юнацького та зрілого віку відмічається, що прагнення до інноваційної діяльності найбільш притаманне людям цього віку, що пояснюється природними закономірностями, біологічною програмою розвитку (Кон, 1989).

Кожне суспільство вимагає від індивідів послідовного засвоєння ними певного рівня ціннісно-нормативної спільноти, який відповідає історичним особливостям культури суспільства та віковим особливостям людини. Аналіз цього процесу, оцінка норм, цінностей, установок, орієнтацій тощо, які характеризують засвоєні людиною як представником спільноти або групи рамки ціннісно-нормативної системи, дозволяє з'ясувати загальний характер і рівень соціалізованості особистості. Справа в тому, що ціннісно-нормативна система спільнот не є зовнішнім по відношенню до особистості імперативом. Особистість засвоює її суб'єктивно, в індивідуальній формі. В цьому відношенні ціннісно-нормативна система не є конгломератом освоєних і реалізованих нею соціальних цінностей, а вона – це особливий неповторний «мікрокосм», особистісна система. Проблема оволодіння ціннісно-нормативною системою для кожної людини є проблемою вибору із всіх накопичених людством культурних цінностей тих деяких, які вона може засвоїти протягом життя. Вибір є обмеженим. Людина вибирає те, що найкраще відповідає виявленню її сутності, відповідає спрямованості її розвитку.

У зв'язку з цим виникає питання: яким чином всезагальні форми діяльності, що акумульовано в системі соціальних цінностей, стають способами індивідуальної діяльності? Це запитання може бути розкритим за допомогою категорій «опредметнення-розпредметнення». Опредметнення є таким відношенням людини до світу, в якому здійснюється перехід сутнісних сил людини із форми суб'єктивного буття в форму предмета, їх об'єктивування. Перехід предмета із свого предметного буття в діяльнісну здібність людини є розпредметненням. У ціннісно-нормативній системі со-

ціальний досвід людства знаходить відображення у своїй заданості людині. В зв'язку з цим у процесі формування особистості відбувається розпредметнення не законів і норм суспільства, а розпредметнення їх значень і смислів. Поведінка особистості відбувається у відповідності з тим значенням і смислом, який вона вкладає в систему соціальних цінностей, яка нею інтеріоризується.

У зв'язку з цим виникає проблема адекватності розпредметнення індивідами ціннісно-нормативної системи суспільства в процесі соціалізації.

Адекватне розпредметнення означає засвоєння людиною цінностей і норм у відповідності з їх призначенням. Це питання про те, «володіти чи мати?» (В. Франкл). Сутнісне значення ціннісно-нормативної системи полягає в її функції гармонізування суспільних відносин. Якщо сутнісне значення ціннісно-нормативної системи спільноти не відповідає потребово-мотиваційній системі індивіда, то це може спричинити збій соціальної матриці розвитку особистості (Шульга, 2018). Отже, успішність інтеріоризації соціальних цінностей індивідами залежить від усвідомлення ними цих цінностей як своїх потреб, а також здатності інтеріоризувати ці цінності, з іншого боку – від тих вимог, які висуває суспільство до цих індивідів (соціальних експектацій). Ступінь детермінації розвитку особистості соціальною матрицею суспільства визначається співвідношенням ціннісно-нормативної системи суспільства і внутрішніми психологічними властивостями його індивідів.

Висновки

1. Соціальна матриця – це рамки, які визначають певну систему форм людської діяльності, в яких втілено найбільш раціональні і ефективні її зразки, завдяки чому вона виконує детермінуючу та регулюючу функцію по відношенню до суспільства та окремих індивідів. У цьому розумінні соціальна матриця є тією соціальністю, що виражає обов'язкові вимоги до особистості з боку конкретної соціально-історичної системи. Незважаючи на те, що соціальна матриця по відношенню до окремої людини виступає як зовнішній чинник її соціалізації, вона не існує поза окремих індивідів, а є інтеріндивідним утворенням, особливості якого визначаються умовами міжіндивідної взаємодії у спільнотах. Всезагальні форми людської діяльності, що акумульовано у ціннісно-нормативній системі історичних спільнот, є соціальною матрицею, що задає індивідам як суб'єктам діяльності змістовні характеристики відношення до світу і детермінує процес соціалізації особистості.

2. Сутність соціальної матриці розвитку особистості розкривається через механізм її соціалізації, який полягає у взаємодії між індивідами. Поняття «соціалізація» фіксує соціальність процесу розвитку особистості, що створюється суб'єкт-суб'єктною взаємодією індивідів як надіндивідне утворення, і поділяючись всіма людьми, знаходить виявлення у різних культурних формах загальності (цінностях та нормах), санкціонується членами спільноти як обов'язкова програма їх діяльності і як вимоги, приписи та очікування відповідної їх поведінки. В цьому відношенні ціннісно-нормативна система суспільства як система всезагальних форм людської діяльності, що створюється самими людьми у їх взаємодії, засвоюючись ними за програмою соціального успадку-

вання, зворотно впливає на розвиток особистості, виявляючись соціальною матрицею її соціалізації.

3. Процес соціалізації особистості здійснюється через механізм розпредметнення – опредметнення (інтеріоризації – екстеріоризації) різних рівнів ціннісно-нормативних систем. Внаслідок цього процесу здійснюється входження індивідів у загальний соціальний простір через розширення та узагальнення соціальних відносин між усіма індивідами – членами суспільства. Цей процес відбувається як суперечлива єдність зовнішнього та внутрішнього, загального та одиничного, типового та індивідуального. Спеціально для означення цієї суперечності розвитку особистості в середині ХХ ст. в соціальній психології було введено поняття соціалізації, яке є однією із провідних категорій теорії особистості.

4. Функція соціальної матриці як детермінанта соціалізації забезпечується ціннісно-нормативною системою завдяки таким її особливостям: по-перше, її символічним означенням, завдяки чому через активне вибіркоче виділення свідомістю тих сторін реальності, які сприймаються і зафіксовані практикою як значимі, акумулюється досвід людства, що виконує функцію зразків діяльності і розвитку як суспільства, так і окремих індивідів; по-друге, її здатністю створювати суспільний зв'язок через предметність діяльності, що має форму еталона, а тому набуває характеру універсального зв'язку між людьми і стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин; по-третє, її позитивною спрямованістю на розвиток родового, людського за своєю сутністю, оскільки статусу загальності набуває не всякий, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності, який сприяє єднанню і розвитку людської спільноти.

4.3. Історико-психологічні витoki тлумачення поняття «особистість духовна»

Наукові уявлення про «особистість духовну» в українській психології чітко окреслюються наприкінці XIX ст. й тісно пов'язані з прогресивними ідеями тогочасних психологів Петра Дмитровича Лодія, Данила Михайловича Веланського та Петра Михайловича Любовського

Аналізуючи погляди зазначених світочів української психології, неможливо не згадати, бодай стисло, імена тих корифеїв вітчизняної науки минулого, безцінні думки та теорії яких утворили потужне підґрунтя для подальшого становлення концепції духовної особистості. Саме їх невмирущі ідеї розвивали Лодій, Веланський, Любовський. Йдеться про знаних викладачів Києво-Могилянської академії.

Дотримуючись ідеї про гармонійну єдність душі й тіла, прогресивно мислячі професори Києво-Могилянської академії (С. Калиновський, М. Козачинський, С. Кулябка, Ф. Прокопович), а також їх учні, послідовники, одноступці Г. Кониський, Я. Козельський, свідомо звертались до спадщини античних часів. Інтенсивне засвоєння духовних цінностей античного світу, характерні риси ідей епохи Відродження щодо принципів громадянського гуманізму, які передбачають ствердження справедливості, людяності, свободи – усі ці риси яскраво відображені в духовній культурі та філософсько-психологічній думці в Україні у епоху зародження капіталізму, коли духовні цінності опинилися під загрозою знищення.

Відроджуючи теорії класичної Греції та Риму, які наголошували на невичерпних багатствах духовності людини, прогресивні діячі того часу звернули увагу передусім на власну національно-культурну традицію, яка з часів Київської Русі найтісніше була пов'язана з духовною культурою греко-візантійського світу. Такий підхід виступив підґрунтям для створення тогочасними вченими концепції теоретичного обґрунтування необхідності вивчення духовної спадщини Стародавньої Греції, що допомогло ствердженню духовно-гуманістичних ідей в Україні (Антологія мировой философии, 1969).

Основою нової культури стали гуманістичні студії з практичною орієнтацією на формування свободної духовно збагаченої особистості. Комплекс таких студій включав гуманітарні науки – моральну філософію (етику), філологію, історію, музику, медицину. Центральною проблемою вітчизняної психологічної думки того періоду стає проблема людини з її духовним світом.

Ідеї розкріпачення людини, її особистості, її духовності, ствердження високої людської гідності стали визначальними в курсах філософії професорів Києво-Могилянської академії. Усі філософські знання того періоду були підкорені одній меті – турботі про людину, служінню її благополуччю через правильні життєві орієнтації, а саме: допомагати стати сильнішою, сміливішою, впевненішою у власних можливостях, здібностях здатностях. Рішення зазначених задач передбачало стимулювання активної діяльності особистості, її духовного зростання (Калиновский; Козачинский; Конисский, 1987).

Професори Києво-Могилянської академії буди переконані, що поведінка людини залежить не лише від суспільних умов формування, а й насамперед від неї самої, її розуму, розсудливості, потреб, бажань.

Втілення духовних цінностей античності, розвиток гуманістичних ідей сучасників через цілу низку гуманітарних наук – усе це визначало високий рівень гуманістичних студій, діяльність яких сприяла всебічному розвитку самосвідомості особистості, формуванню національної самосвідомості, патріотизму, справедливості, політичної свободи, а отже, ствердженню ідеї громадянського гуманізму.

Сутність громадянського гуманізму визначалося ідеєю ствердження та формування гармонійної духовно розвиненої особистості, діяльність якої має спрямовуватися на суспільну активність, боротьбу за власні переконання та благо товариства. Прикладом діяльності в ім'я суспільного блага були українські викладачі Києво-Могилянської академії. Тексти їх лекцій та наукових праць свідчать про посилення усвідомлення людської особистості, важливості ціннісних критеріїв її життя, тобто містили центральні ідеї громадянського гуманізму, які мали вирішальне значення для подальшого формування антропоцентричного індивідуалізму (Калиновский; Козачинский; Конисский, 1987; Кулябка; Лодий, 1815).

Тенденції епохи Відродження, що були спрямовані на самовираження індивідуальності, ствердження незалежної вільної особистості – усі ці явища спостерігалися в Україні вже у першій половині XVII ст., що дає повне право говорити про зародження концепції особистості духовної в тогочасній філософсько-психологічній думці. Так, філософська платформа К.Т. Старовецького заклала підґрунтя для гуманістичної ідеї ствердження цінності людини, її особистості. Він високо цінував людський розум, мудрість, тяжіння для знань, вбачаючи сенс життя у активній різноманітній суспільно корисній діяльності (Антология мировой философии, 1969).

Ці прогресивні думки щодо особистості духовної знайшли подальший глибокий розвиток у творах професора та ректора Києво-Могилянської академії І. Гізеля.

І. Гізель стверджував гуманістичну ідею про те, що всі мають рівні права на життя та задоволення своїх, як духовних, так і матеріальних потреб. Водночас наголошував І. Гізель, кожна людина є сама творцем власної долі, якій властиві свободні воля і розум – ними вона керується у своїх вчинках. Найголовнішим критерієм добра та зла Гізель вважав совість розсудливої людини, оскільки сама вона керує вчинками та діями особистості (Антология мировой философии, 1969).

Дотримуючись центральних гуманістичних принципів поваги достоїнств людини, її особистісної свободи, І. Гізель рішуче засуджував будь-які прояви духовного або фізичного насильства чи тиску. На його думку, зневага до людської гідності спричинює негативний душевний стан, від якого залежить її поведінка, діяльність, суспільна активність. І. Гізель був переконаний, що людина у стані неспокою, страху стає слабкою, позбавленою волі та мужності, впевненості у собі, а отже – не може бути володарем власної долі (там само).

Прогресивні ідеї І. Гізеля щодо автономії особистості, його здатність акумулювати та розвивати гуманістичні думки видатних попередників, надихали професорів Києво-Могилянської академії до розробки цілісної концепції людської сутності з метою пояснення природи людини та її духовності.

Огляд та аналіз філософських курсів професорів Києво-Могилянської академії свідчать про гуманістичну спрямованість їх поглядів на проблему духовного становлення особистості.

Творчий доробок І. Галятовського, І. Гізеля, С. Калиновського, М. Козачинського, С. Кулябки, І. Кононовича-Горбацького, Ф. Прокоповича вочевидь спрямований на те, щоб сприяти зміцненню фізичного здоров'я людини, виховувати її духовною, а отже – гуманною, доброю, щасливою, а це на їх думку буде сприяти вдосконаленню всього суспільства. Водночас основним завданням прогресивних діячів у цей складний історичний період було пояснити людині, що вона сама є хазяїном своєї долі, саме від власного розуму та вольових якостей залежатиме її життєвий шлях. Саме у цей історичний період в українській психологічній думці стверджується найважливіша духовна ідея про свободу волі, свободу вибору (самовизначення).

Отже, у добу відродження центром уваги українських учених була проблема духовної свободи як владування людиною над собою, її здатності керувати власними вчинками, емоціями, почуттями. Найвищою метою людського життя вважалося досягнення щастя, яке здійснюється завдяки «духовній силі» – самопізнання та самовдосконалення. Київські професори намагались пропагувати постулати гуманістичної психології – самопізнання – духовне самовдосконалення у своїх творах, курсах лекцій тощо.

Доба Відродження в українській психологічній думці здійснила потужний поштовх до подальшого розвитку духовно-гуманістичних ідей. Адже саме в цей період українські прогресивні вчені підняли велич та гідність людини на таку висоту, на якій її постать ніколи не була у вітчизняній культурі. Підкреслюючи безмежну природну досконалість людини, мислителі того часу порівнюють людську природу із Всесвітом. Таке порівняння свідчить про прагнення зрозуміти людину як природну істоту так і члена суспільства у гармонійному поєднанні; дослідити внутрішній світ людини (його почуття, дії, розум), хазяїном якого є вона сама. Вважалося, що здійснюючи дві найважливіші функції – пізнання (самопізнання) та активні дії – людина здатна перетворювати й вдосконалювати не тільки довкілля, а й себе саму (Калиновский; Козачинский; Конисский, 1987; Кулябка; Лодий, 1815).

Гуманістичні ідеї професорів Києво-Могилянської академії орієнтували людину на боротьбу за право бути гідною особистістю, на самопізнання та самовдосконалення, а отже – на духовний розвиток. Проте у їх творчості ще не знаходимо спроб розглянути сам феномен духовності людини. Цей значний психологічний крок зробив відомий український філософ Григорій Сковорода, погляди якого формувались під впливом гуманістичних ідей його видатних співвітчизників.

Перші в українській психології спроби розглянути сутність людини духовної можна знайти у вченні Г. Сковороди про «серце» (Сковорода, 1961).

Серце, стверджував Сковорода, є головне в людині. Воно, і саме воно визначає зміст і характер дій, вчинків, ставлення до інших людей.

За Сковородою серце – це єдність думок, почуттів, поглядів, переконань та прагнень людини. У цій єдності філософ особливо виділяє такі духовні почуття, як любов (до інших, до свого народу, до Батьківщини), співчуття до ближнього. Серед розумових почуттів Сковорода високо цінував любов до знань, прагнення до пізнання істини.

У Григорія Сковороди знаходимо думки про морально виховану волю, волю розумну, волю свободну. На його думку, особливе значення для свободи волі є самопізнання. Воно дає людині змогу зрозуміти, що в ній є основним, істотним, а що – другорядним,

допомагає пізнати свою природу, навчитись підпорядковувати волю вищим (духовним) мотивам і стати на шлях добродетності. У вищих мотивах вчинків Сковорода вбачав вияв сутності «морального серця» людини. Такими мотивами є, на його думку, любов до знань, до праці, до мистецтва, пристрасне прагнення до пізнання істини, любов до людей, всього живого та інші духовні почуття та потреби (Сковорода, 1961).

Сковорода тлумачить поняття «воля розумна», що є «волею свободною». Він зазначав, що за участю розуму людина дістає можливості пізнати сутність явищ, добро і зло, відповідно до цих критеріїв оцінювати дійсність, і, керуючись власною оцінкою, робити свій вибір.

Висуваючи тезу «пізнай себе самого», «пізнай свою природу», Сковорода мотивував необхідність самопізнання низкою аргументів насамперед задля розкриття внутрішньої суті, пізнання того головного, що робить людину людиною, визначає її сутність. Пізнавати себе саму, підкреслював філософ, необхідно кожній людині, щоб виробляти вміння володіти собою, а також самовдосконалюватися.

Отож квінтесенцією гуманістичної концепції Григорія Сковороди було його вчення про «серце» як єдності розуму, почуттів, прагнень та волі людини. Інакше кажучи, наш видатний співвітчизник Сковорода узагальнив у своїх філософських доктринах центральну антропологічну ідею Просвітництва про те, що людина є вихідним пунктом пізнання всього, починаючи з неї самої, оскільки є найвищою цінністю в світі.

Наукова психологічна епоха Просвітництва в Україні відродила гуманістичні теорії античності, розвинула ідеї про невичерпні багатства духовної природи людини, надала потужний поштовх для подальшого розвитку духовно-гуманістичної парадигми загалом, та уявлень про духовність й духовно розвинену особистість. Саме ці ідеї були талановито розвинені новою плеядою українських психологів – П. Лодієм, Д. Веланським, Т. Любовським.

П.Д. Лодій, виходець із Закарпаття (м. Мукачеве) працював на посаді професора логіки та моральної філософії, найвідомішою науковою працею якого вважається «Логические наставления» (1815 р.).

Магістр Харківського університета та вчитель гімназії паралельно (1810–1820 рр.) П.М. Любовський став відомим завдяки своєму першому в Україні підручнику з психології для гімназій. У 1830 році ім'я П.М. Любовського прогресивні суспільні та наукові діячі чули востаннє. На думку деяких дослідників його біографії, цей факт, був пов'язаний з цілою низкою жорстоких розправ щодо вільнодумних професорів та викладачів з боку «попечительства» Харківського Університету.

Д.М. Веланський народився на Чернігівщині у сім'ї простого козака, яка не мала можливості допомогти синові здобути освіту. Проте його надзвичайні здібності та прагнення до навчання оцінив тамтешній поміщик Білозерський, який сприяв вступу та подальшій освіті талановитого юнака у Київській академії, змінивши йому батьківське прізвище Кавунник на Веланський.

Д.М. Веланський пройшов шлях від кращого студента до заслуженого професора, почесного члена академії, який до кінця життя писав наукові праці, зокрема й з психології.

Зазначені представники прогресивної психологічної думки першої половини XIX століття зробили значний внесок у розвиток уявлень про людину духовну. Їх ідеї стосовно духовних якостей особистості об'єднують уявлення про свободу волі як «здатність бажати добра» (Любовський, 1815; с. 104), а отже, про почуття як основу духовного життя. Вони є однодумцями і в поглядах на розумово-вольову діяльність як засіб духовного вдосконалення. Так, Любовський вбачав мотиви духовної діяльності у цілій низці вищих потягів особистості: до свободи, істини, краси, дружби, честі. П. Любовський стверджував, що за допомогою розуму і волі людина може не лише «розвиватись у душевному сенсі, а й перемагати власні негативні потяги» (Любовський, 1815).

Психологічні ідеї провідних професорів П.Д. Лодія, Д.М. Веланського та Т.М. Любовського, особливо їх прогресивні думки про взаємозв'язок між розумом, волею, діяльністю та про духовні потреби як психічну детермінанту духовного розвитку людини, були неocenними для подальшого наукового становлення концепції «духовної особистості». Не менш важливим було й розуміння цією яскравою плеядою вчених існування індивідуальних особливостей перебігу психічних процесів, темпераменту та рис характеру. Переважна більшість їх психологічних думок щодо духовного життя людини знайшли подальший розвиток у науковому доробку українських вчених другої половини XIX століття, одним з яких був перший ректор Київського Університету ім. св. Володимира Михайло Максимович (1804–1873). Розвиваючи ідеї своїх видатних співвітчизників, цей талановитий психолог спирався на концепцію духовної людини Григорія Сковороди, яка була розкрита у його відомому вченні «про серце».

Найпрогресивніші думки про «душу людини» М. Максимович проголошував у своїй промові під час інавгурації на ректорську посаду (вересень 1834 р.). Виявивши себе як зрілий психолог, Михайло Максимович виділив три основні властивості людини духовної.

Насамперед, за Максимовичем, людина духовна здатна до вільної творчої діяльності.

По-друге, що логічно випливає з першого, людина духовна має потребу у самовиявленні (у сучасній гуманістичній психології – «самоактуалізації»), тобто прагненні до розкриття себе, свого психічного потенціалу.

По-третє, духовна людина виражає себе, своє внутрішнє життя за допомогою різних «способів» (Максимович, 1880; с. 31). Підкреслюючи духовність образотворчих видів діяльності, М. Максимович стверджував, що духовна людина виражає себе у створенні образів мистецтва: різьбярства, архітектури, живопису, музики, які доповнюють одне одне для повнішого виявлення душевного існування (Максимович, 1880; с. 31).

За Максимовичем, найдуховнішим способом вираження душі є слово – «безпосередній спосіб вираження душі, що відповідає еству та гідності» (Максимович, 1880; с. 29). А найповнішим способом «вираження душі» є такий, у якому досконало поєднані і образ, і звук, і слово, і це поєднання здатне виражати теплоту почуття й світло душі, збуджуючи їх в іншій людині (Максимович, 1880; с. 32).

Духовноцентричні ідеї М. Максимовича були цінним внеском у розвиток концепції духовної особистості в українській психології не лише XIX століття, оскільки орієнтували дослідницьку увагу вчених на творче, самобутнє вираження психіки людини через її духовні прояви.

Психологічні погляди М. Максимовича на самовиявлення людської душі розвинув у своїй педагогічній антропології його сучасник та співвітчизник видатний педагог і психолог К.Д. Ушинський (1824–1879 рр., народився у Новгороді-Сіверському на Чернігівщині), який все своє творче життя присвятив пошуку шляхів пізнання та розуміння людини, особистості, сутності, її духовності.

Унікальним науковим здобутком стала педагогічна антропологія Ушинського як систематизована психолого-педагогічна концепція, що ґрунтується на здобутках психології, анатомії, фізіології, логіки та інших наук середини – кінця XIX століття. Він наголошував на необхідності для розвитку психології всебічного дослідження людської сутності. Водночас підкреслював Ушинський, психологія має прагнути орієнтуватися на унікальні прояви людини як виду, зокрема на суто людську духовну потребу – потяг до вдосконалення душі та тіла (Ушинський, 1950; с. 13).

К.Д. Ушинський наголошував на безумовному значенні для всіх занять психологією, оскільки вони спрямовують міркування, роздуми людини на природу її душі, душі інших людей, і це сприяє адекватній самооцінці та ставленню до себе й довкілля. Стверджуючи те, що душа пізнає себе лише у «власній діяльності», вчений сформулював своєрідне настановлення на процес самопізнання (там само, с. 48).

Завершальним досягненням індивідуальної антропології є розробка К. Ушинським структури духовних особливостей людини, які він розглядав як «розумну душу» з потягами до істини, краси, добра. Саме вони, на думку Ушинського і є ознаками особистості духовної (там само, с. 55). Водночас на відміну від багатьох своїх попередників і сучасників, К.Д. Ушинський ставив у центр духовних явищ «не волю, не свідомість, а почуття, які є необхідним посередником та стимулом між свідомим та вольовим, зумовлюючи рух психічного». Отож душевні почуття набули одного з центральних статутів у психологічному вченні Ушинського, виступаючи провідними категоріями створеної ним психолого-педагогічної системи.

Не маючи впевненості у реальній можливості повного вирішення питання про природу душі, К. Ушинський все ж таки намагався принаймні зробити таку спробу. У його розумінні душа є тим в людині, що «прагне жити», на відміну від організму, який «прагне бути» (там само, с. 552). Одним із провідних виявів душі К. Ушинський визнавав почуття та волю, через які душа, «керує» тілесним організмом. При цьому одним із головних, так званих «душевно-розсудливих» почуттів він вважав свідомість. Оскільки свідомість спрямована на пізнання як зовнішнього, так і внутрішнього світу людини, вона залишається, на думку Ушинського, єдиним засобом самопізнання.

У своїх розробках під назвою «Психічні явища вищого порядку, або явища духовні» К.Д. Ушинський презентував одну зі своїх найпрогресивніших думок про самосвідомість у значенні самопізнання. Водночас він зробив спробу структурувати поняття «самосвідомість», виділяючи такі духовні складові як моральні, художні й релігійні почуття. Особливе значення приділялося моральним почуттям, оскільки саме вони відбивають такі духовні переживання людини, як почуття правди й справедливості, усвідомлення свободи волі, а також совісті (сумління). Звідси випливає висновок Ушинського про унікальну роль моральних почуттів у самовдосконаленні.

К.Д. Ушинського можна назвати гідним послідовником Аристотеля, Авіцени, Декарта. Провідні ідеї його педагогічної антропології розвивали прогресивні думки професорів Києво-Могилянської академії та Григорія Сковороди.

К.Д. Ушинський збагатив українську психологію постулатами про необхідність всебічного феноменологічного дослідження людини та її духовності з використанням найновітніших досягнень усіх гуманітарних наук. Саме завдяки цим його ідеям на пізніших етапах становлення української психології духовність почали досліджувати як складний психологічний феномен, а духовну особистість – як людину з високим рівнем розвитку духовності.

Отже, на кінець ХІХ – початок ХХ ст. в Україні припадає психологічна доба, квінтесенцією якої була духовна активність особистості з її провідною діяльністю – самопізнання.

Особливе місце у розвитку гуманістичних ідей в українській психології кінця ХІХ ст. посідає наш видатний співвітчизник Памфіл Юркевич.

На жаль, не всім відомо, що завдяки саме Панфілу Юркевичу світ пізнав знаного філософа ХХ ст. Володимира Соловйова, який був його учнем та духовним послідовником.

Уродженець Полтавщини, один із найкращих вихованців Полтавської семінарії, а далі й Київської Духовної академії (1847–1851 р.), схильний до філософсько-психологічних пошуків Памфіл Юркевич був призначений на академічну посаду викладача філософських дисциплін. У 1858 році йому присвоєно звання екстраординарного професора. Після смерті вченого (1874 р.) його твори передано Київській духовній академії, серед яких психологічні, які присвячені проблемі людини духовної: «Серце та його значення в духовному житті людини» (1860 р.), «З науки про людський дух» (1860 р.).

Розвиваючи творчу спадщину Г. Сковороди, П. Юркевич розглядав серце як найважливіший орган бажань, почуттів, думок людини, а отже – як осередок духовного життя (Юркевич, 1990; с. 77). При цьому діяльність головного мозку теж бралась до уваги: «голова спрямовується до явищ зовнішнього світу, в той час як серце – до внутрішньої душевної діяльності, яка все ж таки потребує участі мозку» (там само, с. 79–80). Розмірковуючи таким чином, П. Юркевич дійшов висновку, що у серці народжуються несвідомі психічні явища, саме завдяки серцю душа виражається через уявлення, почуття, настрої, а свідоме життя душі виявляє себе в діяльності головного мозку (там само, с. 83).

Психологічні ідеї П. Юркевича про людину та її духовність були просякнуті уявленнями, що збагачували тогочасну гуманістичну парадигму. Він підкреслював унікальність, неповторність особистості кожної людини та її душі. Крім того, П. Юркевич вірив у позитивну природу людської душі, у перевагу добра над злом, і хоч, як він зазначав, людина подеколи чинить егоїстично, це є наслідком негативних впливів довкілля, а сама душа все ж таки виведе людину на шлях моральності (Юркевич, 1990; с. 173). Водночас за будь-яких обставин у серці людини, у її душі знайдеться місце для поваги до інших, любові, співчуття (там само, с. 187). Найціннішою з думок П. Юркевича для розвитку концепції духовної особистості в українській психології була думка про здатність людської душі до вільного вибору мети свого життя, а головніше – до індивідуального розвитку (там само, с. 91).

Безперечним фактом лишається вплив ідей Г. Сковороди на світогляд П. Юркевича. Проте, розвиваючи ідеї свого видатного попередника, Юркевич пішов далі і став у науковому житті України ХІХ століття постаттю такого масштабу, яка свідчила про те, що гуманістична парадигма в українській психології подолати свою місцеву обмеженість і вийшла на загальносвітовий рівень. Є всі підстави вважати П. Юркевича найвизначнішим представником київської філософської школи. Адже саме він висловив глибокі філософсько-психологічні думки про духовність, які набули великого поширення у філософії всеєдності (початок ХХ століття) з її вченнями про цілісність людського духу. Зокрема, йдеться про ідеї учня та послідовника Памфіла Юркевича – В. Соловйова.

Незаперечний внесок у розв'язання теоретичних питань проблеми духовності та духовно розвиненої особистості зробив перший український філософ-академік Олексій Миколайович Гіляров (1855–1938 рр.), який тривалий час обіймав посаду професора київського університету Св. Володимира.

Свої провідні думки про сутність людської духовності та процес її розвитку О. Гіляров виклав у своєму фундаментальному творі «Философия в её существе, значении и истории» (1918).

О.М. Гіляров висловлював історико-психологічні міркування, зокрема, вказував на необхідність використання наукою сучасності надбань минулого, оскільки «нове виростає зі старого, проте старе продовжує існувати поряд з новим» (Гіляров, 1918; с. 167). Реалізуючи такий підхід у власній науковій діяльності, він був прихильником гуманістичних ідей античності, які в ту добу настільки високо цінувались, що «заради дружби, вдячності, любові до ближнього людина духовна готова поступатися особистими задоволеннями та користю» (там само, с. 188).

О.М. Гіляров поділяв погляди Сократа на свободну духовну особистість, «свободу духа»: «... повністю нам належить лише наша душа, лише в ній ми вільні... Сила духу, що вища за обставини, забезпечує свободу духу» (там само, с. 186).

Орієнтуючись на вчення Сократа, О. Гіляров дотримувався думки про можливість та необхідність духовного саморозвитку: «Для того, щоб вилучити з душі прихований у ній скарб, необхідно розбудити сили, що сплять у ній та дати певний напрямок їх самодіяльності» (там само, с. 183).

У своїх онтологічних дослідженнях О. Гіляров поділяв ідеї Платона «про верховне благо як один із компонентів людської душі, який об'єднує усі інші: «как солнце, отпрыски идей блага, разливающие в нем повсюду свои лучи, высится над чувственным миром, так и идея блага над миром идей, и как солнце ослепляет обращенные к нему глаза, так и идея блага едва зрима для мысли. Для созерцания ей нужны не одна сторона души, а вся душа в целом. Благо не может быть увидено, услышано лишь при помощи разума. Для её понимания нужна вся душа» (там само, с. 194).

Розвиваючи ідеї своїх видатних попередників Г. Сковороди, М. Максимовича, П. Юркевича, О. Гіляров виступав проти спроби окремих філософів звести зміст духовності до якогось одного параметру, зокрема, до розумової діяльності, адже розум, підкреслював він, не вичерпує людської духовності, оскільки духовність – це ще й воля, й усе багатство почуттів людини.

О. Гіляров уявляв духовність особистості як дещо цілісне, що складається з певних взаємопов'язаних утворень. Порівнюючи духовність із рослиною, О.М. Гіляров розглядав свідомість як її цвітіння, знання – як плід свідомості, духовне життя, як всю рослину з корінням, стовбуром, гілками, листям та плодами. Він зазначав, що зазвичай, можна вивчати окремо кожен частину рослини, проте такий підхід «штучно розриває те, що насправді органічно пов'язане. Так само можна окремо розглядати свідомість, пізнавальну діяльність, знання поза їх органічним зв'язком з духовним життям, проте останнє... постійно змушує до себе повертатися» (там само, с. 166).

О. Гіляров зазначав, що даючи людині життєвий орієнтир, відбиваючи її прагнення до гармонії зі світом, який є єдиним з нею і водночас «зовнішнім» щодо неї, наука має бути спрямована на допомогу у досягненні «внутрішньої єдності» людини – єдності розуму, почуття і волі, що й складає саму духовність. Істина, краса і благо – ось три образи тієї сутності, що складає фундамент людської духовності, підкреслював О. Гіляров, виступаючи однодумцем П. Юркевича та його учня В. Соловйова.

О. Гіляров підкреслював існування тісного взаємозв'язку між такими складовими духовності як краса і добро: «Добре і прекрасне настільки близькі, що между між ними провести важко» (Гіляров, 1918; с. 81). Краса за О. Гіляровим, це те, що безпосередньо або через асоціації задовольняє розум і почуття, зводить різноманітність до гармонії, отже за допомогою краси можна досягти духовної цілісності.

У вирішенні питання про те, що є добро і зло, як ставитися до себе, ближніх, до світу загалом, О. Гіляров стояв на позиції інтегрального підходу. Він підкреслював, що духовний світ особистості є не лише істина, не лише краса або лише.

Талановитий український вчений О. Гіляров, розвинувши думки своїх попередників та сучасників, розробив глибокий та цікавий підхід до розуміння духовності з позицій філософсько-психологічного тлумачення цього феномену. Завдяки ідеям О. Гілярова та його видатних однодумців у наступні періоди розвитку української психології (кінець ХХ – початок ХХІ століть) була розроблена концептуальна модель духовності як психологічного феномена та виділені її системоутворюючі складові, а також виокремлені якості та властивості духовно розвиненої особистості (Сковорода, 1961).

Аналізуючи процес становлення концепції духовної особистості в українській психології ХІХ–ХХ століть, неможливо обійти імена видатних мислителів та патріотів своєї Вітчизни Т.Г. Шевченка (1814–1861 рр.) та І. Франка (1856–1916 рр.), прогресивні психологічні ідеї яких були невід'ємною частиною їх творчості.

Багата літературна спадщина Т. Шевченка донесла до нащадків його прогресивні думки з питань філософії, естетики, суспільного життя, серед яких знаходимо цінні погляди на психологію особистості духовної

Незважаючи на те, що Т. Шевченко не писав суто психологічних робіт, він мав досить системні погляди на психологію людини, без яких, як зазначав сам поет, неможливо реалістично створити образ людини, розкрити особливості її переживань, вчинків. Ним написана низка творів, що розкривають особливості людської психіки (Шевченко, 1949). Одним із найцікавіших з них щодо психології духовності є його знаний «Щоденник».

Психологія почуттів, зокрема й вищих (духовних), була одним із пріоритетних аспектів, які входили до кола інтересу, роздумів та міркувань Т. Шевченка.

Джерелом почуттів Шевченко вважав діяльність людини, в той час як мислення, думки він розглядав як засіб їх збагачення та розвитку. Особливу увагу мислитель приділив естетичним почуттям, які за сучасною класифікацією належать до вищих почуттів. Вихідною думкою його поглядів на естетичні почуття була формула «прекрасне є життя».

У поглядах Т. Шевченка на естетичні почуття містяться цінні думки, які збагатили тогочасні уявлення про духовний світ особистості. Так, він вважав, що естетичні почуття сприяють становленню такої риси, як людяність. «Який животворно-чарівний вплив краси на думку людини», – писав Т. Шевченко (Шевченко, 1949; с. 212). При цьому, підкреслював він, естетичні почуття переживають не лише тоді, коли сприймаються твори мистецтва чи краса природи. Духовний аспект естетичних почуттів, вважав Шевченко, полягає у тому, що ці почуття виникають під час оцінювання вчинків та дій людини. Мислитель підкреслював, що почуття «прекрасно-високого», яке викликається «високо-прекрасним» в людині, є складнішим і різноманітнішим, ніж почуття, яке переживається при сприйманні високого в природі.

На думку Т. Шевченка, до моральних почуттів насамперед належить почуття любові до Батьківщини, яке виявляється у боротьбі за покращення життя свого народу та нерозривно пов'язане із почуттям національної гордості за свій народ, його героїчне минуле. Сам Шевченко демонструє власні почуття до України, розкриваючи в творах духовні риси українського народу – почуття власної гідності, честі, працьовитість. Водночас за Шевченком, любов до Батьківщини – це почуття, яке нерозривно пов'язано з гуманним ставленням до інших народів.

Завдяки своєму високодуховному змісту та спрямованості психологічні думки Т. Шевченка сприяли становленню уявлень про особистість духовну у колах світочів української культури та науки XIX століття.

Безцінну творчу спадщину залишив українській психології, й зокрема її концепції особистості духовної, видатний письменник, мислитель та вчений Іван Якович Франко (1856–1916). У його науковій, громадській, педагогічній роботі психологічна проблематика посідала одне із центральних місць. Це пояснювалось наявністю у нього не лише суто академічних цілей, а й необхідністю знань та практичного застосування психології у його широкій громадській діяльності як вчителя молоді галицької інтелігенції та захисника інтересів простих трудящих людей.

І. Франко виявив науковий інтерес до різних психологічних питань, розширюючи свої знання та уявлення за допомогою ознайомлення з новітніми на той час течіями в психології.

Прогресивний та здібний науковець І. Франко розумів, що тільки новітня експериментальна психологія може об'єктивно пояснювати прояви людської психіки.

У своїх міркуваннях про зміст психіки як результат відображення довкілля в мозку він впритул наблизився до виділення саме духовних проявів. Так, Франко зазначав, що людина пізнає оточуючий світ не лише за допомогою відчуттів та сприймань, а й за участю «функції душі»: почуття, волі, фантазії, свідомості тощо.

«Розрізняємо, – писав Франко, – кілька головних проявів душевного життя: пам'ять... далі свідомість,... чуття,... фантазію, і в кінці волю, тобто можливість звернення наших фізичних чи духовних сил в якісь однім напрямі» (Франко, 1881; с. 238).

Психічні процеси Франко називав «функціями душі», розуміючи, що існує функціональний зв'язок між психікою загалом та її духовними утвореннями.

У житті мислителя творчо поєднувались наукова, педагогічна та літературна види діяльності, тобто такі, де задіяні як інтелектуальні, так і емоційні процеси. На думку Франка, у психічному житті людини величезну роль відіграють як розум, так і почуття, які особливо проявляються у духовній творчості та є невід'ємною її умовою й запорукою успішності (там само, с. 2).

Коли йшлося про суспільні явища, філософ стояв на гуманістичних позиціях, проголошуючи тезу, що «єдиним правдивим рушієм суспільного розвитку є братня вроджена любов, що «широко гуманне виховання народу є основою щиро-людського соціалізму» (там само, с. 3). Тобто у боротьбі людей за соціальну справедливість провідна роль належить, на думку Франка, не розуму, а серцю, почуттям, оскільки «всьяке діло людське в далеко вільній мірі є виплодом людської пристрасті, ніж чистого розуму» (там само, с. 3).

Прогресивні наукові погляди на сутність психіки людини та суспільні уяви її розвитку, на особливості психічних проявів у їх взаємодії, на особистість та чинники її духовного формування дозволили І. Франку зробити гуманістичні психолого-педагогічні висновки. Він збагатив тогочасну гуманістичну парадигму в українській психології учінням про необхідність таких умов виховання та навчання для дітей трудящих, де були б відсутні тиранія, приниження гідності людини.

І. Франко виступав за повагу особистості, за створення такого навчально-виховного підходу, який би ґрунтувався на новітніх наукових досягненнях, забезпечував розвиток «духовних і фізичних сил, формував би волю до боротьби за краще майбутнє українського народу» (Франко, 1881; с. 9).

Здійснивши історико-психологічний аналіз наукових поглядів на проблеми духовності й особистості в українській психології другої половини XIX – початку XX століття, ми дійшли висновку, що найпрогресивніші з її представників намагались розкрити психологічний зміст складного поняття «духовність» з метою вирішення завдання самопізнання та саморозвитку особистості.

Їх внесок в українську психологію визначається насамперед обґрунтуванням пріоритету духовності як людської сутнісної якості, яке поступово набувало значення світоглядного орієнтиру в процесі керування людиною своєю психічною діяльністю.

Необхідно зауважити, що прогресивно мислячі представники науки тієї доби вказували на деструктивний вплив духовної кризи на суспільство загалом. Через те їх погляди з особливою гостротою актуалізуються в умовах сьогодення, коли глобальна духовна криза людства набуває широких масштабів. А отже, сучасна психологія стоїть на шляху відтворення та подальшого розвитку наукового підходу до феномену духовності як певної психічної цілісності для того, щоб духовні ціннісні орієнтації, які заохочуються суспільством та інкультуруються молоддю, були й сьогодні представлені такими загальногуманістичними та духовними цінностями, як «добро», «краса», «істина».

Висновки. Результати історико-психологічного аналізу наукових поглядів на проблему духовної особистості в українській психології другої половини XIX – початку XX століття свідчать що зазначена епоха залишила по собі численну плеяду українських психологів, погляди яких не втрачають актуальності й до сьогодні.

Так, психологічні ідеї провідних професорів П.Д. Лодія, Д.М. Веланського та Т.М. Любовського, особливо їх прогресивні думки про взаємозв'язок між розумом, волею, діяльністю та про духовні потреби як психічну детермінанту духовного розвитку людини, були неоцінними для подальшого наукового становлення концепції «духовної особистості». Значним внеском у розвиток зазначеної концепції стали духовноцентричні ідеї М. Максимовича, значущість яких виходить далеко за межі ХІХ століття, оскільки орієнтували дослідницьку увагу вчених на творче, самобутнє вираження психіки людини через її духовні прояви. Прогресивними постулатами про необхідність всебічного феноменологічного дослідження людини та її духовності з використанням найновітніших досягнень усіх гуманітарних наук збагатив українську психологію К.Д. Ушинський.

Особливе місце у розвитку гуманістичних ідей в українській психології кінця ХІХ ст. посідає наш видатний співвітчизник Памфіл Юркевич. На жаль, не всім відомо, що завдяки саме Панфілу Юркевичу світ пізнав знаного філософа ХХ ст. Володимира Соловйова, який був його учнем, духовним послідовником. Психологічні ідеї П. Юркевича про людину та її духовність були просякнуті уявленнями, що збагачували тогочасну гуманістичну парадигму. Він підкреслював унікальність, неповторність особистості кожної людини та її душі.

Незаперечний внесок у розв'язання теоретичних питань проблеми духовності та духовно розвиненої особистості зробив перший український філософ-академік Олексій Миколайович Гіляров (1855–1938 рр.), який тривалий час обіймав посаду професора Київського університету Св.Володимира. О. Гіляров був переконаним однодумцем П. Юркевича та його учня В. Соловйова.

Безцінну творчу спадщину залишили українській психології, й зокрема її концепції особистості духовної, видатні світочі вітчизняної літератури поет-філософ Т.Г. Шевченко, а також мислитель, вчений І.Я. Франко. У поглядах Т. Шевченка на естетичні почуття містяться цінні думки, які збагатили тогочасні уявлення про духовний світ особистості. Прогресивні наукові погляди на сутність психіки людини та суспільні уяви її розвитку, на особливості психічних проявів у їх взаємодії, на особистість та чинники її духовного формування дозволили І. Франку зробити психолого-педагогічні висновки, які не втратили своєї гуманістичної сутності й дотепер.

Здійснивши історико-психологічний аналіз наукових поглядів на проблему становлення духовної особистості в українській психології другої половини ХІХ – початку ХХ століття, ми дійшли висновку, що найпрогресивніші з її представників плідно намагались розкрити психологічний зміст складного поняття «духовність» з метою вирішення завдання самопізнання та саморозвитку особистості.

Висновки до четвертого розділу

Підсумовуючи вказане у даному розділі, варто зупинитись на таких моментах. По-перше, обґрунтовано, що умови і чинники становлення особистості в дослідженнях українських науковців зазвичай розглядаються на біполярній шкалі «зовнішнє – внутрішнє», на якій умовно можуть бути розміщені такі базові об'єкти комплексного аналізу особистості, як «середовище», «соціум», «дух», що відповідають рівням матеріального, соціального і духовного її розвитку. По-друге, вказані об'єкти відіграють

подвійну роль у становленні особистості – й як умови та чинники її розвитку чи деградації, й як результат, «продукт» її активності, діяльності, життєдіяльності.

Матеріальний рівень розвитку особистості, тобто такий, що має просторово-часові характеристики («місце», «хронотоп» й ін.), в працях українських дослідників особистості більшою мірою відображений неявно, зокрема, в силу історично складних суспільно-політичних умов, коли майже 40 років психологічний і соціально-психологічний контекст терміну «середовище» в радянській психології був під негласною забороною.

Психологічний зміст середовища було сформульовано в рамках української школи екологічної психології в середині 2000-х років як сукупності того, що безпосередньо впливає на індивіда та усвідомлюється значимим чинником, умовою життєдіяльності, способів зміни дій та організації життєвих умов. При цьому основний акцент робиться на безпосередності впливу та на усвідомлюваності значущості.

Роль середовища в дослідженнях сучасних українських науковців-психологів може бути визначеною на перетині двох біполярних характеристик активності особистості – типу (приспосовування чи розвиток) та спрямованості (на себе чи на світ).

У рамках розгортання проблеми соціалізації особистості в українській психології розглянуто один із найцікавіших новітніх підходів – матричний або «соціальна матриця», яка розуміється рамками, що визначають певну систему форм людської діяльності, в котрих втілено найбільш раціональні й ефективні її зразки, завдяки чому вона виконує детермінуючу та регулюючу функцію по відношенню до суспільства та окремих індивідів. Сутність соціальної матриці розвитку особистості розкривається через механізм її соціалізації, який полягає у взаємодії між індивідами.

Функція соціальної матриці як детермінанта соціалізації забезпечується ціннісно-нормативною системою завдяки таким її особливостям:

- по-перше, її символічним означенням, завдяки чому через активне вибіркове виділення свідомістю тих сторін реальності, які сприймаються і зафіксовані практикою як значимі, акумулюється досвід людства, що виконує функцію зразків діяльності і розвитку як суспільства, так і окремих індивідів;

- по-друге, її здатністю створювати суспільний зв'язок через предметність діяльності, що має форму еталона, а тому набуває характеру універсального зв'язку між людьми і стає універсальним інструментом регулювання людських взаємовідносин;

- по-третє, її позитивною спрямованістю на розвиток родового, людського за своєю сутністю, оскільки статусу загальності набуває не всякий, а позитивний зміст попереднього досвіду людської діяльності, який сприяє єднанню і розвитку людської спільноти.

Результати історико-психологічного аналізу наукових поглядів на проблему духовності особистості в українській психології другої половини ХІХ – початку ХХ століття засвідчили, що дана проблема була однією з найактуальніших у численній плеяді українських психологів. Серед них найперше відзначено ідеї П.Д. Лодія, Д.М. Веланського та Т.М. Любошевського про духовні потреби як психічну детермінанту духовного розвитку людини, духовноцентричні ідеї М.О. Максимовича, зорієнтовані на творче, самобутнє вираження психіки людини через її духовні прояви. Прогресивними по-

стулатами про необхідність всебічного феноменологічного дослідження людини та її духовності висловлювалися К.Д. Ушинським, П.Д. Юркевичем, О.М. Гіляровим. На проблему духовності, як центральну в розвитку особистості дитини, вказував В.В. Зеньковський. Тож найпрогресивніші представники тогочасної вітчизняної психології плідно намагались розкрити психологічний зміст складного поняття «духовність» з метою вирішення завдання самопізнання та саморозвитку особистості. Їх погляди не тільки не втрачають актуальності й сьогодні, але стають підґрунтям сучасних досліджень духовної складової особистості.

РОЗДІЛ 5. ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ» У ПСИХОЛОГІЧНИХ ТЕОРІЯХ І ПРАКТИКАХ: СТАН І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ

5.1. Становлення та розвиток поняття «особистість» у практичній психології в Україні наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

Вітчизняна психологічна наука тривалий час розвивалася як академічна, а пріоритетом виступали фундаментальні дослідження. Тому закономірно, що вивчення особистості у вітчизняній науці відбувалося у межах академічної психології й мало теоретичний характер.

Особистість активно виступає предметом досліджень з другої половини ХХ ст. та представлена роботами Л.С. Виготського, Г.С. Костюка, О.М. Леонтєва, С.Л. Рубінштейна, А.В. Петровського та ін. Традиційно особистість у дослідженнях радянської доби розглядається у контексті діяльності, підкреслюється соціально обумовлений характер особистості, а спрямованість є системоутворюючою характеристикою особистості.

Сучасні уявлення української психологічної школи про особистість викладені у працях Г.О. Балла, С.Д. Максименка, В.В. Рибалки, В.А. Роменця, В.О. Татенка, Т.М. Титаренко, Н.В. Чепелевої та інших авторів. Загальною особливістю сучасних підходів є багатоаспектність та різнобічність досліджень даного напрямку.

С.Д. Максименко визначає особистість як «форму існування психіки людини, яка являє собою цілісність, здатну до саморозвитку, самовизначення, свідомої предметної діяльності і саморегуляції, та має свій унікальний і неповторний внутрішній світ» (Особистість у розвитку., 2015; с. 9). Вчений виділяє такі ключові ознаки особистості:

1) цілісність – особистість складається з окремих психічних явищ (процесів, станів, властивостей), які ніколи не існують окремо. Цілісність зумовлена не сумою окремих складових, а інтегрованою єдністю трьох витоків існування особистості – біологічною, соціальною та духовною. Цілісність у кожній окремій людині своя, чимось схожа на інших, а чимось принципово відмінна;

2) унікальність – індивідуальна неповторність, що зумовлюється двома чинниками: по-перше, своєрідністю динамічної взаємодії трьох основних витоків особистості (біологічного, соціального, духовного), а по-друге – постійним саморухом, саморозвитком особистості;

3) незавершеність – особистість завжди залишається відкритою до нових змін. Вона характерна для особистості як на початку життєвого шляху, так і на завершальному його етапі;

4) активність – поведінка особистості, що спонукається власними усвідомленими цілями і мотивами;

5) вираження – здатність особистості до вираження власного внутрішнього змісту. Якщо особистісне буття є виразним, це означає, що особистість має внутрішню і зовнішню сторони, вони знаходяться в постійних динамічних взаємопереходах і домінує тут внутрішнє (якщо домінуючим стане зовнішнє, перед нами буде не особистість, а простий набір соціальних ролей);

6) відкритість – принципова незавершеність, хоча й непізнана, але дуже важлива ознака особистості, врахування якої є абсолютно необхідним;

7) саморозвиток і саморегуляція – спрямована на врегулювання психічних явищ до певних норм і правил. Збалансованість психологічних процесів особистості досягається завдяки неусвідомлюваним механізмам базальної емоційної регуляції. Ці механізми працюють незалежно від бажання людини задля забезпечення стабільного стану внутрішнього світу. Але з ускладненням життєвої ситуації (а це є прямим наслідком розвитку і соціалізації) їх дія виявляється недостатньою, тому в особистості здійснюється формування механізму вольової регуляції поведінки.

Отже, генетико-психологічний погляд С.Д. Максименка на особистість означає розуміння її як унікальної цілісності, що саморозвивається.

Зважаючи на те, що практична психологія, на відміну від академічної, виходить із уявлення про цілісний об'єкт (Мазилів, 2015), у якості якого в практичній психології виступає особистість, генетичну концепцію С.Д. Максименка можна вважати загальною теоретичною основою дослідження особистості у практичній психології.

Н.В. Чепелева розглядає особистість у межах постнекласичного герменевтичного підходу та тлумачить особистість як автора власного життя, оповідача та дослідника власного життя, суб'єкта, що намагається віднайти у ньому сенс та порядок (Особистість у розвитку..., 2015; с. 51). Дослідниця виділяє основні характеристики особистості (Особистість у розвитку..., 2015; с. 53–54):

1) контекстуальність, чутливість до соціокультурних впливів – співвідноситься з діалогічністю та формується у внутрішньому або міжособистісному діалозі;

2) відкритість світу, довіра до нього – дозволяє особистості конструювати себе, будувати життєві плани, бачити життєві перспективи та діяти відповідно до них;

3) гнучкість, динамічність ментальної моделі світу, здатність її відгукуватися на зовнішні впливи й перебудовуватися відповідно до змін соціокультурного контексту – співвідноситься з такими ознаками досвіду, як відкритість, контекстуальність та діалогічність;

4) усвідомлення унікальності власного життя, розгляду його як неповторної особистої історії, вписаної при цьому в соціокультурний та історичний контексти – співвідноситься з такою ознакою досвіду як самоцінність;

5) відносна незалежність від зовнішніх впливів при збереженні поваги до чужих життєвих історій – дозволяє усвідомити себе, свій досвід, вибудувати власну Я-концепцію, базуючись на культурних, сімейних та особистих історіях, а також діяти відповідно до цих уявлень;

6) вміння вибудувати історію власного життя як неповторний відкритий особистісний твір – дозволяє людині мовби відсторонитися від негативних переживань, перевести спогади про травмуючі події в зовнішню історію, тим самим трансформуючи її у більш продуктивну історію.

Н.В. Чепелева наголошує, що розробки в галузі психологічної герменевтики дозволять вирішити одну з найактуальніших проблем вітчизняної практичної психології – розробити процедури психоконсультативної та психотерапевтичної роботи, які були б адекватні нашій національній свідомості та національній культурі.

З позицій раціогуманістичного підходу розглядає особистість Г.О. Балл й визначає її як «якість людського індивіда, яка дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури» (Балл, 2008). Основними характеристиками особистості, які Г.О. Балл називає особистісними орієнтирами, є: свобода, особистісна надійність, психологічна стійкість, відповідальність.

На думку Г.О. Балла, особистість є центральною категорією психологічної практики, адже саме це поняття характеризує цілісність людини, з яким працює практичний психолог (Балл, 2008).

П.П. Горностай розглядає особистість у межах розробленої ним рольової концепції особистості. Автор розуміє «особистість людини як актора, що виконує в своєму житті певні ролі, трактування життєвого світу як сцени, на якій як драма розігруються важливі життєві події» (Горностай, 2005). Психолог розглядає життєвий світ клієнта як «сцену», її життєдіяльність як «драматичну дію», рольовий конфлікт як рушійну силу розвитку особистості, а життєву кризу як рольовий конфлікт у сфері життєвих ролей. П.П. Горностай відмічає практичне значення концепції, оскільки вона забезпечує практичного психолога дієвим інструментарієм.

Т.М. Титаренко дає наступне визначення особистості: «Особистість – відкрита, не застигла цілісність, яка постійно змінюється, самовизначаючись у соціокультурному просторі й індивідуально-психологічному часі. Вона є інструментом оволодіння власною поведінкою і життям, власним майбутнім. Існування особистості полягає в постійному перетворенні культури, що засвоюється в живу індивідуальну життєтворчість» (Титаренко, 2014). Дослідниця зауважує, що особистість є соціальною конструкцією і проявляється діалогічно (це відрізняє дану концепцію від традиційної для ХХ ст. монокультурної орієнтації).

Запропонована Т.М. Титаренко соціально-психологічна теорія особистісного життєконструювання має явне практичне значення: спрямованість на пошук шляхів більш повної самореалізації особистості на різних етапах життєвого шляху завдяки вмінню конструктивно долати кризові ситуації, робити зважені життєві вибори, усвідомлювати власні домагання з допомогою більш оптимального планування майбутнього, організації часу життя тощо.

Як бачимо, на сьогодні не існує єдиного підходу до розуміння феномену особистості, не сформовано єдиної загальновизнаної теорії. І якщо для академічної психології багатоаспектність базового поняття доречно, то для практичної психології така невідзначеність створює певні труднощі для професійної діяльності психологів. Поняття особистості для практичного психолога повинно мати чітке і однозначне визначення (Шантьєр, 2015).

Науковою спільнотою неодноразово наголошувалося, що психологічна теорія повинна орієнтуватися на практичне застосування (В.Г. Панок, Н.В. Чепелева, С.Д. Максименко, З.Г. Кісарчук, О.Ф. Бондаренко та ін.). Абсолютно слухним є зауваження

Ф.Е. Василюка, який вказує на певну відстороненість академічної психології від психологічної практики (Василюк, 1992).

Недостатня практична розробленість вітчизняної психології особистості призвела до того, що у вітчизняній практиці почалося активне запозичення зарубіжного досвіду. На фоні дефіциту психологічного інструментарію практичні психологи починають використовувати психотехніки зарубіжних психологічних шкіл – психоаналізу, біхевіоризму, гештальттерапії, когнітивно-поведінкової терапії та ін. Таке запозичення отримало неоднозначну оцінку у наукових колах. З одного боку, це допомогло вирішити проблему дефіциту психологічного інструментарію у вітчизняній практичній психології. Але з іншого, не завжди зарубіжні технології можуть бути успішно застосовані у вітчизняній практиці.

На думку О.Ф. Бондаренка, у психотерапевтичному методі закладена система соціально-культурних норм і цінностей, актуальна для того соціуму, в якому вона виникла (Бондаренко, 2007). Пряме перенесення зарубіжних психотерапевтичних методів у вітчизняну практику є привнесенням цінностей та норм, що не характерні для вітчизняної ментальності. Тому обов'язковою є їх адаптація до того середовища, у якому вони застосовуються (О.Ф. Бондаренко, З.Г. Кисарчук, Т.С. Яценко та ін.).

Д.А. Яценко висловлює припущення, що між зарубіжною і вітчизняною психологією особистості є багато спільного. Проаналізувавши різноманітні підходи до розуміння особистості у вітчизняній та зарубіжній психології, дослідник дав характеристику спільним та відмінним рисам (Яценко, 2014).

По-перше, вітчизняні психологи наголошують на соціальній природі особистості; зарубіжні вчені розглядають особистість як біологічне або як біосоціальне утворення (за винятком гуманістичної і екзистенційної психології).

По-друге, у зарубіжній психології особистість характеризується через неусвідомлені психічні процеси, а у вітчизняній – через свідомість (ці відмінності у поглядах на особистість Д.А. Яценко називає основними).

По-третє, у вітчизняній науці визнається позитивна роль суспільства у формуванні особистості. У зарубіжних концепціях зв'язки особистості і суспільства розуміються по-різному: розглядаються як конфліктні (З. Фрейд), не обговорюється (К. Юнг, Г. Олпорт, Р. Кеттел, Г. Айзенк, Дж. Келлі) або розглядається як позитивний, так і негативний їх вплив на особистість (Е. Еріксон, К. Хорні, Е. Фром).

По-четверте, у вітчизняних теоріях підкреслюється значимість колективіської орієнтації особистості, у зарубіжних – прагнення до індивідуалізму.

По-п'яте, у вітчизняних теоріях спрямованість визначається як найважливіша соціально-психологічна характеристика особистості; у зарубіжних теоріях спрямованість особистості не розглядається.

Загалом, як зазначає Д.А. Яценко, принципів відмінностей у способах пояснення поведінки особистості в зарубіжних і вітчизняних теоріях не спостерігається. Провівши аналіз вітчизняних та зарубіжних теорій особистості, дослідник дійшов висновку, що вони доповнюють одна одну, а тому їх ключові категорії можуть бути покладені в основу створення інтегративної теорії особистості. Вчений пропонує інтегративне визначення особистості, що об'єднує різні трактування цього поняття у

вітчизняній і зарубіжній психології: «Особистість – це психічна функціональна система, що забезпечує стійку своєрідність взаємин і взаємодій індивіда як суб'єкта культури з навколишнім світом» (Яценко, 2014).

Отож, сучасна вітчизняна практична психологія стоїть перед вибором свого подальшого розвитку – долучитися до відомих зарубіжних шкіл чи розвивати вітчизняні теоретико-методологічні підходи на основі власних розробок.

Одним із таких сучасних напрямів, що зародився у вітчизняній теорії та практиці, є діалогічний підхід. На відміну від зарубіжних шкіл (психоаналізу, біхевіоризму, транзактного аналізу, гештальт-психології тощо), він є більш традиційним для вітчизняної психологічної практики.

Теоретичною основою діалогічного підходу виступає концепція М.М. Бахтіна, у якій діалог розглядається як загальнолюдська реальність, універсальна характеристика буття людини, базова умова її свідомості та самосвідомості. Оригінальність концепції діалогу М.М. Бахтіна у тому, що розуміння та пізнання «іншого» полягає не у систематизації знань про людину (що характерно для традиційної психології ХХ ст.), а скоріше всупереч цим знанням.

Концепцію діалогу М.М. Бахтіна було покладено в основу досліджень, й у кінці ХХ ст. з'являється чимало наукових праць, у центрі яких виступає діалог (Г.О. Балл, Г.В. Дьяконов, З.Г. Кісарчук, А.Ф. Копйов, Т.О. Флоренська, А.У. Хараш та ін.).

Т.О. Флоренська є автором діалогічного підходу (іноді його називають духовно-орієнтованим) у практичній психології (Флоренская, 2001). Людина для Т.О. Флоренської – духовна істота, що є нескінченно складним суб'єктом, особистістю, здатною до непередбачуваних змін. Автор вводить нові уявлення про структуру особистості, що включає в себе «наявне Я» і «духовне Я».

«Наявне Я» своєю чергою складається з «реального Я» й «ідеального Я». «Духовне Я» є у кожній людині; воно розвинене більшою або меншою мірою і проявляє себе в голосі совісті, у творчій інтуїції, у відповідальності, у вищій любові, в подоланні егоцентричних мотивів. З іншого боку, «духовне Я» – це недосяжна перспектива розвитку особистості: воно безмежне й незбагненне до кінця.

«Наявне Я», на думку Т.О. Флоренської, – це все те, що у психології традиційно розуміють під індивідуальними особливостями людини: характер, темперамент, здібності й інші психічні прояви. «Наявне Я» завжди недосконале.

Ідеал людини в концепції Т.О. Флоренської – духовно жива людина, що розрізняє голос свого «духовного Я» і керується ним. Ця людина відрізняється простотою, скромністю, терпимістю. «Її важко образити і принизити, вивести з себе. Таку людину називають смиренною, бо вона живе з миром в душі. Поруч з нею легко і вільно людям» (Флоренская, 2001; с. 29).

Умовою особистісного розвитку є внутрішній діалог людини, але для того, щоб він відбувся, необхідна інша людина і міжособистісний діалог з нею (Т.А. Флоренская). При порушенні міжособистісного діалогу порушується і внутрішній діалог особистості, розвивається монологічність свідомості і самосвідомості, домінанта на собі. Порушення внутрішнього діалогу призводить до конфлікту між «духовним Я» і «наявним Я», аж до витіснення духовного, формується егоцентризм (Флоренская, 2001).

Порівнюючи запропоновану Т.А. Флоренською теорію особистості з найбільш популярними теоріями особистості в практичній психології, варто зазначити, що в ній присутня абсолютна новизна – погляд на людину як на духовну істоту.

На сучасному етапі діалогічний підхід сформувався як теоретико-методологічна основа вітчизняної практичної психології. У наукових дослідженнях Г.О. Балла, Г.В. Дьяконова, С.Л. Братченка, Н.В. Чепелевої та ін. розглядаються різноманітні діалогічні аспекти психології особистості. Однак, як зауважує Г.В. Дьяконов, у дослідженнях поки не ставиться завдання розробки діалогічної теорії особистості (Дьяконов, 2006).

Ще одним сучасним напрямом, що розробляється у вітчизняній психології та має практичну спрямованість, є християнська психологія або християнсько орієнтована психологія (Б.С. Братусь, С. Хоружий, Г.І. Онищенко та ін.).

Б.С. Братусь вказує на необхідність розвитку християнсько орієнтованої психології, оскільки більшість населення країни виховане в рамках християнської традиції (Братусь, 2005). Вчений уточнює, що це не особлива психологія для християн, а заснована на принципах християнства психологія для кожного. Автор аргументує, що у психології був накопичений величезний матеріал, проведено безліч спеціальних досліджень, але раптом виявилось, що втратили людину. І коли зараз постає проблема цілісної людини, то, природно, постає проблема тієї теорії, з позицій якої ми будемо говорити про цю цілісність.

Християнсько орієнтована психологія – це психологія людини. Людина – це образ і подоба Бога, людина має безсмертну душу. Саме в християнстві цінність особистості найбільш повно виражена, людині дана можливість вічного життя, можливість зустрічі з Богом, і для того, щоб цього досягти, необхідно піднятися на певний рівень особистісного розвитку. Психологія при цьому розглядається не як існуюча сама собою, а як існуюча для служіння людині (Братусь, 2005).

У контексті християнсько орієнтованої психології розглядає особистість і Г.І. Онищенко: «Особистість – це ідеальна особова сутність, надана і задана людині для становлення в її емпірії з метою здійснення унікальної духовної місії на основі самовизначення і свободи волі» (Соціокультурні чинники становлення..., 2012; с. 53). Дослідниця називає визначальні сутнісні властивості особистості: любов, совість, віра і свобода як атрибут, котрий передбачає здатність людини бути суб'єктом своєї життєдіяльності. Особистість існує в двох вимірах: метафізичному (духовному) та емпіричному (психофізіологічному). Емпіричне життя людини, що протікає в часі і просторі, є певним інакбуттям по відношенню до її метафізичного ядра, становлення якого опосередковується розвитком емпіричної особистості людини і її самовизначенням у плані духовності. Отож людська особистість і дана, і задана (там же).

Основним стратегічним напрямом роботи з вітчизняними клієнтами, як вказує Г.І. Онищенко, може бути розвиток здатності любити, знаходитись у близьких стосунках, відчуваючи цінність іншої людини і себе, не «зливаючись» з іншими (там же).

Як бачимо, в українській практичній психології спостерігається своєрідний еkleктизм теоретичних основ академічної психології, принципів православ'я й західних психотерапевтичних технологій. Тому стає очевидним той факт, що практична психологія потребує узагальненого психологічного уявлення про особистість, добре об-

грунтованого синтетичного особистісного підходу у практичній психології, який був би орієнтований на розв'язання практичних психологічних проблем.

Спробою синтезу теоретичних уявлень вітчизняних і зарубіжних психологів про особистість є культурно-психологічна концепція особистості В.В. Рибалки. Вчений розуміє особистість як людину, особу із соціально, культурно та індивідуально, антропологічно зумовленою системою вищих психічних властивостей, що визначається залученістю людини до оволодіння і створення суспільних, культурних, історичних, вітальних, власне особистісних цінностей. Ця система виявляється і формується в процесі свідомої прогресивної, продуктивної, культурної, предметної діяльності, міжособистісного спілкування та життєдіяльності (Рибалка, 2018).

Є.Є. Шантир розробляє інтегративну теорію особистості й у межах цієї теорії пропонує розглядати особистість як носія творчої свідомості (Шантырь, 2015). Спираючись на визначення поняття особистості у К.К. Платонова (який розуміє під поняттям «особистість» людину як носія свідомості), Є. Є. Шантир підкреслює, що свідомість у особистості творча. На думку науковця, для інтегративної теорії особистості сенс поняття «творча свідомість» полягає в наявності у людини можливості вибору (думки, слова, дії і т. д.). Але наявність вибору в людини існує не завжди (немає у новонароджених, психічно хворих, при станах афекту або алкогольного сп'яніння тощо).

Є.Є. Шантир робить висновок, що особистість – це завжди людина з творчою свідомістю, яка здатна зробити усвідомлений вибір тих чи інших дій для реалізації себе в конкретній життєвій ситуації. Рішення будь-якої психологічної проблеми завжди пов'язане з усвідомленим вибором нового світогляду і придбанням нових особистісних якостей. Роблячи цей вибір, людина і набуває психологічну та соціальну категорію особистості й завдання практичного психолога полягає у тому, аби зробити цей вибір більш раціональним (Шантырь, 2015).

У межах інтегративної теорії особистості Є.Є. Шантир пропонує структуру особистості, яка складається з наступних елементів (Шантырь):

- 1) психіка – сукупність всіх психічних процесів;
- 2) інтелект – сукупність інтелектуальних психічних процесів;
- 3) сприйняття – сукупність емоційних психічних процесів;
- 4) мотивація – потреба особистості в духовних і матеріальних цінностях;
- 5) самоактуалізація – потреба людини в розвитку особистісних якостей;
- 6) самооцінка – домагання особистості на реалізацію своїх потреб;
- 7) здоров'я – здатність протистояти соціальним і природним факторам;
- 8) характер – структура особистості в дії, як вираз векторних властивостей психіки людини.

Є.Є. Шантир пропонує уніфіковане базове поняття особистості, яке прийнятне для всіх шкіл і напрямів практичної психології: особистість – людина, як носій творчої свідомості (Шантырь, 2015). Вчений зазначає, що сенс творчої свідомості у практичній психології полягає в наявності у людини факту можливості «вибору». Процес творчості – це і є процес «вибору» – вибору думки, слова, дії тощо. Для практичної психології саме вибір є обов'язковою умовою вирішення проблем конкретної людини. Без такої якості робота практичного психолога з клієнтом є неможливою. «Іншими

словами, якщо є можливість вибору, є і особистість з точки зору практичної психології. Який цей вибір, така і особистість ...» (Шантьєрь, 2015).

Є.Є. Шантир акцентує на необхідності загальної теорії особистості, яка б об'єднала усі наукові парадигми в контексті інтерпретації поняття особистості та сприяла б єдиному підходу до розуміння цієї базової категорії і мала б практичне застосування.

Варто зазначити, що важливість оформлення синтетичного особистісного підходу у психологічних дослідженнях здавна усвідомлювалася психологами. Г.О. Балл, В.В. Рибалка, В.Г. Панок та ін. неодноразово вказували на потребу розробки синтетичного підходу для розв'язання завдань практичної психології (Балл, 2008; Панок, 2010; Рибалка, 2009). В останні десятиліття у сучасній практичній психології особистості відбувається пошук інтегративних моделей особистості (В.В. Рибалка, Є.Є. Шантир та ін.). Однак, на думку П.П. Горностая, поки рано говорити про створення метатеорії особистості, яка б знімала всі суперечності між різними школами і підходами. Йдеться лише про класифікацію теорій особистості та про знаходження спільних підходів для їх опису й аналізу (Горностає, 2005).

Значну увагу в практичній психології приділено вивченню особистості психолога. Над цією проблемою працювали провідні вчені О.Ф. Бондаренко, С.В. Васьковська, Ж.П. Вірна, П.П. Горностає, В.Г. Панок, Н.І. Пов'якель, В.А. Семиченко, Л.Г. Терлецька, Н.В. Чепелева, Т.С. Яценко та ін.

Аналіз сучасних досліджень особистості психолога показав, що вони в основному сконцентровані на описі якостей фахівця, що сприяють ефективній професійній діяльності: емпатійність (П.П. Горностає, Н.В. Чепелева та ін.); діалогізм, соціальний інтелект, рефлексія, асертивність (Н.І. Пов'якель, Н.В. Чепелева); комунікативна компетентність (П.П. Горностає, Н.В. Чепелева); саморегуляція мислення (Н.І. Пов'якель) та ін.

На думку П.П. Горностая, практичний психолог, незалежно від спеціалізації, повинен мати такі якості: доброзичливість і низька агресивність, спрямованість на проблему, емпатія, гнучкість мислення, творча інтуїція. Велику роль відіграє високий рівень інтелекту (особливо в психодіагностичній та експертній функціях), перцептивні здібності, спостережливість, уміння помічати на перший погляд малозначущі деталі, комунікативні, сугестивні, експресивні, організаторські здібності (Горностає, 2005).

В.Г. Панок виокремлює як найважливіші якості в структурі особистості психолога особистісний сенс і життєві та світоглядні позиції (Панок, 2010).

Вітчизняні дослідниці Н.В. Чепелева та Н.І. Пов'якель розробили модель особистості практикуючого психолога, що включає наступні складові (Чепелева, Пов'якель, 1998):

1. *Мотиваційно-цільова підструктура особистості* – включає позитивну мотивацію до професійної діяльності, до надання психологічної допомоги, прийняття себе та інших. Базовою особистісною якістю на цьому рівні виступає діалогізм (включає діалогічну готовність, особистісну рефлексію, безумовне прийняття іншого тощо).

2. *Когнітивна підструктура*, до якої відноситься сфера знань особистості: особистісне знання, знання себе й інших; Я-концепція фахівця (адекватність і сталість самооцінки, емпатичність, асертивність, відсутність внутрішньоособистісних конфліктів,

які зумовлюють проєкції та психологічні захисти тощо); професійно важливі якості пізнавальних процесів (уважність, спостережливість, пластичність та динамічність мислення, вміння виділяти суттєве, прогнозувати реакції та дії клієнта, моделювати наслідки роботи). Базовими особистісними якостями когнітивної підструктури є професійна рефлексія та професійний інтелект.

3. *Операційно-технологічна підструктура* – передбачає розвинену компетентність особистості психолога та включає у себе оволодіння основними професійними вміннями і навичками. Найважливішим компонентом цієї підструктури є практичний інтелект.

4. *Комунікативно-рольова підструктура* – включає розвинену комунікативну компетентність психолога, до якої належать соціально-когнітивні і комунікативні уміння (слухати іншого, встановлювати соціальний контакт, переконувати іншого, навіювати тощо). Базовою особистісною якістю є професійна ідентифікація та соціальний інтелект.

5. *Регулятивна підструктура* – забезпечує толерантність до фрустрацій, високу працездатність і саморегуляцію особистості, відсутність схильності до збудження та швидкого виснаження. Провідним компонентом виступає професійна саморегуляція.

Отже, можна відмітити певну однобічність у дослідженнях особистості психолога, яка призводить до зростання переліку якостей, їх все більшої диференціації, відсутності належної систематизації.

Певні особливості мають вимоги до особистості психолога у діалогічному підході (А.Ф. Копйов, Т.А. Флоренська та ін.). Зокрема, виокремлюються поняття, які стосуються діалогічності – позиція позаприсутності психолога, діалогічна позиція психолога, внутрішня діалогічність (як психолога, так і клієнта) і діалогічна інтенція клієнта (Копьев, 1992; Флоренская, 2001).

Позиція позаприсутності – особлива професійна позиція психолога, оволодіваючи якою він перестає сприймати внутрішній світ клієнта як сферу своєї практичної діяльності. Дана позиція проявляється як відстороненість від людини, бережливо-споглядальне ставлення до неї без нав'язування себе (проявляється лише як його увага до різних аспектів внутрішнього світу клієнта).

Внутрішня діалогічність є найважливішою характеристикою внутрішнього світу кожної людини (зокрема психолога й клієнта). Внутрішня діалогічність – це результат внутрішнього діалогу, який відбувається в кожній людині між її наявним «Я» і духовним «Я». Комунікативна взаємодія психолога і клієнта – це ситуація «зустрічі» двох внутрішніх діалогів, один із яких блокований або ускладнений (у клієнта), а інший здійснюється вільно й безперешкодно (у психолога).

Діалогічна позиція – це професійна позиція психолога, утворена комплексом його внутрішніх постулатів: постулат внутрішньої діалогічності будь-якої людини; постулат нерівності позицій психолога і клієнта як наслідок особливої діалогічності професіонала; постулат незавершеності суб'єктивної природи клієнта; постулат відповідальності клієнта за своє життя.

Діалогічна інтенція – бажання клієнта вирішити свої проблеми і обговорювати їх у даний момент з конкретним консультантом. Завдання психолога – сприяти активізації діалогічної інтенції клієнта. З цією метою О.Ф. Копйов пропонує використовувати

принцип мовчання, що створює простір між психологом і клієнтом, і так спонукає клієнта до саморозкриття та самовизначення.

Як бачимо, дослідження особистості психолога найчастіше обмежується описом властивостей особистості, рольових функцій і комплексу додаткових характеристик, які найбільшою мірою забезпечують ефективність практичної роботи. Головний недолік існуючого підходу до особистості як набору якостей – це відсутність систематизації. Також недостатньо опрацьованим у науковій літературі є питання формування особистості психолога. Зазвичай воно окремо не розглядається або вивчається у зв'язку з професійним розвитком, тому досить складно виокремити саме особистісний аспект цього процесу.

Певна, але недостатня, увага в практичній психології приділяється вивченню особистості клієнта (О.Ф. Бондаренко, С.В. Васьківська, П.П. Горностай, З.Г. Кісарчук, А.Ф. Копйов та ін). Найбільш ретельно описана така складова його особистості як мотивація, що розглядається як необхідна умова особистісних змін клієнта (О.Ф. Бондаренко, З.Г. Кісарчук, А.Ф. Копйов, В.В. Столін та ін.). Залежно від мотиваційних орієнтацій, виділено такі категорії клієнтів (В.В. Столін, А.А. Бодалев, 1989):

1. Клієнти з діловою орієнтацією – вмотивовані на розв'язання власної проблеми і розділяють відповідальність за її вирішення разом із психологом. Для практичної роботи ця категорія клієнтів є найбільш перспективною з огляду на результат. Вони діляться на дві підгрупи:

- а) з адекватним діловим спрямуванням – готові до співпраці, довіряють психологу, усвідомлюючи при цьому, що не у кожній проблемі є рішення;
- б) з неадекватним діловим спрямуванням – схильні до ідеалізації психолога, приписувати йому надкомпетентні, магічні здібності, що не сприяє ефективності консультування (у разі невдач відбувається знецінення психолога).

2. Клієнти з рентною (споживчою) орієнтацією – зацікавлені у вирішенні проблеми, але перекладають відповідальність за результат на психолога. Вже сам факт їх звернення до психолога розглядається як деякий вклад (капіталу, часу), замість чого такі клієнти хочуть отримати готовий рецепт вирішення проблеми. Особливість роботи з такими клієнтами полягає в переорієнтації відповідальності: до тих пір, поки клієнт не візьме на себе відповідальність за зміни у власному житті, йому не допоможе жоден психолог.

3. Клієнти з ігровою орієнтацією – звернення до психолога не пов'язане з бажанням вирішити проблему. Фактично клієнт займається маніпулюванням. Прогноз для цієї категорії клієнтів найбільш несприятливий, оскільки вимагає глибокого аналізу їх особистості, перекладу часто неусвідомлюваної гри у свідомий пласт, що, швидше, є завданням не психологічного консультування, а психотерапії.

Особистість клієнта у діалогічному підході характеризується через поняття «діалогічної інтенції», під якою розуміється «більша або менша серйозність в намірі вирішувати свої проблеми і обговорювати їх в даній конкретній ситуації з даним конкретним консультантом». А.Ф. Копйов пропонує критерії оцінки стану клієнта на основі його діалогічної інтенції та поділяє клієнтів з точки зору їх готовності до діалогу на два великі класи (Копьев, 1992):

1. «Закриті» – клієнти не налаштовані на щире взаємодію з консультантом, всіляко уникають діалогу, блокують діалог з психологом. А.Ф. Копйов виділяє три підгрупи закритого типу:

а) «психологічна інтоксикація» – клієнти з прагматичним інтересом до психології, яка є засобом виправдання будь-яких їх вчинків (шукають виправдання своїх дій з позицій психологічних концепцій), а звернення до психолога виконує захисну роль (з одного боку, відображає незадоволеність власним життям, з іншого – дозволяє нічого не змінювати);

б) «естетизації особистісних проблем» – естетичне виправдання проблеми додають особистості клієнта глибину і значимість (психологічні механізми адаптації);

в) «маніпуляції – пристрасті» – основний мотив звернення в консультацію: пошук шляхів для досягнення поставленої мети щодо тих чи інших людей; ці клієнти діяльні, енергійні і шукають у психолога не співчуття і підтримки, а конкретних знань, направлених на успішне маніпулювання своїм оточенням.

2. «Відкриті» – клієнти докладають великі зусилля з подолання власного захисту. Про відкритість клієнта можна говорити, коли клієнт, стимульований реальним стражданням, потребою або щирим прагненням до встановлення істини про самого себе, готовий до глибокого спілкування.

Відкритість і закритість не розглядаються як стійка особистісна риса. У ході консультування особливість «відкритість-закритість» клієнта може зазнавати трансформації. Чим більш відкритий клієнт, тим ширший спектр психотерапевтичних можливостей.

Отже можна зазначити, що особистість клієнта у практичній психології досліджена недостатньо; вивчалися лише окремі підструктури особистості клієнта, переважно пов'язані з його мотивацією.

Як бачимо, особистість у вітчизняній психології найчастіше виступає об'єктом аналітичного вивчення, в ході якого переважно розглядаються лише її окремі аспекти, а не цілісна особистість. Домінування кількісного підходу у вивченні особистості призвело до численних психологічних знань, не синтезованих у єдине ціле, що утруднює їх використання у практичній психології. Вирішення практичних завдань вимагає суттєвої зміни підходу до розуміння особистості – об'єднання різноманітних уявлень про особистість у цілісну систему. Тому перспективним напрямом досліджень особистості є розробка загальнопсихологічного особистісного підходу, орієнтованого на вирішення практичних завдань.

Варто зазначити, що феномен «особистість» є надзвичайно складним та різнобічним, його пізнання ще довго буде актуальним як для академічної, так і для практичної психології.

Висновки. Аналіз досліджень феномену особистості у вітчизняній психології дозволяє зробити висновок про наявність значної кількості теоретичних наукових робіт, що вивчають окремі аспекти особистості; відносно незначну кількість комплексних досліджень та практичних доробок. В українській практичній психології особистість розглядається з позицій академічної психології, християнської психології й західних психотерапевтичних шкіл. Багатоаспектність поняття особистості, що є базовим у практичній психології, створює певні труднощі для професійної діяльності психоло-

гів. Є очевидним, що практична психологія потребує узагальненого психологічного уявлення про особистість, добре обґрунтованого синтетичного особистісного підходу, який був би орієнтований на розв'язання практичних проблем.

5.2. Основні тенденції розвитку поняття «особистість» у психології XXI століття

Ідея особистості виникла наприкінці XIX-го початку XX-го століть. Проблему особистості досліджували В.М. Бехтерєв, О.Ф. Лазурський, Л.С. Виготський, С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв, К.К. Платонов, Г.С. Костюк, П.Р. Чамата, В.А. Роменець, С.Д. Максименко, В.Ф. Моргун, О.К. Дусавицький, І.Д. Бех, О.Ю. Кульчицький, Б.І. Цуканов, В.Г. Панок, В.В. Турбан, О.М. Ткаченко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, В.В. Рибалко та інші.

Значне число визначень особистості, що відображається у працях українських психологів, свідчить про багатогранність та складність поняття особистості. У 20 сторіччі виник цифровий віртуальний простір, тому вивчення впливу інформаційно-комунікаційних технологій на розвиток та саморозвиток особистості є дуже актуальним і буде постійно розвиватись.

Психологічна кібербезпека особистості в умовах соціальної ізоляції

З безпрецедентними карантинними заходами, прийнятими більшістю країн навесні 2020 року з метою недопущення поширення небезпечного вірусного захворювання COVID-19, людство стикається вперше. Незважаючи на те, що обмежувальні заходи, котрі були покликані захистити людей від пандемії, та необхідність вимушеної соціальної ізоляції, частиною населення було сприйнято вкрай негативно, як фізичне та психологічне насильство над особистістю.

Регулярні повідомлення про стрімке поширення нового вірусу по всій землі і зведення про зростання числа заражених і померлих від смертельно небезпечного захворювання людей у різних країнах перемішувалися з неповною, неправильно трактованою, спотвореною, неправдивою або ж відверто фейковою інформацією в інтернет-просторі, особливо в соціальних мережах, блогах і відеохостингах.

Інформаційний хаос неминує веде до інформаційного перевантаження. Сміслові лакуни, які при цьому виникають, призводять до того, що люди починають все домислювати і шукати підтвердження власної правоти в інформаційному просторі (Вуhalova Nataliia, 2020).

Існує Феномен Баадера-Майнхофа або так звана ілюзія частотності, коли інформація, що була недавно отримана, яка з'являється через нетривалий час в медіапросторі, сприймається як така, що повторюється неймовірно часто.

Ілюзія частотності виникає внаслідок двох когнітивних спотворень: селективної уваги та схильності до підтвердження своєї точки зору. При селективній увазі інформація, у більшості випадків, підбирається вибірково, інтерпретується упереджено і міцно фіксується в пам'яті. Схильність до підтвердження власної точки зору призводить до того, що людина віддає перевагу тільки тій інформації, яка підтверджує його правоту. При цьому істинність і правдивість отриманої інформації не враховуються і вона не піддається критичному осмисленню.

У період карантину в соціальних мережах стало популярним проведення опитувань серед читачів про «реальний» рівень поширеності COVID-19, яке нібито доводить, що пандемії не існує. При цьому доводи деяких читачів про те, що серед їхніх родичів і знайомих є не тільки хворі на коронавірус і шпиталізовані у важкому стані люди, а й померлі, «дослідниками» відкидалися як неправдиві або не істотні.

Деякі автори шукали відповідь на питання про те, кому вигідне тривале обмеження свободи громадян? Спроби переконати читачів у своїй правоті за допомогою підміни тез або ж використання у якості доводів, вірних частково або за певних умов, а також застосування помилкових чи свідомо помилкових доводів, призводили до психологічного індукування, емоційного дисбалансу, нагнітання інформаційної істерії і дестабілізації психічної стійкості суспільства.

Так само в мережі Інтернет у період пандемії набули популярності зіставлення рівнів захворюваності та смертності від COVID-19 зі СНІДом, туберкульозом або грипом. При цьому не враховувалось те, що коронавірус SARS-CoV-2 є дуже контагіозним, вірулентним і має більш тривалий у порівнянні зі звичайним грипом інкубаційний період, більш тривалу латентну фазу та здатний передаватися носіями, які не виявляють ознак захворювання, через що має великий потенціал поширення. Внаслідок цих особливостей одномоментне зараження великого числа людей, що вимагають шпиталізації, призводить до надмірного навантаження на медичні лікувальні установи. З цієї причини надання допомоги всім хворим, які потребують штучної вентиляції легенів і екстракорпоральної мембранної оксигенації, може виявитися неможливим. В цьому і полягає основна небезпека нового типу коронавірусу.

Багато публікацій у соціальних мережах, блогах та інших інформаційних ресурсах присвячені аналізу причин виникнення COVID-19, обґрунтованості оголошенням ВООЗ пандемії та доцільності введення державами карантинних заходів.

Пандемія коронавірусу і пов'язані з нею карантинні заходи представляються деякими прихильниками змов спланованою спецоперацією правлячих еліт для скорочення населення Землі. Коронавірусу відводять роль відволікання уваги громадськості від більш серйозних подій загальнодержавного масштабу. COVID-19 розглядають і в якості спеціально розробленої біологічної зброї для зовнішньополітичної та економічної війни між Китаєм і США та представляють зручним приводом активного переділу нафтових ринків в економічній війні між Саудівською Аравією, США і Росією.

У період карантину особливої популярності набули глобальні теорії змови про світовий уряд, який намагається за допомогою соціальної ізоляції і подальшої мікročіпізації при вакцинації насадити суспільству новий світовий порядок, щоб здійснювати цифровий контроль над людством. 31 березня 2020 року в Лос-Анджелесі зійшов з рейок потяг. 44-річний машиніст Едуард Морено зізнався, що навмисне розігнав тепловоз, щоб протаранити плаваючий військовий шпиталь, який прибув у порт для надання допомоги у боротьбі з коронавірусом. На думку машиніста, судно прибуло не для лікування хворих, а з метою захоплення влади (URL: <https://edition.cnn.com/2020/04/02/us/train-derailed-mercy-coronavirus-trnd/index.html>).

Для того, щоб помилкова інформація поширилася, необхідно викликати у слухача емоційну реакцію. Коли людина відчуває сильні емоції, у неї відключається критич-

не мислення, і вона стає доступною для психологічних маніпуляцій. З цією метою використовують гучні висловлювання і заклики, апелюють до загальнолюдських цінностей, моральних принципів, задають риторичні питання, відповіді на які настільки однозначні, що навіть не вимагають підтвердження.

Нерідко, перш ніж дати неправдиву інформацію, автори публікацій звинувачують охорону здоров'я і владу в бездіяльності і замовчуванні про реальний критичний стан справ у країні.

При інформаційному викиданні акцент робиться на шаблони і стереотипи уявлень про світ («Влада каже, що все під контролем? Брешуть, значить все ще жахливіше, ніж ми думаємо!», «Оголосили карантин? Це вони, хочуть замкнути людей у будинках, щоб народ не міг протестувати проти свавілля влади!»).

Зазвичай фейки поширюються не знеособлено, а від якоїсь достовірної особи, яка нібито працює в лікарні, в діагностичній лабораторії, в Міністерстві охорони здоров'я і саме тому знає реальний стан речей. Така подача інформації викликає у слухача інтерес, емоції і довіру.

Наприклад, якщо інформація містить згадки про дуже достовірні джерела, які не називаються, це фейк. Іноді текст рясніє у якості підтверджень джерелами новин, посиленнями на ресурси іноземними мовами, які при перевірці не містять інформації, що згадувалась. Так само можуть називатися лабораторії, клініки, інститути, яких насправді не існує або ж вони реальні, але не мають до поширюваної інформації ніякого відношення.

Активні прохання про репости і заклики обов'язково поділитися з якомога більшою кількістю людей запропонованою інформацією теж повинні насторожувати. Фейкова інформація зазвичай несе певний ступінь недовіри і невирішеності, щоб людина захотіла долучити свої зусилля для її завершення. Наприклад, слідує заклик, хоча б максимально поширити новину. Основною метою таких послань є не попередження про небезпеку, а нагнітання паніки з метою хайпу. Однак не варто забувати, що поширюючи в мережі фейкову інформацію, користувачі виступають в ролі знаряддя в руках тих, для кого інформаційна війна не припиняється навіть під час пандемії.

Добре відомо, що вірусна новина охоплює більшу аудиторію, ніж її спростування, тому фейкові новини поширюються дуже швидко.

Неправильне трактування відомостей, що існують, емоційне перебільшення ситуації, домислювання інформаційних лакун формують панічні й нігілістські настрої в суспільстві та сприяють поширенню фейків про повну безпеку коронавірусу, абсурдності дотримання правил гігієни, невиправданості, марності й навіть злочинності вжитих державою карантинних заходів, що є небажаним і небезпечним, оскільки в умовах пандемії може призвести до росту захворюваності і збільшення рівня смертності серед населення (Бухайова Nataliia, 2020).

Інтернет-простір є відкритим, тому будь-яка складна ситуація в державі є привабливою для зацікавлених сил, які використовують методику інформаційних викидань для впливу на свідомість користувачів інтернету, психологічної, соціальної, економічної та політичної дестабілізації ситуації в країні і зниження психологічної стійкості в соціумі.

Найбільш легко цього досягти в країнах, населення яких не довіряє уряду, фахівцям та не має єдиних авторитетних лідерів, що формують громадську думку. Саме тому боротьба з неправдивою та відверто фейковою інформацією в умовах нестабільної соціальної, економічної та політичної ситуації має першорядне значення.

Наслідки впливу довготривалої соціальної ізоляції на психіку людини

З одного боку, карантин посилив проблеми, що раніше існували в суспільстві, а з іншого – спровокував виникнення нових проблем, які матимуть довгострокові наслідки.

Надмірно емоційне сприйняття інформації про коронавірус, її недолік або надлишок сприяють підвищенню тривоги, появи страху й паніки, а включення таких захисних механізмів психіки, як заперечення, уникнення і витіснення – веде до ігнорування небезпеки захворювання, аж до розвитку анозогнозичної поведінки. Навіть після діагностичного підтвердження у деяких хворих COVID-19 вони заперечують наявність у себе коронавірусної інфекції.

У тривожних, недовірливих людей страх заразитися може потенціювати розвиток неврозів, нав'язливих станів, страхів, фобічних розладів, іпохондрії, панічних та депресивних станів.

Для весняного періоду характерне загострення сезонних захворювань. Відсутність можливості хворих проходити необхідну діагностику і своєчасне лікування, особливо в умовах стаціонару, веде до зростання захворюваності серед населення, загострення хронічних хвороб і хроніфікації проблем зі здоров'ям, що вже існують, в тому числі і психічних. Саме тому із закінченням карантину зростає потреба у висококваліфікованих профільних фахівцях – лікарях різних спеціальностей, психіатрах, медичних психологах та психотерапевтах.

Необхідність постійно перебувати з обмеженим числом людей в ізольованому просторі спровокувало сплеск домашнього насильства. Генеральний секретар ООН Антоніу Гутерріш, висловив заклопотаність тим, що в ряді країн з введенням карантину кількість звернень жінок до служб підтримки зросла вдвічі. Він підкреслив, що ми стаємо свідками жахливого глобального спалаху насильства в сім'ях. З початком карантину у Великобританії, Іспанії та Чорногорії кількість фактів домашнього насильства зросла на 20%, у державі Кіпр – на 30%, у Франції – на 32%, у Бразилії – на 50%, а в Китаї відсоток домашнього насильства в провінції Хубей склав 300% (URL: <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women-en.pdf?la=en&vs=1406>).

Парадоксальним є те, що ряд аб'юзерів, що були вимушені сидіти на карантині в обмеженому просторі, відчули себе в ролі своєрідних жертв. Залишившись у замкнутому просторі з членами сім'ї, яким нікуди дітися через заборону виходити на вулицю, аб'юзери зганяють агресію на близьких людях. При цьому насильство для агресора є єдиним способом розрядки, оскільки інші її варіанти через карантин недоступні.

Широкий резонанс в Італії отримала смерть 27-річної Лорени Каранту, яка навчалася на лікаря і проходила практику в Сицилійській клініці, де лікували хворих на COVID-19. 28-річний Антоніо де Паче, з яким була заручена Лорена, працював у тій же клініці медбратом. Запідозривши Лорену в тому, що вона його заразила коронавірусом, Антоніо задушив дівчину, після чого спробував вчинити самогубство

(URL: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8178507/Italian-nurse-strangled-doctor-girlfriend-death-saying-gave-coronavirus.html>).

Особливістю життя в умовах тривалого карантину є те, що насильство може не тільки посилюватися, а й відбуватися в сім'ях, де його раніше не спостерігалось. Багато людей втратили роботу і залишилися без засобів до існування, мають житлові проблеми, кредити, що сприяє втраті емоційного контролю і потенціює розвиток агресії. За словами директора департаменту національних гарячих ліній Ла Страда Олени Кривуляк, серед українців кількість звернень на гарячу лінію з приводу домашнього насильства з введенням карантину, зросла більш ніж на 40% (URL: <https://vesti-ua.net/novosti/obschestvo/143092-karantin-v-ukraine-v-semyah-vyros-uroven-domashnego-nasiliya.html>).

Прагнення згладити негативні емоції через почуття самотності, нудьги, спроба знизити тривогу і позбутися негативних думок призводить до вживання алкоголю і психоактивних речовин, які є каталізаторами в розвитку агресивної поведінки і в подальшому можуть призвести до формування адикцій.

Через зміну звичного способу життя внаслідок вимушеної соціальної ізоляції люди більше часу стали проводити в інтернеті. Для багатьох людей цей спосіб комунікації та відпочинку став превалюючим, через що зросла небезпека розвитку поведінкових залежностей: гаджет адикції, інтернет-адикції, комунікативної адикції, кіберніоманії, кіберкомпульсивного шопінгу, а також харчової залежності (Бугайова, 2017).

Тривала соціальна ізоляція, інформаційний стрес, самотність, втрата роботи, фінансові проблеми, банкрутство, домашнє насильство, страх захворіти і заразити близьких людей сприяють розвитку аутоагресивної поведінки. В умовах пандемії зустрічаються самогубства внаслідок встановлення діагнозу COVID-19 (Бугайова, 2016).

У Європі і США регулярно з'являються повідомлення про суїциди, що здійснюються лікарями та медсестрами.

В італійській провінції Ломбардія у місті Монца 34-річна Даніела Трецці, яка працювала медичною сестрою у відділенні інтенсивної терапії лікарні Сан Джерардо, наклала на себе руки після того, як у неї діагностували COVID-19. Страх, що вона могла заразити інших, став причиною суїциду (URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4209652-v-italii-medyk-naklala-na-sebe-ruky-cherez-strakh-scho-bularoznoschykom-COVID-19>).

У США в Нью-Йорку 49-річна лікар Лорна Брін, яка очолювала департамент швидкої допомоги в клініці Манхеттена, здійснила самогубство. Після того, як вона отримала позитивні результати тесту на Covid-19, Лорна була відправлена на самоізоляцію, але психологічне виснаження на роботі та вірусна хвороба стали причиною прийняття нею суїцидального рішення (URL: <https://glavcom.ua/news/ne-vitrimala-stresu-likarz-nyu-yorka-naklala-na-sebe-ruki-cherez-covid-19-676491.html>).

Ряд медичних працівників різних спеціалізацій, що залучаються для лікування пацієнтів, хворих на коронавірус, психологічно не готові до зіткнення з великою кількістю смертей, які набувають в умовах високої контагіозності COVID-19 особливої специфічності. У пацієнтів, які вмирають на самоті, немає можливості попрощатися з близькими. Єдиними, хто знаходиться поруч тими, що вмирають, є медпрацівники.

Багато лікарів та медичних сестер не мають повноцінного відпочинку, оскільки відмовляються йти додому, вважаючи за краще цілодобово перебувати в лікарні, щоб виключити зараження членів своєї сім'ї смертельно небезпечною вірусною інфекцією.

30 квітня МОЗ України заявив про критичний рівень захворюваності серед лікарів. Із 10 406 українців, у яких був діагностований COVID-19, 1976 осіб склали медпрацівники. Це 20% від загального числа хворих (URL: <https://np.pl.ua/2020/04/20-infikovanykh-na-covid-19-medpratsivnyky-moz/>). Фактично кожний п'ятий, інфікований COVID-19 є медик! (URL: <https://westnews.com.ua/kozhen-5-y-infikovaniy-covid19-v-ukrayini-medik-u-moz-royasnili-chomu-infikuyutsya-medichni-pratsivniki/>). Потрібно підкреслити, що на думку ВООЗ, рівень захворюваності серед медиків в 10% вже вважається тривожним.

Багато хто дивується, чому тисячі медпрацівників по всьому світу заражаються вірусом, а число померлих лікарів і медсестер неухильно зростає, та проводять паралелі з персоналом супермаркетів і представниками правопорядку, що використовуючи найелементарніші засоби індивідуального захисту, щодня контактують з великою кількістю людей, але при цьому не заражаються так інтенсивно, як медики. Пояснення цього феномена є.

Згідно зі статистикою, лікарі і медсестри хворіють на COVID-19 частіше ніж звичайні люди, незалежно від віку. При цьому захворювання у них протікає в більш складній формі. Це пов'язано з низкою причин: в першу чергу – нестачею якісних, а часом і елементарних засобів індивідуального захисту. Ця проблема існує не тільки в Україні, а й у всьому світі. Також важливою складовою є надмірне навантаження на імунну систему медперсоналу через високу концентрацію вірусу в умовах діагностичних лабораторій й особливо стаціонарів, де зосереджена велика кількість важких хворих.

Від концентрації вірусу в організмі та індивідуальної здатності імунної системи до боротьби з патогеном залежить ступінь тяжкості захворювання. Через безпосередню близькість до інфікованих пацієнтів медичні працівники схильні не до простого зараження, а отримання вірусу у вкрай великих дозах. Істотним є також те, що чітке відмежування чистої і брудної зон можливе тільки в умовах профільних інфекційних відділень, а не в переобладнаних стаціонарах звичайних лікарень, які не мають призначення для лікування пацієнтів, заражених смертельно небезпечними вірусними інфекціями. Потрібно пам'ятати, що посилений режим роботи медичного персоналу по 12 годин на добу призводить до перевтоми, зниження імунітету, ослаблення самоконтролю, порушення концентрації уваги, через що ймовірність помилок у забезпеченні власної безпеки різко зростає. Це є також важливим фактором підвищеного рівня захворюваності серед медпрацівників (Бугайова, 2013).

12 травня 2020 року голова технічної групи підрозділу надзвичайних захворювань Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) Марія Ван Керкхове повідомила про те, що, на думку ВООЗ, є причиною того, що в різних країнах число медпрацівників, які заразилися, перевищує 10% від загальної кількості хворих на COVID-19. В опублікованих дослідженнях серед основних факторів високої захворюваності медиків називаються: відсутність або нестача індивідуальних засобів медичного захисту, тривалість часу роботи з хворими і недостатньо суворі заходи дезінфекції (URL: <https://golos.ua/i/750132>).

Вважаю, надалі ми будемо спостерігати розвиток ПТСР та аутоагресії у медичного персоналу, який піддається найвищому фізичному і психічному навантаженню в період пандемії COVID-19.

Ще одна проблема, з якою доведеться зіткнутися після закінчення карантину – це зростання рівня злочинності. Глава МВС України Арсен Аваков на позачерговому засіданні Кабінету Міністрів 4 травня повідомив, що в державі у період карантину кількість злочинів істотно зменшилася: умисні вбивства скоротилися на 36%, тяжкі тілесні ушкодження – на 68%, число розбоїв знизилося на 30%; грабежів – на 50%, а крадіжок – на 41 %. У період жорсткого карантину злочинність в Україні знизилася на 30%, при цьому кількість кіберзлочинів зросла на 15% (URL: <https://strana.ua/news/262698-v-ukraine-za-vremja-karantina-uroven-moshennichestva-v-internete-vyros-na-15.html>). А от у сусідній Росії за три місяці кількість злочинів з використанням ІТ-технологій зросла, у порівнянні з минулорічним періодом, на 84 % (URL: <https://iz.ru/1000175/2020-04-15/v-rossii-chislo-kiberprestuplenii-vyroslo-pochti-na-84>).

Під час дії карантину більшість людей цілодобово перебувають вдома, через що багато видів злочинів пішли на спад, проте зниження загального життєвого рівня населення, зростання безробіття, а також загострення матеріальних та побутових проблем після виходу з карантину неминуче призведуть до сплеску злочинності (Бугайова, 2017).

Ми можемо тільки припускати, які наслідки спричинить тривала соціальна, рухова, емоційна та сенсорна депривація у переважної більшості населення при інформаційному перевантаженні і наявності висококонтагіозного смертельно небезпечного вірусу. Проте пандемії в менших масштабах зустрічалися і раніше. Це атипова пневмонія або SARS в 2002–2003 рр., яка зачепила 29 країн. Близькосхідний респіраторний синдром – MERS в 2013–2015 рр., випадки якого були зафіксовані в 23 країнах, а також геморагічна лихоманка Ебола, спалахи епідемії якої спостерігалися в державах Центральної та Західної Африки протягом 2014–2015 рр. Наведені факти свідчать про те, що людство має певний досвід в організації обмежувальних заходів для населення з метою запобігання поширенню вірусних захворювань і виходу з карантину.

У журналі *The Lancet* в кінці лютого була опублікована стаття, присвячена психологічному впливу карантину. Британські вчені Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin, проаналізували більше 3 тисяч наукових статей, присвячених проблемі ізоляції при епідеміях та пандеміях і описали наслідки карантину для психічного здоров'я людини. Отримані дані показують, що після закінчення карантину протягом тривалого часу: 54% людей відчували тривогу, коли навколо кашляли або чхали; 26% – продовжували уникати людних і закритих місць, а також великих скупчень людей; 21% протягом багатьох місяців після карантину уникали будь-яких публічних місць і контактів. Багато негативних наслідків карантину спостерігалися протягом багатьох місяців і навіть років (Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin, 2020).

Так, після епідемії Сарс у 2003 році лікарі упродовж трьох років зловживали алкоголем і мали інші залежності. У Китаї серед медичних працівників, які працювали з хворими, зараженими на COVID-19, реєструється зростання депресивних станів

(Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin, 2020). Це ще раз доводить, що наслідки карантину будуть не тільки економічними і соціальними, а й психологічними.

Після закінчення пандемії COVID-19 буде спостерігатись підвищення тривожності серед населення, більше депресивних розладів і форм уникаючої поведінки. Для постепідемічних періодів характерні наступні страхи: пов'язані зі здоров'ям і медичним втручанням, страх болю і фізичних страждань, соціальні, екзистенціальні, інформаційні страхи і страхи, обумовлені фінансовими проблемами (Березіна, 2020). Можливий розвиток фобій: мезофобії, нозофобії, соціофобії, еремофобії, танатофобії та інших.

Український психолог О.Л. Вернік розглядаючи соціально-психологічні ознаки ситуації сумісної вимушеної соціальної ізоляції, відмічає, що умови соціальної ізоляції «... здебільшого негативно впливають на психологічний стан і психічне здоров'я особистості, викликаючи проблеми на усіх рівнях психічного – від психосоматичного до суб'єктного тощо. Мова йде, зокрема, про дістрес, безсоння, негативні емоційні стани, конфлікти з оточуючими, збільшену агресивність до оточення і до себе, розгубленість перед невизначеністю, невпевненість у собі та майбутньому, депресивні стани, апатію, екзистенційні проблеми страху смерті у вигляді страху перед пандемією та страху життя у вигляді переживань перед економічною ситуацією» (Вернік, 2020; с. 14).

Британські дослідники Samantha K. Brooks, Rebecca K. Webster із співавторами провели експрес-аналіз психологічного впливу карантину на психіку людини. До основних стресорів у період тривалої соціальної ізоляції автори віднесли: тривалість карантину, страх заразитися, нудьгу, розчарування, розгубленість, гнів, недостатнє забезпечення продуктами харчування, медикаментами, медичними та побутовими послугами, фінансові втрати, стигматизацію, а також інформаційний стрес (Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin, 2020).

Необхідно враховувати те, що психіка людини сприймає примусове обмеження свободи вкрай негативно. Саме тому найголовнішим є цілеспрямоване ведення просвітницької роботи щодо роз'яснення населенню необхідності карантинних заходів заради збереження їх життя і здоров'я.

При особистому виборі існування в умовах вимушених обмежень не несе того стресового навантаження, з яким зіткнулася частина населення при введенні жорстких карантинних заходів, тому переконання в добровільній самоізоляції буде сприйматися людьми більш адекватно і дозволить знизити рівень психологічної напруги і опору тимчасовим обмеженням.

Серйозну увагу потрібно приділяти своєчасному грамотному інформуванню людей про ситуації, що пов'язані з пандемією. Оперативна комунікація влади та служб охорони здоров'я з населенням дозволить уникнути невизначеності та інформаційного хаосу, в якому широко тиражуються неправдиві дані і фейкові новини, що призводить до інформаційного перевантаження й психологічної дестабілізації суспільства.

Необхідна соціальна, економічна та психологічна підтримка різних категорій населення в умовах карантину, щоб мінімізувати його негативні наслідки, обумовлені соціальною дестабілізацією й економічною кризою.

Час карантину бажано скорочувати до виправданого мінімуму, оскільки ступінь соціальних та економічних втрат знаходиться в прямій залежності від тривалості соціальної ізоляції населення.

Незважаючи на те, що тривала соціальна ізоляція чинить негативний вплив на психіку людини, існують і позитивні складові карантину та соціальних обмежень. Активувались дистанційні форми навчання та роботи. Це має певні переваги і для роботодавця (економія на офісі, можливість залучити висококваліфікаційні кадри без урахування місця проживання співробітника, плата за роботу, що виконана, а не за кількість відпрацьованих годин), і для співробітника (вільний графік, економія на транспорті, можливість суміщати роботу та власні справи). До того ж дуже важливим в часи пандемії є профілактика сезонних захворювань.

Деякі люди, завдяки віртуальній реальності відкрили для себе нові можливості самореалізації – як професійної, так і творчої. Українська психологиня І.М. Поклад, розглядаючи питання психологічної адаптації особистості в контексті сучасних соціокультурних реалій, пише, що «креативна особистість, у випадку гострих психотравмуючих обставин, відшукає шлях виходу з психічної кризи, зможе попередити виникнення нервово-психічних і психосоматичних відхилень: її не злякає невідомість, бо така особистість у будь-якій ситуації буде здатна до творчої імпровізації» (Поклад, 2020; с. 68).

Соціальна ізоляція підштовхнула людей до переоцінки цінностей, зниження споживачтва, розуміння важливості спілкування з близькими, звернення уваги на власне здоров'я та більш ретельного дотримання правил гігієни. Українська психологиня В.В. Турбан, яка досліджувала проблему усамітнення та самотності в житті особистості, зазначає: «Самотність, з одного боку, до певної міри є необхідною для особистісного зростання, розвитку творчих сил, самостійності, а з іншого, коли ми розглядаємо екзистенційну самотність, необхідно приймати її як частину нашого буття» (Турбан, 2020; с. 93).

На прикладі пандемії COVID-19 можна простежити активізацію різних напрямків роботи над вирішенням проблем, пов'язаних із поширенням нової коронавірусної інфекції.

Віртуальна реальність застосовується для моделювання пошкоджень органів внаслідок дії вірусу COVID-19. Відеоролики використовується в якості інформаційного обміну між лікарями, і демонструються користувачам інтернет у превентивних цілях.

Пандемія активувала використання штучного інтелекту для роботи в наступних напрямках:

1) Вивчення вірусу COVID-19 для створення ефективних засобів лікування.

Штучний інтелект задіяний в аналізі молекулярної структури існуючих медикаментів і пошуку ефективних засобів лікування COVID-19. Так, підрозділ Google Alphabet DeepMind, що займається штучним інтелектом, створив систему AlphaFold, яка на підставі великого числа геномних даних навчилася передбачати білкові структури, в тому числі вірусів. Глибоке розуміння функціонування COVID-19 відкриває можливості більш швидкого пошуку ефективних ліків від коронавірусу. У напрямку аналізу біологічної структури коронавірусу працює Китайська технологічна компанія Baidu Inc, яка розробила для цього спеціальний алгоритм і зробила його доступним для вчених усього світу, які працюють над створенням вакцини від нового типу коронавірусної хвороби.

2) Використання сучасних технологічних можливостей для прогнозування поширення COVID-19.

Конкурсна платформа Google Kaggle об'єднала фахівців з усього світу, які збирають і аналізують дані про SARS-CoV-2 в 163 країнах. Метою є розуміння особливостей поширення коронавірусу в містах і регіонах та прогнозування захворюваності й летальності. Проект з відкритим кодом Nextstrain надає інформацію епідеміологам і вірусологам про поширення, мутації та еволюції COVID-19.

3) Розвиток проектів, що допомагають в діагностиці SARS-CoV-2.

Канадський проект DarwinAI розробив систему, що визначає ознаки ураження легенів, характерних для COVID-19. COVID-Net є нейронною мережею з відкритим вихідним кодом, доступною для радіологів і дослідників у всьому світі. Huawei Cloud запропонував розробку, що дозволяє лікарям за допомогою штучного інтелекту визначати на знімках комп'ютерної томографії ознаки пневмонії. А вчені з Carnegie Mellon University з США створили додаток, що дозволяє на основі аналізу голосу користувача з суттєвою вірогідністю визначати наявність у нього респіраторної коронавірусної інфекції.

Ми бачимо, що нові реалії, пов'язані з пандемією SARS-CoV-2, активували світове товариство задля створення нових напрямів розвитку технологій, науки та медицини, а віртуальна реальність відкрила широкі можливості для взаємодії та об'єднання фахівців різних галузей з усього світу з метою оперативного вирішення спільних завдань, що стоять перед людством.

Віртуальна реальність та трансформація особистості в епоху цифрових технологій

Віртуальна реальність має специфічні особливості (Бугайова, 2014):

1. Взаємодія у кіберпросторі здійснюється на інформаційно-психічному рівні.
2. Обмеження звукових та зорових складових при спілкуванні та переважання вербальних контактів над іншими позбавляє співрозмовників повноцінного сприйняття одним одного.
3. При віртуальному спілкуванні у більшості випадків відсутня невербальна взаємодія. Графічне вираження думок, емоцій і почуттів учасників віртуального спілкування посилює сприйняття тексту.
4. Інформаційні лакуни, що виникають при контакті у кіберпросторі, заповнюються ілюзіями співрозмовників, внаслідок чого психологічні портрети віртуальних знайомих наділяється бажаними для користувача рисами.
5. У кіберпросторі виникає ілюзія повної безпеки, а анонімність і можливість у будь-який момент перервати контакт створюють відчуття повного контролю над процесом спілкування. Це робить людей більш відвертими, демонструючи вразливі місця їх психіки.
6. У інтернеті спілкування нерідко спирається на базові інстинкти, великий обсяг інформації засвоюється фрагментарно, а відсутність логічних зв'язків робить інформацію такою, що легко поглинається і засновується більше на емоціях, ніж на аналізі. Таким чином свідомість людини в кіберпросторі є більш уразливою та відкритою для маніпулювання.
7. Нервова система людини не в змозі витримати інтенсивний тривалий процес обробки й осмислення інформації, та через певний час включається захисна функція пси-

хіки – гальмівна реакція у вигляді гіпнотичного стану, коли рівень сприйняття і переробки інформації різко знижується, однак відбувається посилення процесів її фіксації.

8. Особливості віртуального середовища (анонімність (нік), моделювання множин «Я» (трансформація статі, віку, соціального статусу та ін.) уявна безпека кіберпростору (свобода висловлювань, вираження думок, емоцій і почуттів), персональний контроль (можливість у будь-який момент перервати контакт) і наявність інтерактивних додатків дозволяють досить швидко подолати заборони при обговоренні ряду тем, детабування яких при спілкуванні в реальному житті буває ускладнене або взагалі неможливе, що створює між співрозмовниками атмосферу довіри та розуміння.

В реальному житті у процесі комунікативної взаємодії близько 70% інформації сприймається людиною через зоровий аналізатор. При смислового сприйнятті інформації на частку кінестетичного компонента (пози, жести, вираз обличчя) припадає 55%, аудіального (модуляції голосу, інтонації, паузи та ін.) – 38%, мовного (слова, фрази) – 7% (Mehrabian A., 1971). При віртуальному спілкуванні у більшості випадків відсутня невербальна взаємодія, що включає: просторову підсистему (міжособистісний простір), погляд, оптико-кінетичну підсистему (зовнішній вигляд співрозмовника, міміка, пантоміміка), паралінгвістичну підсистему (вокальні дані: діапазон, тональність, тембр голосу), екстралінгвістичну (немовну) підсистему (темپ мовлення, паузи, сміх та ін.) (Лабунська В.А., 1999). Перцептивна складова віртуального спілкування (процес сприйняття і розуміння співрозмовника, формування його образу) вибудовується (в більшості випадків) на підставі повідомлень, представлених у текстовому форматі.

Графічне вираження думок, емоцій і почуттів учасників віртуального спілкування посилює сприйняття тексту. Можливість багаторазового перечитування і переосмислення написаного, деталізування інформації, виділення смислових нюансів і акцентування на фразеологічних зворотах мови, що нерідко втрачаються при вербальному спілкуванні, надають змісту тексту більш глибокий сенс, який може бути неправильно інтерпретований людиною під впливом ілюзорних уявлень про співрозмовника.

Можливість автоматичної перевірки орфографії, відсутність часових кордонів дають учасникам спілкування можливість для більш грамотного, точного, лаконічного викладу власних думок, внаслідок чого співрозмовник наділяється бажаними для другої сторони достоїнствами (розумом, ерудицією, здатністю до емпатії та ін.) і сприймається більш серйозним та авторитетним.

Динамічна складова у спілкуванні (прояв інтересу до особистості співрозмовника, питання про смаки, інтереси, подробиці особистого життя, проблеми й ін.) створює уявлення про глибоку зацікавленість віртуального знайомого і персональну спрямованість його емоцій на співрозмовника, формуючи в останнього ілюзорне відчуття власної винятковості й обраності.

Недостатність інформації про реальні якості співрозмовника, наділення його бажаними якостями і рисами, відсутність візуальної складової у спілкуванні дозволяють вибудовувати ідеальний образ віртуального співрозмовника. Втрата об'єктивності може зробити людину об'єктом психологічного маніпулювання з боку людини, що видає себе у віртуальному просторі за реальну особистість, якою вона не є.

Віртуальна особистість існує у кіберпросторі та є цифровим інформаційним втіленням реального прототипу, чи ірреальним творінням людини або програми / системи (нейронні мережі).

Для розуміння представлення цифрової особистості у кіберпросторі ми провели класифікацію типів віртуальних особистостей:

1) Віртуальна особистість може представляти реально існуючу людину і повністю або частково збігатися з реальною особистістю прототипу.

2) Віртуальна особистість може бути людською особистістю частково або повністю сконструйованою користувачем і представляти одну з сторін його реальної або бажаної особистості, якою користувач в реальності не є, але якою хотів би бути.

3) Віртуальна особистість може бути доповненням до реальної особистості, виступаючи в якості розширення її соціального аспекту в кіберпросторі.

4) Віртуальна особистість може бути відтворенням особистості відомої людини, яка раніше існувала або ж взагалі представляти якусь вигадану особу, що не має відношення до реального світу.

5) Віртуальна особистість може бути одиничною і множинною.

6) Віртуальна особистість може створюватися однією людиною або групою користувачів.

Всі типи віртуальних особистостей можуть не тільки репрезентувати своє «Я» в кіберпросторі, а й розвиватися в ньому.

7) Віртуальні особистості можуть бути відкритими динамічними, якщо користувач/користувачі продовжують розвивати створену віртуальну особистість або ж закритими статичними, коли будь-яке втручання в існуючу віртуальну особистість неможливе через навмисне або випадкове переривання контакту з нею користувача.

8) Віртуальна особистість може існувати автономно і незалежно від свого творця. При цьому не виключений перехід від статичного до динамічного стану в разі отримання доступу до акаунтів, що представляють віртуальну особистість як самого користувача – творця цифрової особистості, так і будь-якої особи, яка отримала до неї доступ і створює власну інтерпретацію цієї особистості.

9) Віртуальна особистість здатна не тільки існувати у віртуальному просторі, але і взаємодіяти з реальними людьми, впливаючи на їх свідомість.

Віртуальний простір створює умови не тільки для самопрезентації і самовдосконалення особистості та інформаційного обміну, але й може наражати на небезпеку користувачів, наприклад, коли вони намагаються самостійно встановлювати діагнози, чи за допомогою віртуальних лікарів, які можуть виявитися особистостями, що в реальності не існують. Відомо, що взаємодія пацієнта та медичного працівника здатна впливати на розвиток ятрогенії. Ятрогенію можуть викликати: дії або бездіяльність будь-якого медичного працівника, що вчинені умисно, з необережності, через його недостатню кваліфікацію, через халатність або що сталися з незалежних від медичного працівника обставин.

У зв'язку зі стрімким розвитком цифрових технологій проблеми виникнення ятрогеній розширилися, що дало нам можливість доповнити перелік ятрогеній введенням нового поняття – кіберятрогенії. Кіберятрогенія є наслідком спроб самостійного вста-

новлення діагнозу за допомогою інформаційно-комунікаційних пристроїв, підключених до інтернету, а також консультування на інтернет-сайтах у медичних фахівців, які мають медичну освіту або позиціонують себе у віртуальному просторі в якості фахівців медичного профілю, але такими не є, чи взагалі можуть бути штучними віртуальними особистостями.

Віртуальну особистість можна вкрати, продати та купити. У даному випадку йдеться про цифрове життя особистості, яке у Dark Web можна придбати за \$50. Це буде повний набір цифрових даних про користувача – паролі до електронної пошти і акаунтів у соціальних мережах, реквізити платіжних карт і рахунків, віддалений доступ до персональних комп'ютерів і повний список відвідуваних сайтів.

Ми бачимо, що важливими є і такі характеристики віртуальної особистості, як рамки її існування та спрямованість розвитку.

Розвиток глобальної мережі інтернет та інформаційно-комунікаційних пристроїв чинять серйозний вплив на ідентифікаційні процеси особистості. Кіберпростір позатериторіальний і кіберкультуральний (оскільки у віртуальному просторі відбувається взаємодія і взаємопроникнення різних національних культур, що призводить до виникнення унікального культурного середовища, в якому формуються свої специфічні соціальні норми). Він розвивається за своїми законами і правилами.

Завдяки сучасним інформаційним технологіям і новим структурам дистанційних комунікацій дає безліч альтернатив для самовизначення особистості, що неминуче призводить до порушення національної і громадянської ідентифікації. Незавершеність ідентифікаційних процесів створює труднощі у формуванні національної ідентичності в молодіжному середовищі, оскільки ключові аспекти ідентичності, такі як історія народу, мова, національні традиції, культура, релігія, етнічна приналежність, в умовах віртуального простору опиняються поза територіальними державними кордонами, що суттєво впливає на становлення особистості та усвідомлення нею належності до певної нації і народу. Віртуальне середовище робить процес соціалізації і самоідентифікації неконтрольованим і стихійним. Збереження національної ідентичності та української культури в умовах глобалізації є одним із найголовніших завдань нашого суспільства.

Глобалізація та розвиток нових технологій, розширення меж віртуального простору створюють умови для необхідності адаптації особистості в умовах інтернет-економіки. Стрімкий розвиток і впровадження нових технологій змінить попит на певні професії, наприклад, пов'язані з обслуговуванням застарілих інформаційних і комунікаційних засобів. Завдяки автоматизації багатьох процесів, що раніше виконувались людьми, частка низькокваліфікованої праці буде знижуватися, у зв'язку з чим з'являться нові форми зайнятості. Для налаштування і управління сучасними цифровими пристроями буде необхідний спеціально навчений персонал, через що інтелектуалізація і персоналізація праці зросте.

Довготривалий карантин внаслідок поширення нового типу коронавірусу справив значний вплив на ринок праці в усьому світі. Скорочення і звільнення торкнулися багатьох галузей, при цьому на ринку віддаленої роботи попит на послуги різко зріс.

У сучасних умовах ринку праці від працівника потрібна не тільки здатність застосовувати інформаційні технології і обробляти інформацію, але також вміння вчитися

і знаходити нові знання в різних, інколи не пов'язаних між собою областях. За допомогою телекомунікаційних технологій та спеціальних програмних засобів сьогодні можна пройти якісне дистанційне навчання, слухаючи лекції визнаних у всьому світі фахівців, і отримати диплом міжнародного зразка, що підвищує шанси на працевлаштування. Можливості віртуального простору істотно розширюють межі пошуку вакансій і вибору місця роботи, що максимально відповідають умінням та потребам особистості. Потреби в інтелектуальних і високотехнологічних сферах неминуче призведуть до появи нових професій, де ключовими будуть здібності аналізу даних і управління складними технологічними процесами. Це спричинить зміну критеріїв пошуку співробітників і вимог до персоналу. Найбільший пріоритет будуть мати кандидати, які володіють знанням іноземних мов та навичками роботи спеціальних комп'ютерних програм, які мають релевантний досвід у різних сферах діяльності, вміють швидко адаптуватися до мінливих умов ринку, освоювати нові області знань, здатні перепрофілюватися і справлятися з мультизадачністю, які мають креативне мислення і демонструють гарні комунікативні навички.

Працівники, орієнтовані на вузьку спеціалізацію, що слабо володіють інформаційними технологіями, проявляють недостатню гнучкість у пристосуванні до змін, будуть поступово витіснятися з ринку праці.

Часта зміна місця роботи, перепрофілювання або повна зміна сфери діяльності в умовах глобалізації ринку праці інтернет-економіки є не недоліком, а перевагою, оскільки вони розширюють можливості самореалізації особистості, застосування її знань на практиці і професійного росту.

На розвиток особистості будуть чинити вплив:

- удосконалення інформаційно-комунікаційних пристроїв;
- стрімкий розвиток цифрових технологій широкого застосування;
- уніфікація і глобалізація суспільства;
- ускладнення віртуальної реальності;
- виникнення інформаційного середовища взаємодії віртуальних особистостей, що не є аватарами реально існуючих живих людей, які ними керують;
- розширення можливостей доповненої і змішаної реальності;
- розвиток медичних технологій, що дозволять людині не тільки відновлювати втрачені функції (у тому числі і психічні), але й дадуть можливість удосконалення людини (біонічне протезування, чіпування тощо).

Цифрові технології дають можливість людям з обмеженнями знову вести повноцінне життя: нейропротезування дозволяє людям, що втратили можливість бачити чи чути, отримати кібернетичний зір і слух, біонічне протезування дає можливість нормально функціонувати, екзопротези – рухатися тим, хто паралізований.

Кібернетичні протези не тільки замінять втрачені кінцівки, але і перевершають їх можливості. Так, наприклад, механічна кисть обертається на 360 градусів. Штучні очі дозволяють бачити на мільйони кольорів більше, ніж звичайні, і в будь-якому діапазоні. Слухові імпланти дадуть можливість чути те, що не здатні чути людські вуха. Чіпи, вбудовані в кору головного мозку, створять прямий інтерфейс між технікою і людиною, зробивши непотрібними пульти дистанційного керування, і дозволять керувати

цифровими пристроями силою думки. Це неминуче приведе до змін розвитку особистості та її самосприйняття.

Стрімкий розвиток цифрових технологій дає можливості для розвитку такого напрямку, як перенесення людської особистості в цифровий формат, що зробить можливим збереження вихідної свідомості і пам'яті донора у вигляді програмного забезпечення з можливістю його подальшого завантаження у віртуальну реальність або новий біологічний чи кібернетичний об'єкт. Проблемою при цьому буде стабільність цифрової особистості в нових формах і умовах існування цифрового безсмертя.

Будуть неминуче виникати питання технічного (цифрові збої, віруси, живлення і стабільність системи, в яку буде інтегруватися цифрова особистість), етичного і юридичного характеру (кіберзлочинність, покарання, переривання існування особистості – delete, тобто цифрова смерть).

Якщо людство отримає можливість перезаписувати особистість та інсталювати її клони в нові фізичні тіла, чи це буде етичним по відношенню до вихідного оригіналу особистості і його близьких? Адаже якщо можна буде записати особистість в мозок біологічного або цифрового клону, значить можна створити більше однієї копії оригіналу?

До яких змін особистості й соціуму приведуть кібернізація та вдосконалення людини, і якими будуть перспективи цифрового безсмертя особистості, це питання часу, але, безумовно, особистість адаптується, трансформується та буде змінюватись у нових умовах існування світу.

Висновки. На розвиток, саморозвиток та благополуччя особистості впливають наступні фактори: технологічний прогрес, надзвичайні ситуації, стихійні лиха та катастрофи.

Пандемія, спричинена поширенням COVID-19 у 2020 році, викликала низку проблем, пов'язаних не тільки з соматичним здоров'ям людей, але і з проблемами психологічного, соціального, економічного та інформаційного аспектів їх життєдіяльності.

Інформаційне перевантаження психіки людей викликає психологічну дестабілізацію населення і в умовах нестабільної соціальної, економічної та політичної ситуації здатне призвести до соціального хаосу.

До негативних наслідків карантину належать: безробіття, зростання злочинності, адикцій, алкоголізму, наркоманії, суїциду тощо.

Цілеспрямоване проведення роз'яснювальної роботи серед населення в умовах карантину та добровільне рішення, прийняте кожною людиною, дотримуватись карантинних заходів, не несе того стресового навантаження, з яким зіткнулося населення України при введенні жорстких заходів соціальної ізоляції.

Тривалий карантин, введений в багатьох країнах, прискорив процеси глобалізації ринку праці та викликав пришвидшення цифрової трансформації підприємств та використання праці співробітників, що працюють у віддаленому режимі.

Пандемія COVID-19 активувала напрямок розвитку сфер діяльності, що для боротьби з коронавірусом, використовують можливості високих технологій.

На зміни умов розвитку і формування особистості чинять вплив: розвиток цифрових технологій, медицини та кібернізація. Вдосконалення людини призведе до того, що поняття про особистість вийде за рамки її біологічного носія.

Поступове зближення та взаємопроникнення усіх видів реальності створить синтезовану надреальність, яка буде мати свої закони та правила.

Існування синтезованої надреальності та особливості взаємодії особистостей в новому соціальному просторі, створять умови для трансформації людської особистості та виникненню її нових типів. Ці зміни відкриють нові можливості для розвитку та самореалізації особистості у всіх її багатогранних проявах.

Висновки до п'ятого розділу

Аналіз досліджень феномена особистості у вітчизняній психології дозволяє зробити висновок про наявність значної кількості теоретичних наукових робіт, що вивчають окремі аспекти особистості; відносно незначну кількість комплексних досліджень та практичних доробок. В українській практичній психології особистість розглядається з позицій академічної та християнської психології, а також західних психотерапевтичних шкіл.

Багатоаспектність поняття особистості, що є базовим у практичній психології, створює певні труднощі для професійної діяльності психологів. Є очевидним, що практична психологія потребує узагальненого психологічного уявлення про особистість, добре обґрунтованого синтетичного особистісного підходу, який був би орієнтований на розв'язання практичних проблем.

Значне число визначень особистості, що відображається у працях психологів, свідчить про багатогранність та складність поняття особистості.

Ми повинні враховувати те, що на розвиток, саморозвиток та благополуччя особистості впливають як технологічний прогрес, так і надзвичайні ситуації, стихійні лиха та катастрофи, що мають природне чи антропогенне походження.

На початку 2020 року світ зіткнувся з пандемією, пов'язаною з поширенням COVID-19. Також серйозну проблему спричинив інформаційний хаос, що негативно вплинув на психіку людей. Повідомлення у ЗМІ про стрімке поширення нового вірусу в різних країнах, про зростання числа хворих, що були заражені чи померли від смертельно небезпечного захворювання, перемішувалися з неповною, спотвореною або ж відверто фейковою інформацією, що поширювалась інтернет-простором, особливо в соціальних мережах. Боротьба з неправдивою інформацією при пандемії в умовах нестабільної соціальної, економічної та політичної ситуації має важливе значення, оскільки інформаційне перевантаження викликає психологічну дестабілізацію населення і здатне призвести до соціального хаосу.

Найголовнішим є цілеспрямоване проведення роз'яснювальної роботи серед населення. При добровільному рішенні дотримуватись карантину, який приймає кожна людина самостійно, існування в умовах вимушених соціальних обмежень не несе того стресового навантаження, з яким зіткнулося населення України при введенні жорстких карантинних заходів. Переконавання в необхідності дотримання адаптивного карантину буде сприйматися людьми більш адекватно, що дозволить знизити рівень психологічної напруги і опору тимчасовим обмеженням.

Правильний, виважений підхід до вирішення проблем в Україні, пов'язаних із пандемією, ведення роз'яснювальної роботи через ЗМІ, допоможуть знизити невизначеність,

послаблять негативний вплив інформаційного хаосу на психіку людей, дадуть можливість уникнути стигматизації хворих, які перенесли коронавірусну інфекцію і дозволять налагодити ефективну комунікацію влади і служб охорони здоров'я з населенням.

Без реальної соціальної, економічної та психологічної підтримки державою різних категорій населення в умовах карантину буде складно уникнути негативних наслідків карантину, таких як безробіття, зростання злочинності, адикцій, алкоголізму, наркоманії, суїциду тощо.

Пандемія COVID-19 відкрила широкі можливості для розвитку високих технологій, які використовуються для боротьби з коронавірусом, починаючи від створення демонстраційних відео дій вірусу на організм людини, скринінгу, діагностики та розробки ліків до моніторингу та стримування його поширення. Тривалий карантин, введений у багатьох країнах, прискорив цифрову трансформацію підприємств і змусив організації перенести більшість процесів в онлайн-режим. Це створило нові умови для фахівців, що можуть працювати у віддаленому режимі і прискорило процеси глобалізації ринку праці.

Стрімкий розвиток цифрових технологій та медицини, кібернізація і вдосконалення людини неминуче призведуть до істотних змін умов розвитку і формування особистості. При цьому поняття про особистість вийде за рамки її біологічного носія і поставить під питання тотожність клонів особистості її оригіналу.

Злиття усіх видів реальності призведе до появи нових типів особистості, які будуть існувати, взаємодіяти та розвиватись у складно влаштованій синтезованій реальності за її законами. Це змінить психіку людини, але відкриє нові можливості для розвитку особистості та її самореалізації.

ВИСНОВКИ

Звернувшись до питання про становлення поняття «особистість» в українській психології, ми порушили вкрай складну й значущу проблему. Адже, по-перше, «особистість» є базовим поняттям психології, а по-друге, це поняття є доволі невизначеним, оскільки трактується з різних теоретико-методологічних позицій. У цьому сенсі поняття «особистість» подібне до поняття «буття» в німецькій класичній філософії – «найбагатше і водночас найбідніше поняття». Аналогічним чином у текстах окремих дослідників поняття «особистість» може набувати дуже точного змісту, а може залишатися т. зв. «парасольковим поняттям», тобто позбавленим конкретного сенсу. У монографії ми поставили за мету, по-перше, показати становлення поняття; по-друге, виявити його соціокультурні конотації; по-третє, встановити практики його наукового вжитку; по-четверте, показати перспективи подальшого розвитку. Звернувшись до історії української психології, ми, з цілком закономірних причин, опосередкували теоретико-методологічну базу, котра уможливила розкриття становлення поняття «особистість». Насамперед відзначимо, що поняття «особистість» розглядалося нами як історичне поняття, тобто таке, котре виникає на певному етапі соціокультурного та наукового розвитку. Адже цілком зрозуміло, що поняття, котре відображає той чи той феномен, може існувати і є актуальним тільки тоді, коли існує сам феномен. Поняття «особистість» може існувати тільки в суспільстві, котре вже пододало архаїчний (родоплемінний) етап розвитку. Саме виникнення поняття відображає відособлення людини, її постання не лише як окремої одиниці, а самодостатньої цілісності. На слушність такого трактування витоків поняття «особистість» вказують і латинські поняття *persona* і *personalitas*, «особа» й «особистість». Саме тому ми й підходили до поняття «особистість» як історичного поняття.

У теоретико-методологічному плані особливу увагу було приділено дискурс-теоріям, дискурс-аналізу й історичній герменевтиці, яка акцентує увагу на сприйнятті та розумінні культурного спадку (наукових текстів, артефактів і досвіду) лише шляхом урахування історичного контексту. Зазначений методологічний підхід уможливило аналіз наукового спадку українських філософів і психологів, які використовували теорії та поняття, котрі вже не вживаються в сучасній психології. Зіставлення текстів, у яких ідеться про певні прояви людини, але не вживається поняття «особистість», і текстів, що постали після інституалізації психології, в котрих «особистість» – ключове поняття, – уможливило виявлення смислових універсалій і суто історичних трактувань. Отож шляхом використання згаданого методологічного підходу, виокремлено: по-перше, універсальні трактування особистості – образно-смислове ядро поняття, по-друге – трактування, які були зумовлені тільки культурно-історичним контекстом. Адже, звернувшись до сучасних психологічних концептуалізацій, ми виявляємо факти розвитку універсальних конотацій поняття, і постання нових, визначених сучасною культурою, тлумачень «особистості».

За результатами дослідження розроблено концептуальну модель, яка розкриває структуру та зміст поняття «особистість», відображаючи еволюцію наукових поглядів на феномен особистості, зокрема вплив культурно-історичних факторів на концептуалізацію «особистості» в українській психологічній думці (ціннісно-сміслові уявлення, етико-моральні настанови та поведінкові практики). Завдяки аналізу першоджерел – філософських і психологічних праць, – виокремлено типи рамок підходів до концептуалізації поняття «особистість», що відображені в корпусах текстів. Виявлено зміну домінуючих підходів до концептуалізації поняття «особистість», спричинену зміною теоретико-методологічної бази, яка використовувалася українськими авторами (філософами та психологами).

Виокремлено два етапи активного наукового вивчення проблеми особистості в Україні. Перший охоплює період з початку ХІХ до середини ХХ ст. і приблизно збігається з періодом становлення класичної психології. У цей час були сформульовані фундаментальні положення про особистість, закладені головні напрями психологічних досліджень особистості. Другий етап досліджень проблем особистості розпочався у другій половині ХХ ст. й продовжується розвиватись в нинішньому ХХІ ст.

В рамках аналізу першого етапу становлення поняття «особистість» проаналізовано філософсько-психологічні концепції провідних авторів початку ХІХ століття, де поняття «особистість» вживається в сенсі морально-духовної досконалості. О.М. Новицький під особистістю розуміє передусім досконалу в духовному сенсі людину, з якої можна взяти приклад задля здійснення суспільно-корисної діяльності. І.М. Скворцовим – представником філософської психології у середині ХІХ століття – «особистістю» визнається лише та людина, яка не лише в діях, а й навіть у думках не допускає негативних оцінок щодо інших і завжди здатна прийти на допомогу іншим. На рубежі ХІХ–ХХ ст. Г.І. Челпанов стверджує, що особистість з об'єктивної точки зору є не що інше, як самодіяльна особа зі своїм психологічним складом та індивідуальним відношенням до навколишнього світу. Згідно з М.М. Ланге, особистістю, з об'єктивної точки зору, є психічний індивід з усіма його самобутніми особливостями – самодіяльна істота щодо зовнішніх умов. На початку ХХ століття В.В. Зеньковський і М.О. Бердяєв вкладали в терміни «людина» й «особа» той зміст, котрий, як правило, нині вкладається в поняття «особистість». Згідно з поглядами згаданих авторів, сутністю людини є здатність до творчості. Відтак саме творчість вирізняє людину, котра найповніше втілює власне ество.

У рамках аналізу другого періоду, осмислено генезу поняття «особистість», систематизовано концепції особистості та персонологічні вчення в українській психології (Г.О. Балл, Г.С. Костюк, В.А. Роменць, П.Р. Чамата та ін.), у яких розглядаються проблеми особистості. Визначено принципи та розроблено теоретико-методологічні засади історико-психологічного дослідження проблеми особистості у вітчизняній психології ХХ – початку ХХІ ст. Також проведено загальний аналіз праць сучасних психологів (С.Д. Максименко, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко та ін.), які торкаються теоретичних та методологічних засад особистості, що дало змогу окреслити перспективи становлення поняття. Узагальнюючі результати дослідження уможливають конкретизацію наступної моделі, яка відображає статус поняття «особистість» в українській

психології. «Особистість» є ключовим поняттям української психології. В українській психології набули розвитку різні напрямки та школи. Поряд із психологією діяльності, яка зберігає провідні позиції, активно розвивається генетична, когнітивна, гуманістична та ін. напрямки психології. У кожному із напрямків поняття «особистість» набуває специфічної конкретизації. Отож поняття «особистість» в українській психології є загальним, відображаючи онтологічні уявлення про особистість, і конкретним, відображаючи специфічні уявлення про особистість, які конкретизуються окремими психологічними напрямками та школами.

Також встановлено, що розвиток української психології – виникнення різних напрямків і шкіл – зумовлює певну втрату поняттям «особистість» його конкретності. Відповідно спостерігається певна невизначеність поняття. Ця ситуація актуалізує проблему актуалізації онтологічного статусу поняття «особистість». Це поняття має наповнитись передусім етико-аксіологічним змістом. Така конкретизація поняття є актуальною тому, що людина, яка є об'єктом психологічного дослідження, має поставати цінністю для психолога. Водночас психологічні дослідження мають базуватися і на певних етичних принципах, базованих на ставленні до людини як до цінності. Актуалізація етико-ціннісного уявлення про особистість сприятиме поглибленню зв'язків між різними психологічними напрямками та школами, уможливлючи обмін результатами дослідження, що в перспективі збагачуватиме розуміння особистості.

Отож за результатами дослідження створено концепцію становлення поняття «особистість» в українській психології. Концепція базується на системі теоретико-методологічних підходів. Серед них чільне місце належить: по-перше, історичному підходу, за яким і феномен особистості, і поняття «особистість» розглядаються як відображення культурно-історичного процесу; по-друге, герменевтичному підходу, за яким соціокультурні прояви особистостей різних епох і трактування поняття «особистість» є конкретно-історичним, по суті ситуативним з історичного погляду; по-третє, дискурсивному підходу, за яким онтологічний вимір трактовок особистості і тлумачень поняття «особистість» зміщується до мовної площини.

Базуючись на зазначених підходах, ми виокремлюємо такі історичні витoki соціокультурного становлення уявлення про особистість:

1) антична естетика, яка конкретизує образ «героя», дії якого перевершують дії тривіальних людей. Образ античного героя стає взірцем і прикладом для наслідування. Його важливою рисою є «окремішність» і «самостійність». Культура ввібрала ці уявлення. І вони згодом відобразились і в наукових уявленнях про «особистість»;

2) антична філософія, зокрема стоїцизм, за яким особистість має стійко сприймати й долати всі випробування. Це уявлення теж стало нормативним і для наукового трактування «особистості»;

3) християнська антропологія, яка ввібрала елементи античної естетики та соїцизму, акцентуючи увагу на богоподібності людини. Це джерело має виняткове значення для становлення поняття «особистість», оскільки орієнтує людину на абсолютний естетичний і етичних ідеал;

4) романтична естетика (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Гетте та ін.), за якою особистість має бути наділеною емпатією та вміннями демонструвати свої почуття. Це ж таки уявлен-

ня простежується в науковому підході. Відзначимо, що, оскільки українська культура базується на романтичному базисі, то згадані уявлення мають важливе значення саме для українського уявлення про «особистість».

Становлення суто наукових підходів до вироблення поняття «особистість» ґрунтувалось, у свою чергу, на конкретизації, по-перше, генетичних факторів, по-друге, соціальних факторів, по-третє, феноменології «особистості» – її описові за допомогою емпіричних методів. Акцентуація тих чи тих факторів відображалась у відповідних наукових напрямках досліджень, а, отже, й уявленнях про «особистість». Наприклад, біхевіоризм приділяє чільну увагу описовим методам дослідження особистості в певній ситуації. Психологія діяльності, у свою чергу, акцентує увагу на соціальних факторах і цілях (мотиваціях) особистості.

Провідним теоретико-методологічним підходом дослідження «особистості» в українській психології стала психологія діяльності. Згідно з останньою, «особистість» – це соціальний феномен. Особистість як пасивно відображає соціальні впливи, так і активно на них реагує, впливаючи таким чином і на сам соціум. Психологія діяльності повною мірою ввібрала комплекс етико-естетичних уявлень про особистість. Відповідно вона акцентує увагу на «особистості», котра є активною.

Поняття «особистість» набуло в українській психології значної конкретизації. «Особистість» розкривається в рамках різних галузях психології. Вікова психологія предметнює особистість як певну якість, котра перебуває у становленні. Особистісні риси розглядаються як генетичні потенції, котрі мають набути розвитку в процесі соціалізації та цілеспрямованого формування за посередництва педагогічного та загального соціокультурного впливу. У соціальній психології «особистість» є концептом, наповнення якого залежить від теоретико-методологічних підходів. Дискурсивна психологія та когнітивна психологія предметнюють «особистість», насамперед, як соціальний феномен, детермінований інформаційними акторами; при цьому дискурсивна психологія конкретизує цей фактор як дискурсивну реальність, а когнітивна психологія – як актуалізоване знання.

Сучасні тенденції досліджень особистості, що виконуються на постнекласичних моделях досліджень, орієнтовані на ґрунтовні розробки психологічних основ самодетермінації особистості, самоорганізації, здатності до ініціації власного розвитку та розкриття особистісного потенціалу.

Трендом сучасної тематики досліджень особистості є спрямованість на виявлення факторів позитивного функціонування людини, розвитку її особистісного потенціалу, визначеності життєвих цілей, перспектив, цінностей та автономії, що сприяє актуалізації та розкриттю внутрішніх ресурсів особистості, забезпечує самостійність вибору та допомагає протидіяти негативному впливу середовища.

В українській психології, як і в світовій, поширення набули дослідження життєвого шляху, стилю життя, життєвих стратегій і перспектив, цілей та сенсу життя особистості, якості життя, задоволеності життям, життєстійкості, самопроекування, самоздійснення, самореалізації, психологічного добробуту тощо.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова Н.Т. Мозаичный объект: поиски оснований единства. Вопросы философии. № 2. 1986. С. 102–112.
2. Авер'янова Г.М. Соціальна типізація особистості як закономірність соціалізації. Проблеми загальної та педагогічної психології: Зб. наук. праць Інституту психології ім. Г.С.Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка. К.: НЕВТЄС, 2003.
3. Авер'янова Г.М., Дембицька Н.М., Москаленко В.В. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства: монографія. Київ: «ППП», 2005. 307 с.
4. Авер'янова Г.М., Москаленко В.В. Особливості економічної соціалізації молоді в умовах трансформації українського суспільства. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. Максименко С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. К: Український центр політичного менеджменту, 2003. С. 296–318.
5. Адорно Т. Что значит «проработка прошлого». Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2005. № 40–41(2–3). С. 36–45.
6. Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ–Ніжин: ПП Лисенко, 2018. Т. ІХ: Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 11. 420 с.
7. Александров Д.О. Психологія становлення особистості працівника органів внутрішніх справ: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Д.О. Александров; наук. консультант В.С. Медведєв; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 480 с.
8. Ананьев Б.Г. О проблемах современного человекознания. 2-е изд. СПб: Питер, 2001. 263 с.
9. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. Л.: Из-во ЛГУ, 1968. 339 с.
10. Андреева Г.М. Психология социального познания: учебное пособие. М.: Аспект пресс, 2000. 288 с.
11. Андреева Г.М. Социальная психология. М.: Аспект-пресс, 1998. 376 с.
12. Антология мировой философии в 4 т. М., 1969.
13. Антонова З.О. Соціально-психологічні особливості економічної соціалізації підлітків: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05 / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. 19 с.
14. Асмолов А.Г. По ту сторону сознания. Методологические проблемы неклассической психологии. Смысл, 2002. 480 с.
15. Асмолов А.Г. Психология личности. М.: Изд-во Моск. ун-та, 1990. 336 с.
16. Балл Г.О. До аналізу сутнісного змісту внутрішньої свободи особи. Актуальні проблеми сучасної української психології: Наук. записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2003. Вип. 23. С. 35–47.
17. Балл Г.О. Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування основних понять. Психологія і суспільство. 2009. № 4. С. 25–53.
18. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Житомир: ПП «Рута», Видавництво «Волинь», 2008. 232 с.

19. Балл Г.О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічній сферах). Рівне: Видавець Олег Зень, 2007. 172 с.
20. Балл Г.О. Сучасний гуманізм і освіта: соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: «ЛістаМ». 2003. 128 с.
21. Басов М.Я. Общие вопросы педологии. М.-Л.: Государственное издание, 1928. 740 с.
22. Бахтин М.М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: Советская Россия. 1979. 320 с.
23. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества / сост. С.Г. Бочаров. М.: Искусство.1979. 424 с.
24. Бергер П., Лукман Т. Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания. М.: Academia-Центр, Медиум, 1995. 323 с.
25. Бердяев Н.А. О назначении человека. М.: Республика, 1993. 383 с.
26. Бердяев Н.А. Человек. Микрокосм и макрокосм. Феномен человека: Антология. Москва: Наука, 1993. С. 28-58.
27. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія. Київ–Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
28. Бех І.Д. Виховання особистості: у 2 кн. Кн. 1: Особистісно орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади: Наук. видання. К.: Либідь, 2003. 280 с.
29. Бехтерев В.М. Личность и условия ее развития и здоровья. Бехтерев В.М. Проблемы развития и воспитания человека / под ред. А.В. Брушлинского и В.А. Кольцово. М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1997. С. 97–136.
30. Бехтерев В.М. Психика и жизнь. Избранные труды по психологии личности. СПб.: Алетейя, 1999.
31. Блонский П.П. Педология. М.: Государственное учебно-педагогическое издание, 1934. 356 с.
32. Бобнева М.И. Социальные нормы и регуляция поведения. М.: Наука, 1978. 311 с.
33. Бондаренко А. Ф. Психологическая помощь: теория и практика. 2007. К.: Освіта України. 332 с.
34. Бондаренко А.Ф. Социальная психотерапия личности (психосемантический подход). 1991. К., КГПИИЯ, 189 с.
35. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності. 2010. К.: Академвидав. 416 с.
36. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: монографія. Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. 608 с.
37. Братусь Б. и др. Христианская психология: за и против. Скепсис. 2005. № 3/4. URL: https://scepisis.net/library/id_402.html
38. Братусь Б.С. Психология. Нравственность. Культура. М. 1994. 360 с.
39. Брунер Дж. Психология познания. За пределами непосредственной информации. Пер с англ. И. Бабицкого, М.: Прогресс. 1977. 411 с.
40. Брушлинский А.В. Проблемы психологии субъекта. М.: Ин-т психологии РАН, 1994. 301 с.

41. Бугайова Н.М. Агресивний психологічний вплив на особистість у кіберпросторі. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ–Ніжин: ПП Лисенко, 2017. Том IX. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 10.

42. Бугайова Н.М. Дослідження аутодеструктивної поведінки особистості в українській психології. Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / авт. І.В. Білоконь, Н.М. Бугайова та ін. / за ред. В.В. Турбан. Київ: 2017. 333 с. С. 140–196.

43. Бугайова Н.М. Особливості розвитку суїцидальної поведінки у періоди вікових криз. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ–Ніжин: П.П. Лисенко, 2016. Том IX. Загальна психологія. Історична психологія. Етнічна психологія. Вип. 8. 584 с. С. 83–96.

44. Бугайова Н.М. Синергетичний підхід у дослідженні адаптивного потенціалу та стресової резистентності людини. Парадигмальні зміни основ загальної психології у синергетичному контексті: колективна монографія / Чепа М.-Л.А., Маценко В.Ф., Маценко Ж.М., Бугайова Н.М. та ін. / за редакцією Чепи М.-Л.А. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2013. 220 с. С. 132–147.

45. Бушанський В.В. Концептуальні метафори і трансгуманізм. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2017 / 5–6 (91–92). С. 125–137.

46. Бушанський В.В. Маніпуляція свідомістю: від фрустрації до нової ідентичності. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2011 / 5 (55). С. 74-86.

47. Бушанський В.В. Поняття «гра», «роль» та «ідентичність» у сучасній етнополітології. Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 22. Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. Випуск 23. 2018. С. 3–15.

48. В ВОЗ пояснили високий процент зараження COVID-19 среди медиков. URL: <https://golos.ua/i/750132> (дата звернення: 12.05.2020).

49. В Італії медик наклала на себе руки через страх, що була рознощиком COVID-19. URL: <https://ua.korrespondent.net/world/4209652-v-italii-medyk-naklala-na-sebe-ruky-cherez-strakh-scho-bula-roznoschykom-COVID-19> (дата звернення: 26.03.2020).

50. В России число киберпреступлений выросло почти на 84%. URL: <https://iz.ru/1000175/2020-04-15/v-rossii-chislo-kiberprestuplenii-vyroslo-pochti-na-84> (дата звернення: 15.04.2020).

51. В Украине за время карантина рост интернет-мошенничества составил 15%. URL: <https://strana.ua/news/262698-v-ukraine-za-vremja-karantina-uroven-moshennichestva-v-internete-vyros-na-15.html> (дата звернення: 21.04.2020).

52. В Украине за время карантина снизился уровень преступности. URL: <https://vchaspik.ua/ukraina/477275-v-ukraine-za-vremya-karantina-snizilsya-uroven-prestupnosti> (дата звернення: 05.05.2020).

53. Вальцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы. Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. 2005. № 2 (40-41).: <http://magazines.russ.ru/nz/2005/2/vel3.html> (дата звернення: 15.02.2020).

54. Василюк Ф.Е. От психологической практики к психотехнической теории. Московский психотерапевтический журнал. 1992. № 1. С. 15–32.
55. Васютинський В.О. Інтеракційна психологія влади. К., 2005. 402 с.
56. Велланский Д. Биологическое исследование природы. Спб., 1992.
57. Вернадский В.И. Философские мысли натуралиста. Москва: Наука, 1988. 520 с.
58. Вернік О.Л. Соціально-психологічні ознаки ситуації сумісної вимушеної соціальної ізоляції. Усамітнення та самотність в житті особистості / Збірник тез за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. 100 с., С. 12–14, С.14.
59. Вірна Ж.П. Мотиваційно-сміслова регуляція у професіоналізації психолога: монографія. 2003. Луцьк: Вежа. 320 с.
60. Выготский Л.С. История развития высших психических функций. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т. 3. Проблемы развития психики / под ред. А.М. Матюшкина. М.: Педагогика, 1983. С. 336–440.
61. Выготский Л.С. Лекции по педологии. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2001. 304 с.
62. Выготский Л.С. Психология развития человека. М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. 1136 с.
63. Гегель Г. Феноменология духа. Соч. в XIV-ти томах. Т. IV. М. 1959. 440 с.
64. Гегель Г. Философия права. Соч. в XIV-ти томах. Т. VII. М. Соцэкгиз, 1934. С. 214–215.
65. Гиляров А.Н. Философия в ее существе, значении истории. К. Ч. 2. 1918.
66. Гоготський С.С. О развитии познавательных способностей в педагогическом отношении. ЖМНП. 1853. № 3. С. 315–346; № 4. С. 1–26.
67. Голованова Н.Ф. Социализация и воспитание ребёнка: учебное пособие для студентов высших учебных заведений. СПб.: Речь, 2004. 272 с.
68. Головаха Е.И., Панина Н.В. Психология человеческого взаимопонимания. К.: Политиздат Украины, 1989. 189 с.
69. Горноста́й П.П. Компетентність психолога: досвід чи творча обдарованість? Практична психологія і школа: матеріали міжнародної конференції. К., 1993. С. 43–49. URL: http://users.i.com.ua/~p_gorn/publ01d.html (дата звернення: 05.11. 2019).
70. Горноста́й П.П. Личность и роль: Ролевой подход в социальной психологии личности. К.: «Интерпресс ЛТД», 2007. 312 с.
71. Горноста́й П.П. Рольова теорія особистості: теоретичні аспекти та практичні аплікації. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К.: Главник, 2005. Вип. 26, в 4-х т., т. 1. С. 391–395.
72. Горський В.С. Історія української філософії: курс лекцій. Київ: Наукова думка, 1996. 289 с.
73. Губерський Л., Андрущенко В., Михальченко М. Культура. Ідеологія. Особистість: Методолого-світоглядний аналіз. Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. К.: Знання України, 2002. 580 с.
74. Губко О.Т. Психолого-педагогічна спадщина І.О. Сікорського (до 150-річчя з дня народження). Актуальні проблеми психології: традиції і сучасність: матеріали конф. Київ: АПН України, 1993. Т. 1. С. 161–170.

75. Гундорова Т. Кітч і література. Травестії [Текст]. К.: Факт, 2008. 284 с.
76. Даренский В.Ю. Парадоксы целостности человека в наследии Киевской философско-антропологической школы. Вестн. Сев. (Арктич.) федер. ун-та. Сер.: Гуманит. и соц. науки. 2017. № 5. С. 67–77.
77. Дембицька Н.М. Психологічні особливості політичної соціалізації студентів. автореф. дис...канд.. психол. наук: 19.00.05/ Ін-т психології ім. Г. Костюка АПН України. К., 2004. 20 с.
78. Диалектика деятельности и культура / отв. ред. В.Г. Табачковский, А.И. Яценко. Киев: Наукова думка, 1983. 296 с.
79. Дискурсивні технології самопроекування особистості: монографія / [Н.В.Чепелева, М.Л. Смульсон, С.Ю. Рудницька, О.В. Зазимко та ін.]; за ред. Н.В. Чепелевої. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2019. 170 с.
80. Дьяконов Г.В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике. Кировоград: РВЦ КГПУ им. В. Винниченко, 2006. 694 с.
81. Естественный эксперимент и его школьное применение /под ред. проф. А.Ф. Лазурского. Пг.: К.Л. Риккер, 1918. 192 с.
82. Жадан І.В. Соціальне навчання як механізм політичної соціалізації молоді в процесі модернізації освіти. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей / АПН України, Ін-т соціальної та політичної психології [редкол.: С.Д. Максименко, М.М. Слюсаревський та ін.]. К.: Міленіум, 2008. Вип.19 (22). С. 231–238.
83. Жигайло Н.І. Психологія духовного становлення майбутнього фахівця: монографія. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2008. 336 с.
84. Жизнь как творчество (социально-психологический анализ) / ред. Шинкарук В.И., Сохань Л.В. К.: Наукова думка. 1985. 360 с.
85. Зеньковский В.В. История русской философии: в 2-х т. Ленинград: Эго, 1991. Т. 2. 280 с.
86. Зеньковский В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропологии. Париж: YMCA-Press. 1934. 271 с.
87. Знаков В.В. Самопонимание субъекта как когнитивная и экзистенциальная проблема. Психологический журнал. 2005. Т. 26. № 1. С. 18–28.
88. Зубіашвілі І.К. Ставлення до грошей як фактор економічної соціалізації старшокласників. Автореф. дис. ... канд психол. наук. 19.00.05 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2009. 16 с.
89. Иванов В.П. Человеческая деятельность-познание-искусство. Киев: «Наукова думка», 1977. 250 с.
90. Історико-психологічна реконструкція психологічної думки в етнокультурному просторі України: колективна монографія / за заг. ред. В.В. Турбан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 257 с.
91. Каган М.С. Философская теория ценности. СПб. Петрополис.1997. 205 с.
92. Калиновский Стефан. Десять книг Аристотеля к Никомаху, то есть Этика. Памятники этической мысли на Украине VII – первой половины VIII ст. К.: Наукова думка, 1987. С. 47–269.
93. Карамушка Л.М. Соціально-демографічні чинники оцінки ролі навчання в аспірантурі для економічної соціалізації аспірантів. Актуальні проблеми психології. Том 1.:

Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія. / За ред. С.Д. Максименка, Л.М. Карамушки. К.: Вид-во «А.С.К.», 2011. Ч. 29. С. 62–68.

94. Карантин в Україні: в семьях вырос уровень домашнего насилия. URL: <https://vesti-ua.net/novosti/obshchestvo/143092-karantin-v-ukraine-v-semyah-vyros-uroven-domashnego-nasiliya.html> (дата звернення 29.04.2020).

95. Карпенко З.С. Аксиопсихологія особистості: монографія. К.: ТОВ «Міжнародна фінансова агенція», 1998. 219 с.

96. Кирдина С.Г. Институциональные матрицы и развитие России: введение в X–У-теорию. Изд. 3-е, перераб., расшир., и иллюстр. Санкт-Петербург: Нестор-История, 2014. 468 с.

97. Ключко В.Е. Ментальное пространство как предмет профессионально-психологического осмысления. Личность в парадигмах и метафорах: ментальность-коммуникация-толерантность. Томск: Томский университет, 2002. С. 30–44.

98. Коган Л.Н. Цель и смысл жизни человека. М.: Мысль, 1984. 252 с.

99. Кожен 5-й інфікований COVID-19 в Україні – медик: у МОЗ пояснили, чому інфікуються медичні працівники. URL: <https://westnews.com.ua/kozhen-5-y-infikovaniy-covid19-v-ukrayini-medik-u-moz-poyasnili-chomu-infikuyutsya-medichni-pratsivniki/> (дата звернення: 28.04.2020).

100. Козачинский М. Нравственная философия, или Этика. Памятники этической мысли на Украине VII – первой половины VIII ст. К.: Наукова думка, 1987. С. 297-417.

101. Козлова Е.В. Психологические особенности социализации на разных этапах детства: дис. ... канд. психол. наук. М., 1998. 150 с.

102. Кокун О.М. Професійна життєстійкість особистості: аналіз феномена. Актуальні проблеми психології. 2020. Том. V. Вип. 20. С. 68-81.

103. Кокун О.М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця: Монографія. 2012. К.: ДП «Інформ.-аналіт. агентство». 200 с.

104. Кольцова В.А. Теоретико-методологические основы истории психологи. М.: Институт психологии РАН, 2004. 416 с.

105. Кон И.С. Психология ранней юности. М.: Просвещение. 1989. 255 с.

106. Кон И.С. В поисках себя: личность и ее самосознание. М.: Политизд., 1984. 334 с.

107. Кон И.С. Личность // БСЭ. Т. 14. М.: Изд-во «Советская энциклопедия», 1973. С. 578–580.

108. Конисский Г. Нравственная философия, или этика. Памятники этической мысли на Украине XVIII ст. К.: Наукова думка, 1987. С. 418–499.

109. Коняєва Л.Д. Психологічні особливості соціалізації підлітків у позашкільній діяльності: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05. / Інститут психології ім. Г.С. Костюка. Київ, 2008. 20 с.

110. Копець Л.В., Гордієнко В.І. Комунікативний світ особистості та його характеристики. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/2808/Kopets_komunikatyvnyi_svit_osobystosti.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення 26.02.2020).

111. Копьев А.Ф. Диалогический подход в консультировании и вопросы психологической клиники. Московский психотерапевтический журнал. 1992. № 1. С. 33–48.

112. Корнев М.Н. Проблема групи та особистості у соціальній психології. К., 2004. 104 с.
113. Корнієнко І.О. Генеза опанувальної поведінки у життєвому просторі особистості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / І.О. Корнієнко; наук. консультант Т.Д. Щербан; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2018. 523 с.
114. Костюк Г.С. Актуальні психологічні питання програмованого навчання. Психологія навчання і виховання: тези доповідей на республ. психол. конф. / за ред. Г.С. Костюка, Б.Н. Баєва та ін. Київ, 1964. С. 3–25.
115. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. М.: Педагогика, 1988. 304 с.
116. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психологічний розвиток особистості / ред. Л.М. Проколієнко. К.: Рад. шк., 1989. 608 с.
117. Костюк Г.С. Навчання і розвиток особистості. Київ: Радянська школа, 1968. 105 с.
118. Костюк Г.С. Про роль спадковості, середовища і виховання в психічному розвитку дитини. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л.М. Проколієнко. К.: Рад. шк., 1989. С. 98–133.
119. Костюк Г.С. Развитие и воспитание. Общие основы педагогики. М.: Просвещение, 1967. С. 139–197.
120. Коул М. Культурно-историческая психология: наука будущего. М.: «Когито-центр», изд-во ИП РАН, 1997. 432 с.
121. Кремень В.Г. От диалектики к человеку (К пятидесятилетию выхода в свет работы В.И. Шинкарука «Логика, диалектика и теория познания Гегеля»). Вопр. философии. 2014. № 1. С. 92–103.
122. Кремень В.Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі. 2-е вид. К.: Т-во «Знання» України, 2010. 520 с.
123. Кульчицький О.Ш. Основи філософії і філософічних наук (рукопис 1949 року) / Упорядник і науковий редактор А.Карась. Мюнхен-Львів: Український Вільний Університет, 1995. 164 с.
124. Кулябка Сильвестр. Этика. Памятники этической мысли на Украине VII – первой половины VIII ст. К.: Наукова думка, 1987. С. 271–295.
125. Лавренко О.В. Соціалізація студентської молоді в культурно-дозвілєвій сфері. Соціально-психологічний вимір демократичних перетворень в Україні / за ред. Максименка С.Д., Циби В.Т., Шайгородського Ю.Ж. та ін. К. Український Центр політичного менеджменту. 2003. С. 318–330.
126. Лазурский А.Ф. Избранные труды по психологии. Москва: Наука, 1997. 446 с.
127. Лазурский А.Ф. Классификация личностей / под ред. М.Я. Басова и В.Н. Мясищева; со ст. проф. М.Я. Басова «Новые идеи в учении о личности». Изд. 3-е, перераб. Л.: ГИЗ, 1924. 290 с.
128. Лазурский А.Ф. Очерк науки о характерах. 3-е доп. изд. Пг.: К.Л. Риккер, 1917. 386 с.
129. Лазурский А.Ф. Психология общая и экспериментальная / пред. Л.С. Выготского, 3-е изд., Ленинград: Гос. издат, 1924. 290 с.

130. Лазурский А.Ф. Теория личности: 100 лет забвения и развития / сост. В.Ю. Слабинский, Н.М. Воищева. Санкт-Петербург: Невский Архетип, 2017. 490 с. (Серия «Классики психотерапии и психологии»).
131. Лакан Ж. Семинары. М.: Логос, 1998. Кн. 1. 432 с.
132. Левіт Л.З. Психологія розвитку й реалізації життєвого потенціалу суб'єкта: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / наук. консультант Г.О. Балл; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2016. 605 с.
133. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Избранные психологические произведения: В 2-х т. Т. 2. М.: Педагогика, 1983. 231 с.
134. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. М., Политиздат. 1975. 304 с.
135. Леонтьев А.Н. Образ мира. Избр. психолог. произведения. М.: Педагогика, 1983. С. 251–261.
136. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. М.: Изд-во МГУ, 1981. 584 с.
137. Леонтьев А.Н. Учение о среде в педологических работах Л.С. Выготского (критическое исследование). Вопросы психологии. № 1, 1998. С. 109–125.
138. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности. М.: Смысл, 2007. 511 с.
139. Леонтьев Д.А. Теория личности А.Ф. Лазурского: от наклонностей к отношениям. Методология и история психологии. Москва, 2008. Т. 3. № 4. С. 7–20.
140. Летцев В.М. Історія вітчизняної психології: проблеми вивчення і шляхи відтворення. Особистість в кризових життєвих обставинах: історія та сучасність: матеріали науково-практичної конференції (м. Київ, 15 жовт. 2015 р.). Київ: ДТ Інформаційно-аналітичне агентство, 2015. С. 25–27.
141. Лодий П. Логические наставления. Спб., 1815.
142. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии. М.: 1984. 444 с.
143. Лосский Н.О. История русской философии. Москва: Высшая школа. Советский писатель, 1991. 560 с.
144. Лучинкіна А.І. Психологічні закономірності соціалізації особистості у віртуальному просторі: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.05 /наук. консультант Н.Ю. Максимова; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 439 с.
145. Лучинкіна А.І. Психологія інтернет-соціалізації особистості: монографія. Сімферополь: ВД «АРИАЛ», 2013. 356 с.
146. Львовичкіна А.М. Екологічна психологія. К.: «Міленіум», 2003. 120 с.
147. Любовский П.М. Краткое руководство к опытному душесловию. Харьков, 1815.
148. Любчук О.К., Луньов В.Є. Психологія: теорія і практика (робочий зошит з курсу): навч. посіб. Донецьк: «Східний видавничий дім», 2014. 250 с.
149. Маклаков А., Шевченко А. Непристойное наслаждение: опыт радикальной мысли. К.: СПД Моляр С.В., 2010. 412 с.
150. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
151. Максименко С.Д. Генетическая психология (методологическая рефлексия проблем развития в психологии): монография. М.: «Рефл-бук», К.: «Ваклер», 2000. 320 с.

152. Максименко С.Д. Генетична психологія учіння людини: монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 206 с.
153. Максименко С.Д. Концепція саморозвитку особистості. Проблеми сучасної психології. 2016. Випуск 33. С. 7–23.
154. Максименко С.Д. Основи генетичної психології. К.: НПЦ «Перспектива», 1998. 220 с.
155. Максименко С.Д. Поняття особистості в психології. Психологія особистості: Хрестоматія: Навч. посіб. / О.Б. Мельничук, Р.Ф. Пасічняк, Л.М.Вольнова та ін. К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2009. С. 82–95.
156. Максименко С.Д. Поняття особистості у психології. Психологія і особистість. 2016. № 1 (9). С. 11–17.
157. Максименко С.Д. Психологічні механізми становлення особистості: експериментально-генетичний метод. Наукові записки Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. академіка С.Д. Максименка. К.: Ніка-Центр, 2010. Вип. 38. С. 18–35.
158. Максимович М.А. Собрание сочинений: в 3-х т. К., 1876–1880.
159. Маценко Ж.М. Духовність: феномен психології та об'єкт виховання. К. Освіта України, 2010. 100 с.
160. Мей Р. Становлення екзистенційної психології. Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. / упоряд.: Р. Трач, Г. Балл. К., Пульсари. 2001. 251 с. С. 124–164.
161. Мид М. Культура и мир детства. М.: Наука, 1988. С. 6–87.
162. Мир с Богом человеку Иннокентия Гезеля. Киев, 1669. С. 393, С. 598, С. 601.
163. Мировоззренческая культура личности (Философские проблемы формирования). Киев: Наукова думка, 1986. 295 с.
164. Митина О.В. Методологические проблемы современной психологии – парадигмальный и междисциплинарный аспект. 2004. М.: Смысл. 183 с.
165. Міщенко О.О. Соціально-психологічні детермінанти економічної культури студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05. / Інститут психології ім. Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. 19 с.
166. Міщиха Л.П. Творчий потенціал особистості у період пізньої дорослості: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.01 / Л.П. Міщиха; наук. консультант В.О. Моляко; Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Івано-Франківськ, 2015. 506 с.
167. Моль А. Социодинамика культуры. М.: Прогресс, 1973. 406 с.
168. Моляко В.А. Творческая конструкторология (пролегомены). К.: Освіта України, 2007. 388 с.
169. Моляко В.О. Исходные предпосылки построения концепции творческого восприятия. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. В.О. Моляко. Т. 12. Вип. 8. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2009. С. 7–16.
170. Моляко В.О. Концепція виховання творчої особистості. Радянська школа. 1991. № 5. С. 47–51.
171. Моляко В.О. Психологічні проблеми конструювання образу світу (загальні положення робочої концепції). Актуальні проблеми психології, 2018. 24 (12). С. 5–18.
172. Моляко В.О. Творчий потенціал людини як психологічна проблема. Психологія і суспільство. 2007. № 4 (30).

173. Моргун В.Ф. Концепция многомерного развития личности и ее приложения. *Философская и социологическая мысль*. К., 1992. № 2. С. 27–40.
174. Москаленко В.В. Культурно-діяльнісна концепція дослідження особистості (ретроспективний аналіз досягнень української культурологічної школи). *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том VI: Психологія обдарованості. Випуск 16. Київ–Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І Франка. 2019. С. 25–35.
175. Москаленко В.В. Особливості вихідних теоретичних принципів проблеми соціалізації особистості. *Вісник Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота*. 2012. № 5. С. 32–35.
176. Москаленко В.В. Проблема індивідуального та надіндивідуального в дослідженні соціалізації особистості. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої*. Вип. 20. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2013. С. 438–448.
177. Москаленко В.В. Система форм інновацій культури як фактор соціалізації юнацтва. *Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої*. Вип.14. Кам'янець-Подільський: Аксіома. 2011. С. 542–551.
178. Москаленко В.В. Соціалізація особистості: монографія, 2013. К.: Фенікс. 540 с.
179. Москаленко В.В. Соціалізація як соціальний контроль. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том 11. Вип. 10. К.: Фенікс, 2014. С. 76–90.
180. Москаленко В.В. Соціальна психологія.: Підручник. Видання 2-ге, випр. та доп. К.: Центр учбової літератури, 2008. 688 с.
181. Москаленко В.В. Культура як суб'єктивний синтез людської діяльності і форм освоєння світу. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. Том IX: Загальна психологія, історична психологія, етнічна психологія. Вип.12. К. 2019.
182. Московичи С. От коллективных представлений к социальным. *Вопр. социологии*. М., 1992. Т. 1. С. 82–96.
183. Московичи С. Социальные представления; исторический взгляд. *Психол. журн*. 1995. Т. 16. № 1. С. 3–18; № 2. С. 3–14.
184. Музика О.Л. Аксіогенез особистості і розвиток обдарованості: теоретична модель і підходи до дослідження. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. VI. С. 60–76.
185. Музика О.Л. Обдарована особистість: ціннісна детермінація становлення та розвитку. Ціннісна детермінація становлення обдарованої особистості: монографія / [О.Л. Музика, І.М. Біла, Д.К. Корольов та ін.]; за ред. О.Л. Музики. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. С. 8–75.
186. Музика О.Л. Психологічні особливості ціннісного самовизначення старшокласників із ознаками обдарованості. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*. 2020. Т. VI. Випуск 17. С. 33–46.

187. Мясичев В.Н. Структура личности и отношение человека к действительности. Психология личности. Т. 2. Хрестоматия. Самара: Издательский Дом «Бахрах-М», 2002. С. 223–226.
188. Не витримала стресу: лікар з Нью-Йорка наклала на себе руки через COVID-19. URL: <https://glavcom.ua/news/ne-vitrimala-stresu-likar-z-nyu-yorka-naklala-na-sebe-ruki-cherez-covid-19-676491.html> (дата звернення 28.04.2020).
189. Основи загальної психології: навч. посіб. / Полозенко О.В., Мартинюк І.А., Омельченко Л.М., Яшник С.В., Жуковська Л.М. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2013. 304 с.
190. Основи соціальної психології: навч. посіб. / О.А. Донченко, М.М. Слюсаревський, В.О. Татенко, Т.М. Титаренко, Н.В. Хазратова та ін.; за ред. М.М. Слюсаревського. К.: Міленіум, 2008. 495 с.
191. Особистість у розвитку: психологічна теорія і практика: монографія / за ред. С.Д. Максименка, В.Л. Зливкова, С.Б. Кузікової. Суми: Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2015. 430 с.
192. Осьодло В.І. Професійна ідентичність і професійний розвиток особистості офіцера. Наукові студії із соціальної та політичної психології: Збірник статей. 2011. Вип. 28 (31). С. 268–279.
193. Панок В.Г. Практична психологія. Теоретико-методологічні засади розвитку: Монографія. Чернівці: Технодрук, 2010. 486 с.
194. Платонов К.К. О системе психологии. М.: Мысль, 1972. 216 с.
195. Поклад І.Н. Роль Г.И. Челпанова в развитии психологического образования. Г.И. Челпанов і його роль у розвитку психологічної освіти і науки слов'янських держав: збірник доп. по матеріалах міжнар. конф. (м. Маріуполь, 20–21 квітня 2012 р.). Маріуполь: ДВНЗ Приаз. держ. техн. ун-т, 2012. С. 107–112.
196. Поклад І.М. Персонологічна спадщина вітчизняної психології: стан проблем та перспективи досліджень. Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми: матеріали II Всеукр. конф. з міжнар. уч. (Київ, 21 бер. 2019 р.). URL: <https://fdotadotr.wordpress.com> (дата звернення 18.04.2020).
197. Поклад І.М. Психологічна адаптація та креативність особистості в контексті сучасних соціокультурних реалій. Усамітнення та самотність в житті особистості: збірник тез за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. 100 с. С. 64–68. С. 68.
198. Поняття особистості в українській психології [Електронний ресурс] URL: <http://ru.osvita.ua>
199. Поснова Т.П. Соціально-психологічні чинники політичної соціалізації студентської молоді: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05. / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2008. 20 с.
200. Психология личности / под ред. Ю.Б. Гиппенрейтер, А.А. Пузыря. Москва: Изд.-во Моск. ун-та, 1982. 288 с.
201. Психологія XXI века / под ред. В.Н. Дружинина. М.: ПЕРСЭ, 2003. 863 с.
202. Психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення фахівця в умовах соціально-економічних перетворень: монографія / [О.М. Кокун, В.В. Клименко,

О.М. Корніяка та ін.]; за ред. О.М. Кокуна. К.: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 298 с.

203. Психофізіологічні закономірності професійного самоздійснення особистості: монографія / [О.М. Кокун, В.В. Клименко, О.М. Корніяка, О.Р. Малхазов та ін.]; за ред. О.М. Кокуна. К.: Педагогічна думка, 2015. 297 с.

204. Радчук Г.К. Аксіопсихологія вищої школи: монографія. Тернопіль: ТНПУ, 2014. 380 с.

205. Ребер А. Большой психологический словарь. Т. 1. М.: ООО «Издательство АСТ», Издательство «Вече», 2001. 592 с.

206. Рибалка В.В. Вітчизняні визначення особистості та персонологічне мислення психолога і педагога як чинники соціалізації молоді. URL: file:///C:/Users/user/AppData/Local/Temp/vknur_2014_2_26.pdf (дата звернення 18.01.2020).

207. Рибалка В.В. Методологічні засади теоретичної та практичної психології: особистість, психологічна діяльність, духовність. Психологія і особистість. 2018. № 1. С. 9–19. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Psios_2018_1_3.

208. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології та педагогіці: навч. посіб. Одеса: Видавництво Бакаєв Вадим Вікторович, 2009. 575 с.

209. Рибалка В.В. Теорії особистості у вітчизняній психології: навч. посіб. / Академія педагогічних наук України, Інститут педагогіки і психології професійної освіти. Київ: ІПППО АПН України, 2006. 530 с.

210. Рогальська І.П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід. Монографія. К.: Міленіум, 2008. 400 с.

211. Роджественський Ю.Т. Киевская школа академической психологии первой половины XIX века. Киев: Гнозис, 2008. 214 с.

212. Розин В.М. Методологические условия построения онтологии человека. Филос. науки. 2015. № 3. С. 130–133.

213. Розум С.И. Психология социализации и социальной адаптации человека. СПб.: Речь, 2007. 365 с.

214. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: навч. посіб. Київ: Либідь, 1998. 992 с.

215. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание. Человек и мир. СПб.: Питер, 2003. 508 с.

216. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / Сост. А.В. Брушлинский, К.А. Абульханова-Славская. СПб.: Издательство «Питер», 2000.

217. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2002. 720 с.

218. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. Проблемы общей психологии. М.: Педагогика. 1973. С. 255–285.

219. Рудомино-Дусятська О.В. Екологічна психологія. К.: Ін-т післядипломної освіти КНУ ім. Т.Г. Шевченка, 2001. 71 с.

220. Савчин М.В. Духовна парадигма психології: монографія. К.: Академвидав, 2013. 252 с.

221. Садчикова П.И. Психологическое наследие А.Ф. Лазурского: автореф. дис. ... канд. наук (по психології) / Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 1955. 15 с.

222. Сердюк Л.З. Самотворення особистості як цілісний самодетермінований феномен. Актуальні проблеми психології. 2015. Т. 7, вип. 38. С. 422–431.

223. Сердюк Л.З., Данилюк І.В., Турбан В.В., Пенькова О.І., Володарська Н.Д. та ін. Психологічні технології самодетермінації розвитку особистості: монографія / ред. Л.З. Сердюк. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2018. 192 с.
224. Сердюк Л.З. Структура та функція психологічного благополуччя особистості. Актуальні проблеми психології. 2017. Т.V. 17 (5), 124–133.
225. Сковорода Г. Твори: в 2 т. К.: Видавництво АНУРСР, 1961.
226. Слободчиков В.И. Реальность субъективного духа. Человек. 1994. № 5. С. 21–38.
227. Слободчиков В.И., Шувалов А.В. Антропологический подход к решению проблемы психологического здоровья детей. Вопросы психологии. 2001. № 4. С. 91–105.
228. Смирнов В.А. Психологические воззрения Александра Федоровича Лазурского: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.01. Москва, 1998. 147 с.
229. Смутьсон М.Л. Доросла людина у віртуальному освітньому просторі. Наукове забезпечення розвитку освіти в Україні: актуальні проблеми теорії і практики (До 25-річчя НАПН України). 2017. С. 107–112.
230. Смутьсон М.Л. Дослідження ментальної моделі світу методом наративізації. Актуальні проблеми психології. 2010. Т. 2. Вип. 6. С. 25–34.
231. Смутьсон М.Л. Розвиток інтелекту та суб'єктності дорослих у віртуальному просторі. Технології розвитку інтелекту. 2016. 2 (13), С. 1–21.
232. Смутьсон М.Л., Дітюк, П.П., Коваленко-Кобилянська І.Г., Мещеряков Д.С., Назар М.М., Рудницька С.Ю., Депутат В.В., Іванова О.В. (2018). Розвиток суб'єктної активності дорослих у віртуальному просторі: монографія. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, м. Київ, Україна.
233. Соловьёв Вл. Личность. Энциклопедический словарь. СПб. 1896. Т. 17. Кн. 34. С. 868–869.
234. Соціальне наuczіння: механізми розвитку політичних ставлень молоді: наук.-метод. посіб. / за ред. І.В. Жадан. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 352 с.
235. Соціально-психологічні засади становлення екологічно орієнтованого способу життя особистості: монографія / за ред. Ю.М. Швалба. 2015. К.: Педагогічна думка. 216 с.
236. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія / за ред. В.В. Москаленко. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 205 с.
237. Соціокультурні чинники становлення сучасної парадигми психотерапевтичної допомоги особистості: монографія / ред. З.Г. Кісарчук. Кіровоград: Імекс-ЛТД, 2012. 276 с.
238. Становлення базових парадигм української психології: колективна монографія / за ред. В.В. Турбан. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2017. 257 с.
239. Степин В.С. Классика, неклассика, постнеклассика: критерии различения. Постнеклассика: философия, наука, культура / отв. ред. Л.П. Киященко и В.С. Степин. 2009. СПб. С. 249–295.
240. Стиль жизни личности. Теоретические и методологические проблемы / под ред. Л.В. Сохань, В.А.Тихонович. К.: Наукова думка, 1982. 372 с.
241. Столяренко О.Б. Психология личности: навч. посіб. К.: Центр учбової літератури, 2012. 280 с.

242. Татенко В.А. Психология в субъектном измерении: монография. К.: Просвіта, 1996. 404 с.
243. Татенко В.О. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір: монографія. К.: Міленіум, 2017. 184 с.
244. Татенко В.О. Суб'єктно-вчинкова парадигма в сучасній психології. Людина. Суб'єкт. Вчинок: Філософсько-психологічні студії / за заг. ред. В.О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 316–358.
245. Терещук А.Д. Досвід вивчення психології особистості у вітчизняних дослідженнях. Творча спадщина Г.С. Костюка: історія та сучасність: матеріали круглого столу, м. Київ, 19 червня 2019 року. Київ, 2019. С. 32–34.
246. Титаренко Т.М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. К.: Либідь, 2003. 376 с.
247. Титаренко Т.М. Життєтворення особистості у психологічній спадщині В.А. Роменця. Психологія і суспільство. 2016. № 2 (64). С. 73–83.
248. Титаренко Т.М. Личность. Психология личности: словарь-справочник. К.: «Рута», 2001. 67 с.
249. Титаренко Т.М. Нариси до соціально-психологічної теорії особистісного життєконструювання. Психологічні науки: проблеми і здобутки. 2014. Вип. 5. С. 172–186. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pnpz_2014_5_14 (дата звернення 15.03.2020).
250. Титаренко Т.М. Постмодерні концептуалізації понять «особистість» та «життєвий шлях». Психологія і суспільство. 2009. С. 83–96.
251. Титаренко Т.М. Посттравматичне життєтворення особистості: методи діагностики і відновлення. Психологія особистості. 2019. 1 (10). С. 186–192.
252. Титаренко Т.М. Сучасна психологія особистості. 2-е вид. К.: Каравела. 2013.
253. Турбан В.В. «Особистість» як концептуальна наукова метафора та культурний образ. Особистість у сучасному світі: матеріали круглого столу, 7 грудня 2018. К.: 2018. С. 5–6.
254. Турбан В.В. Дискурсивні фактори трансформації концепту самозбереження та його роль у генезі особистості. Теоретичні та прикладні проблеми психології. 2019. № 1 (48). С. 249–254.
255. Турбан В.В. Психологія етичної свідомості: монографія. Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М., 2012. 372 с.
256. Турбан В.В. Самотність особистості як соціально-психологічна проблема. Усамітнення та самотність в житті особистості: збірник тез за матеріалами круглого столу (on-line, 24 квітня 2020 р.). Київ: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2020. 100 с. С. 89–93.
257. Ушинский К.Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Собрание сочинений. М., 1950.
258. Фера С.В. Соціально-психологічна гра як засіб економічної соціалізації дітей старшого дошкільного віку: автореф. дис. ... канд. психол. наук. 19.00.05 / Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2011. 20 с.
259. Фишман Л.Г. Политические дискурсы «периферийной империи». Политэкс. 2006. № 3. С. 213–218.

260. Флоренская Т.А. Диалог в практической психологии: наука о душе. М.: Владос, 2001. 208 с.
261. Франкл В. Человек в поисках смысла. Пер. с нем и англ. М.: Просвещение, 1990. 368 с.
262. Франко І. Из секретів поетичної творчості. Літературно-науковий вісник. 1898. Т. 1.
263. Франко І. Мислі о еволюції в історії людськості. Світ. 1881. № 1.
264. Хараш А.У. «Другой» и его функция в развитии «Я». Общение и развитие психики. М.: Наука, 1986. С. 31–46.
265. Хараш А.У. Личность, сознание, общение: к обоснованию интересубъективного подхода в исследовании коммуникативных воздействий. Психолого-педагогические проблемы общения. М. Наука. 1979. С. 236–247.
266. Харре Р. Метафизика и методология: некоторые рекомендации для социально-психологического исследования. Социальная психология: саморефлексия маргинальности: хрестоматія /ред. М.П. Гапочка, сост. Е.В. Якимова. М.: ИНИОН, 1995. С. 74–93.
267. Харченко Н.А. Вікові особливості учнів як предмет педагогічної психології у науковій спадщині Г.С. Костюка: дис. ... канд. психол. наук. К., 2017. 209 с.
268. Христианское воспитание детей. Москва, 1905. 349 с.
269. Циба В.Т. Соціологія особистості: системний підхід (соціально-психологічний аналіз): навч. посіб. К.: МАУП, 2000. 152 с.
270. Чамата П.Р. Зміст і основні форми прояву самосвідомості. Загальна психологія: хрестоматія: навч. посібник для студ. вищ. навч. закладів / упоряд. О.В. Скрипченко [та ін.]. К.: Каравела, 2007. С. 33–38.
271. Человек и мир человека: моногр. / под ред. В.И. Шинкарука. Киев, 1977. 342 с.
272. Челпанов Г.И. Мозг и душа. Критика материализма и очерк современных учений о душе. 5-е изд. Москва: типолитогр. т-ва И.Н. Кушнерев и К, 1912. 319 с.
273. Челпанов Г.И. Дополнительный курс логики. М. 1909.
274. Чепелева Н.В. Методологические основы исследования личности в контексте постнеклассической психологии. Актуальні проблеми психології. 2010. Т. 2. Вип. 6. С. 15–24.
275. Чепелева Н.В. Самопроекування і розвиток особистості. Актуальні проблеми психології. 2015. 9 (2). С. 4–17.
276. Чепелева Н.В., Пов'якель Н.І. Теоретичне обґрунтування моделі особистості практичного психолога. Психологія: зб. наук. пр. К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова. Вип. III. 1998. С. 35–41.
277. Чуйко О.В. Психологія особистісного становлення майбутніх фахівців соціономічних професій: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 443 с.
278. Шамне А.В. Теорія і практика психосоціального розвитку особистості у підлітковому та юнацькому віці: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2015. 502 с.
279. Шантырь Е.Е. Интегративная теория личности: концепция и практическая реализация. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/integrativnaya-teoriya-lichnosti-kontseptsiya-i-prakticheskaya-realizatsiya/viewer> (дата звернення: 13.02.2020).

280. Шантырь Е.Е. Унификации базовых понятий и терминов практической психологии. Психолог. 2015. № 2. С. 99–117. URL: http://author.nbpublish.com/psp/article_14907.html (дата звернення: 22.01.2020).

281. Швалб Ю.М. К определению понятий среда и пространство в жизнедеятельности человека. Актуальні проблеми психології: збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2004. Т. VII. Вип. 2. С. 183–191.

282. Швалб Ю.М. Психологические модели целеполагания: монография. К.: Стило, 1997. 240 с.

283. Шевченко О. «Кінічна свідомість» у сучасній Україні як форма відновлення втрачених суспільних цінностей. Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. 2011. № 5 (55). С. 116–128.

284. Шевченко Т.Г. Твори. Т. 3. К.: Держлітвидав УРСР, 1949.

285. Шибутани Т. Социальная психология. М.: Прогресс, 1969. 172 с.

286. Шинкарук В.И. Методологічні засади філософських вчень про людину. Філософська антропологія: екзистенціальні проблеми. К., 2000. С. 8–48.

287. Шинкарук В.И. Философия и мировоззрение. Человек и мир человека. Категории «человек» и «мир» в системе научного мировоззрения. К.: Наук. думка, 1977. С. 7–26.

288. Шинкарук В.И., Яценко А.И. Гуманизм диалектико-материалистического мировоззрения. К.: Политиздат Украины, 1984. 256 с.

289. Шинкарук В.Л. Культура і освіта: світоглядний аспект. Шлях освіти. 1996. № 1. С. 9–15.

290. Штомпка П. Социология социальных изменений / Пер с нем. М.: Аспект Пресс, 1996. 416 с.

291. Шульга М.О. Збій соціальної матриці: монографія. Київ: Ін-т соціології НАН України, 2018. 284 с.

292. Юркевич П.Д. Философские произведения. Москва: Правда, 1990. 670 с.

293. Яблонська Т.М. Психологічні засади розвитку ідентичності дитини в системі сімейних взаємин: дис. ... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Ін-т психології імені Г.С. Костюка НАПН України. Київ, 2014. 505 с.

294. Ярошевский М.Г. История психологии. 3-е изд. Москва: Мысль, 1985. 575 с.

295. Яценко А.И. Целеполагание и идеалы. Киев: Наукова думка, 1977. 152 с.

296. Яценко Д.А. Сравнительный метанаучный анализ зарубежных и отечественных психологических теорий личности. Вестник ТвГУ. Серия «Педагогика и психология». 2014. №1. С. 33-44. URL: http://eprints.tversu.ru/4265/1/Вестник_ТвГУ_Серия_Педагогика_и_психология_2014._1._С._33-44.pdf (дата звернення 11.03.2020).

297. Яценко Т.С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання: навч. посіб. К.: Вища школа, 2004. 679 с.

298. 20% інфікованих на COVID-19 – медпрацівники, – МОЗ. URL: <https://np.pl.ua/2020/04/20-infikovanykh-na-covid-19-medpratsivnyky-moz/> (дата звернення 29.04.2020).

299. Berezina Olena. The influence of long term social isolation on the formation of fears. “Fundamental And Applied Researches In Practice Of Leading Scientific Schools”. Electronic copy available at: <https://fdotadotr.wordpress.com> (дата звернення 21.04.2020).

300. Brooks Samantha K., Webster Rebecca K. et al., The Psychological Impact of Quarantine and How to Reduce It: Rapid Review of the Evidence. *The Lancet*, Posted: 6 Feb 2020, 31 Pages. Manuscript Number: THELANCET-D-20-00889. Electronic copy available at: <https://ssrn.com/abstract=3532534>

301. Buhaiova Nataliia. Psychological cybersecurity in conditions of social isolation. "Fundamental And Applied Researches In Practice Of Leading Scientific Schools". Electronic copy available at: <https://fdotadotr.wordpress.com> (дата звернення 02.04.2020).

302. Butler J. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge, 1990. 272 p.

303. Deci E., Ryan R. The dynamics of self-determination in personality and development. Self-related cognitions in anxiety and motivation / Ed. R. Schwarzer. Hillsdale: Lawrence Erlbaum, 1986. P. 171–194.

304. Engineer accused of crashing train said he was 'suspicious' of nearby coronavirus relief ship, Justice Department says. CNN, April 2, 2020. Electronic copy available at: <https://edition.cnn.com/2020/04/02/us/train-derailed-mercy-coronavirus-trnd/index.html>

305. Italian nurse, 28, 'strangles his doctor girlfriend to death after falsely accusing her of giving him coronavirus'. Mail Online 2 April 2020. Electronic copy available at: <https://www.dailymail.co.uk/news/article-8178507/Italian-nurse-strangled-doctor-girlfriend-death-saying-gave-coronavirus.html>

306. Maddi S. *The search for meaning* / Eds. W.J. Arnold, M.M. Page. Lincoln: University of Nebraska Press, 1971. P. 137-186.

307. Peseschkian H. Salutogenetische Psychotherapie: Ressourcenorientiertes Vorgehen aus der Sicht der Positiven Psychotherapie. *Psychotherapie forum*. 2004. 12 (1). 16–25.

308. Policy Brief: The Impact of COVID-19 on Women 9 APRIL 2020, p. 19. Electronic copy available at: <https://www.unwomen.org/-/media/headquarters/attachments/sections/library/publications/2020/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women-en.pdf?la=en&vs=1406>

309. Samantha K Brooks, Rebecca K Webster, Louise E Smith, Lisa Woodland, Simon Wessely, Neil Greenberg, Gideon James Rubin. The psychological impact of quarantine and how to reduce it: rapid review of the evidence. *The Lancet*, March 14, 2020, pp.912-920. <https://www.thelancet.com/action/showPdf?pii=S0140-6736%2820%2930460-8>

310. Seligman M.E., Csikszentmihalyi M. Positive psychology. *American psychologist*. 2000. Vol. 55. N 1. P. 5–14.

311. Serdiuk L., Danyliuk, I., & Chaika, G. Personal autonomy as a key factor of human self-determination. *Social Welfare. Interdisciplinary Approach*, 2018. 8(1), 85–93. DOI: 10.21277/sw.v1i8.357.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Турбан Вікторія Вікторівна – завідувачка лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Сердюк Людмила Захарівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології імені В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор психологічних наук, професор.

Москаленко Валентина Володимирівна – головний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор філософських наук, професор.

Бушанський Валентин Вікторович – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, доктор політичних наук.

Маценко Жанна Михайлівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Бугайова Наталія Михайлівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Поклад Ірина Миколаївна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Терещук Ангеліна Дмитрівна – провідний науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Вернік Олексій Леонідович – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Мельник Оксана Андріївна – старший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник.

Солодчук Світлана Євгеніївна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Скальська Людмила Олександрівна – молодший науковий співробітник лабораторії загальної психології та історії психології ім. В.А. Роменця Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.

Наукове видання

**ГЕНЕЗА ПОНЯТТЯ «ОСОБИСТІТЬ» В УКРАЇНСЬКІЙ
ПСИХОЛОГІЧНІЙ НАУЦІ**

Монографія

За редакцією В.В. Турбан

Підписано до друку 04.09.2020.
Формат 60x84/8. Авт. арк. 12,0.

ТОВ «Видавничий Дім «Слово»
04071, м. Київ, вул. Олегівська, 36
(свід. серія ДК №1289 від 20.03.2003 р.)
Тел. (044)462-48-63, (067)448-33-67
e-mail: vd_slovo@ukr.net